

सुभाषित आणि विनोद

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. नं.

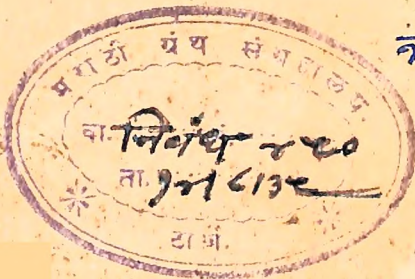
१५२

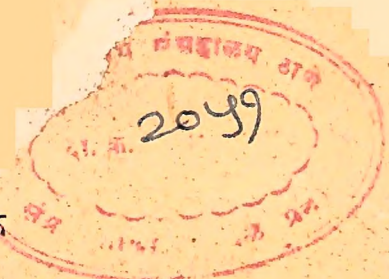
REFBK-0002051

REFBK-0002051

न. चिं. केळकर

२५०

लिखक

चिंतामण केळकर

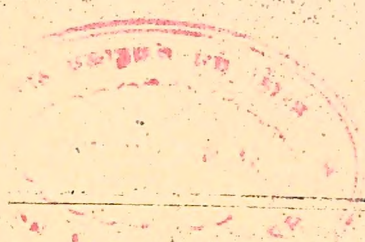
सन १९२२.

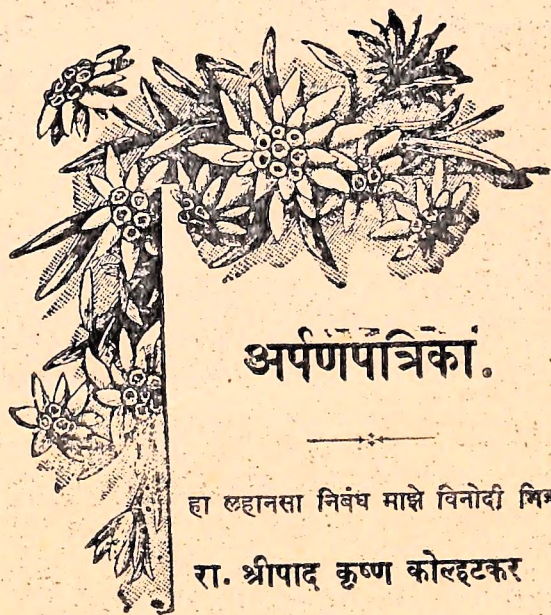
REFBK-0002051

किंमत सव्वा रुपया.

महाराष्ट्र शासन
मुंबई

रा. म. स. दाते यांनी आपल्या १२१ शतवार वैद्यकनिरुद्ध छा. छा.
व
पत्र. न. केळकर यांनी व. नं. ५५४ सदाशिव पुणे येथे प्रसिद्ध केले.

अर्पणपत्रिका.

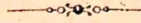
हा लहानसा निबंध माझे विनोदी मित्र

रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांस अर्पण केला आहे.

न. वि. केळकर.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.	पृष्ठें.
भाग १:—कांहीं व्याख्या	
भाग २:—प्रभाषित आणि विनोद यांचे संस्कृत वाङ्मयांतील स्थान	१५
भाग ३:—कोटि व विनोदवचन	३९
भाग ४:—हास्यरस	७१
हास्याची उत्पत्ति	८५
हास्यान्तर्गत इन्द्रियविज्ञानदृष्ट्या विचार	९३
हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग	१०९
देशीभाषा व हास्यविनोद	१४१

११
कोटि व विनोद यांभशांत १५ ६३

सदरहु पुस्तकावरील अभिप्राय.

[सदर पुस्तकावर डेकन व्हरनेक्गुलर ट्रॅन्स्लेशन
सोसायटीतील परीक्षकांचे अभिप्राय खालील-
प्रमाणे आहेत.]

[१] सुभाषित आणि विनोद :—The above is the title of an essay written by Mr. N. C. Kelkar on the subject of Wit and Humour. The author has treated the subject of his essay very ably. He has supported his positions with reference to the opinions of many critics and by numerous quotations from Sanskrit poets as also from English authors, including celebrated poets, dramatists and novelists.....As the subject is treated by Mr. Kelkar in a philosophical and scientific manner—and the treatment exhibits a good deal of learning and scholarship—the language is not simple but rather stiff and elaborate.

[“सुभाषित आणि विनोद” हें रा. न. चिं. केळकर यांनी ‘विनोद’ या विषयावर लिहिलेल्या निबंधाचें नांव आहे. सदर निबंधातील विषयाचें प्रथमतःच रा. केळकर यांनी याच नांवानें लिहिलें आहे. अनेक टीकाकारांच्या मतांवा शायर देऊन त्यांनी आपले विद्वान विद्व वेळ जाहता. व या काशी संस्कृत कवि व ग्रंथकार आणि तसेंच प्रख्यात इंग्रज कवि, नाटककार, कादंबरीकार वगैरेंच्या ग्रंथातील उतारे व अवतरणे यांचाही उपयोग केला आहे; विषयाची मांडणी सशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानपद्धतीस अनुसरून आहे. एकंदरीनें तिजवरून रा. केळकर यांची विद्वत्ता व विद्याव्यासंगित्व ही बरीच दिसून येतात. तथापि यामुळें भाषा मात्र जितकी सोपी हवी तितकी सोपी न पडतां थोडीशी गहन झाली आहे. ”]

[२] Mr. .arsinha Chintaman Kelkar has certainly placed both authors and readers under great obligations by opening up, so to say, quite a new department of literature. The author has great critical acumen, wide variety of reading in Sanskrit and English, and, what is still rarer, a refined taste.

[रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनी सदरहु निबंध लिहून मराठी भाषा-मंदिराचें अगदीं नवीन व पूर्वी कोणी न पाहिलेलें असें एक दालनच खुलें केलें आणि त्या योगानें मराठी वाचकवर्ग आणि ग्रंथकार या उभयतांवरही मोठाच उपकार केला आहे असें निःसंशय म्हणण्यास हरकत नाही. सदर लेखकाचें बुद्धिकौशल्य अर्थात् चिकित्सक बुद्धि किती सूक्ष्म व तीक्ष्ण आहे. संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाचा त्यांचा अभ्यास किती विस्तृत आहे, व त्यांहून ही विशेष ह्मटलें ह्मणजे, ग्रंथकारवर्गांत फारच क्वचित् आढळणारी अर्शा जी सुसंस्कृत व शुद्ध अभिरुचि तीही त्यांच्या अंगीं कशी वास करीत आहे, हें या पुस्तकावरून दिसून येईल.]

(३) हा निबंध मराठी भाषेंत लिहिलेला अपूर्व आहे. विषयाचें निरूपण सर्वांगांनीं येथल्या व परदेशांतल्या नामांकित साहित्यशास्त्रकारांचे विचार जमस धरून स्वतंत्र रीतीनें केलेंलें आहे. निबंधकारांचीं सर्वच मते प्रत्येकास मान्य होतील असें नाही. सुभाषिताची व्याख्या अव्याप्ति दोषास पात्र आहे असें वाटतें. दुसरेही कांहीं विचार वादग्रस्त आहेत. तरी ज्यांकरितां हा निबंध लिहिला आहे-ह्मणजे विनोदी लेख लिहिण्यास ज्यांना स्फूर्ति अथवा इच्छा आहे-त्यांनीं अवश्य वाचण्याजोगा आहे. विनोदी स्वभाव थोडक्यांचाच; विनोदी भाषण करण्याचा गुण त्याहून विरळा, व खरें विनोदी सुभाषित रचण्याची कला ज्यांस उपजत अथवा संस्कारानें साधली आहे असें लाल त्याहोऊन विरळा.

रा. रा. पां वा. काणे, एम. ए, एल एल् एम् हें विविधज्ञानविस्तार-च्या ज्युविली निबंधसंग्रहातील आपल्या साहित्यशास्त्रावरील निबंधांत म्हणतात:—

(४) “ साहित्य शास्त्रावर झालेल्या अनेक मराठी ग्रंथांत ‘केसरी’ चें विद्वान संपादक व प्रसिद्ध लेखक रा. न. चिं. केळकर यांच्या सुभाषित व विनोद ’ ह्या ग्रंथाला अनेक दृष्टींनी अग्रस्थान दिलें पाहिजे. यांत वर्णन केलेल्या ग्रंथाप्रमाणें केवळ संस्कृत साहित्याला धरून विवेचन नसून, सर्व ग्रंथ पौरस्त्य व पाश्चात्य पुस्तके वाचून विचार करून स्वतंत्रपणें लिहिला आहे. हा ग्रंथ जर Wit and Humour या इंग्रजी शब्दांनीं व्यक्त केल्या जाणाऱ्या विषयावर लिहिला आहे, तरी यांत प्रसंगोपात्त रस, अलंकार वगैरे विषयांचेंहा त्रोटक विवेचन आहे. या ग्रंथातील विषयांचे त्रोटकही वर्णन देणें येथें शक्य नाही. परंतु अवांचिन मराठी साहित्य शास्त्रावर जर प्रमाणभूत व मार्गदर्शक ग्रंथ लिहावयाचा असेव तर तो कोणत्या पद्धतीनें लिहिला पाहिजे, हें या ग्रंथावरून दिसेल, इतकें लिहिल्याशिवाय रहावतें नाही. ”

निबंध-२२
१९२५

सुभाषित आणि विनोद.

भाग १ ला.

काहीं व्याख्या.

तमोगुणविनाशिनी सकलकालमुद्योतिनी
धरातलविहारिणी जडसमाजविद्वेषिणी ।
कलानिधिसहायिनी लसदलंलरहीदाशिनी
मदंतरवलंबिनी भवतु कापि कादंशिनी ॥

(१) वाणी ही मनुष्यास ईश्वराचा सर्वोत्कृष्ट देणगा आहे. यद्वा दृच्याच योगानें मनुष्यमात्र व इतर सर्वचराचर विश्व यांजसंधाल परक पडतो. मनुष्याचा सर्व ऐहिक किंवा पारमार्थिक व्यवहार चालण्यास वाणी हेंच मुख्य साधन होय. "विचित्रो यज्ञ विन्यासो विदधाति जगत्पटं"—याच्या विचित्र रचनेमुळे हा सर्व जगत्पट तयार होतो असा सूत्रम 'वाक्यत्वंतु' असें जे वाणीने वर्णन करीतों केलेलें आहे, तें यथार्थ नाहीं असें कोण म्हणेल ? वेदास्तांत 'वाक्' व 'ब्रह्म' हे शब्द समानार्थकतेनें योजण्यांत आलेले आहेत, व ग्रीक भाषेतील 'लोगॉस' Logos (वाक्) हा शब्दहि ईश्वरवाचक आहे.

(२) ही ईश्वर-स्वरूप वाणी मनुष्याच्या मनांतल विचार व अंतःकरणांतल भाव व्यक्त करण्यास उपयोगी पडते. आजपर्यंत जगांत झालेला ज्ञानप्रसार व सुभाषणा हीं सर्व वाणीनेंच केलें होत. ज्ञानाचा पृथि जगजशी होत जाते व अंतःकरणाचा विकास जगजसा होऊं लागतो, तसतशी वाणीच अधिकधिक रमणीयता येत जाते; व जगजशी वाणीचा रसपीयता अधिक तसतशी तिची कार्यसाधकताहि अधिक असें मनुष्यमात्राच्या अनुभवास आजपर्यंत येत गेलें आहे. वाणी ही एक अवि-शक्ति असल्यामुळे, ज्या तिचा सदुपयोग तसाच तिचा दुर्गुपयोगहि मनुष्यमात्रांनीं पूर्वी केलेला आहे व अज-

पिहा ते करीत आहेत; परंतु प्रस्तुत आपल्यास त्या दुःखयोगासंबंधी विचार कर्तव्य नसून, सदुपयोगास साधनीभूत अशा वाणीच्या रमणीयतेचे महत्त्व त गौरव दाखवून त्या रमणीयतेची फक्त एका अंगापुरती मीमांसा करावयाची आहे. हे अंग म्हणजे 'सुभाषित व विनोद' हे होय.

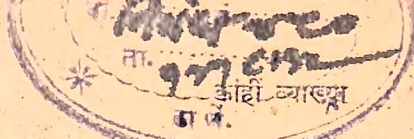
(३) मनुष्य पुण्यशील असो अगर पापी असो, दुःखी असो, शाहीन असो अगर मूर्ख असो, रमणीय वाणी उच्चारण्याना त्याचा प्रयत्न आमरण चालू असतो. या प्रयत्नांत सर्वांस सारखे यश येत नाही, व हे यश सारखे नाही म्हणूनच जगांत विषमता उरलेली आहे; तथापि सर्वांचा प्रयत्न मात्र युक्त्यां एकसारखाच चालू असतो ही गोष्ट निर्विकार होय. रमणीय वाणी बोलावयास येत असतां तदव्यतिरिक्त वाणी बोलण्याचा कोणाहि कधी इच्छा करीत नाही, आपल्या वाणीत जी काय रमणीयता असेल ती पाहविण्याचीच त्याची इच्छा असते, व त्या मार्गाने त्याचा प्रयत्नही सतत चाललेला असतो. या रमणीयतेचा विचार करणारे शास्त्र प्रत्येक भाषेत आहे. भाषेच्या रमणीयतेस तिच्या शुद्धतेची अपेक्षा असतेच असे नाही, व यामुळे भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेचा विचार करणारे जे व्याकरणशास्त्र तं या दृष्टीने पाहतां साहित्यशास्त्रापूर्वी कमी महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत आम्हांस साहित्यशास्त्राचा साक्षात्कार विचार करावयाचा नाही; फक्त इच्छार्थीच्या रमणीयतेची विचार करिताना त्या शास्त्राचा जिवका निर्देश अगर उपयोग करणें अगर पदिल तितक्याच आम्ही करणार आहो.

(४) 'सुभाषित व विनोद' यांचे वाणीच्या रमणीय अशा अंगाचे मुख्यत्वेंकरून स्पष्ट असते. फक्त वाणीच्या वाङ्मयांत सुभाषितास अगर विनोद विचरनास फक्त विवक्षित रसात्त्वेंदिलेले हे अर्थातच शक्य नाही. कारण सुभाषित व विनोद हा विषय निरनिराळ्या लोकांच्या दृष्टीने निरनिराळ्या स्वरूपाचा व महत्त्वाचा भासत. इंग्रजी वाङ्मयांत यान्तें अंतर्भाव Rhetoric या शब्दाखाली होतो व संस्कृततें साहित्यशास्त्रतें होतं. इंग्रजी साहित्यशास्त्रतें Wit किंवा Humour यास स्वतंत्र असे स्थान नाही. त्याचप्रमाणे संस्कृत साहित्यशास्त्रांतहि सुभाषित किंवा विनोद ही वस्तु पृथक्स्थाने मानण्यास नसून तीस स्वतंत्र असे स्थान नाही. तथापि आपण Wit and Humour किंवा सुभाषित व विनोद यांची जी कल्पना आढळते आहे तिच्या अनु-

रोधानें इंग्रजी व संस्कृत साहित्यशास्त्र पहात गेलें असतां त्यांतील कोणत्या पोटभेदांत किंवा वर्गांत ही जोडी स्थापित करितां येईल हें वळण्यासारखें आहे. तरी प्रथमतः इंग्रजी साहित्यशास्त्राविषयी थोडेंसें लिहून नंतर संस्कृत साहित्यशास्त्राकडे वळें.

(५) इंग्रजांतील सर्व साहित्यशास्त्र बहुधा ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्टाटल याचे साहित्यशास्त्राला धरून आहे. आरिस्टाटलच्या साहित्यशास्त्राचें भाषांतर व पृथकरण मूळारंभी Hobbes हांस या तत्त्ववेत्त्यानें केलें; व त्यानंतर आर्चबिशप व्हेटल व प्रो० बेन यॉर्नीहि या विषयावर ग्रंथ लिहिलेले आहेत. होन्सच्या मताप्रमाणें, मनुष्य जाणाच्या परिणामांतून चार शास्त्रें उद्भवतात. पैकीं पहिलें काव्यशास्त्र—Poetics, दुसरें वक्तृत्वशास्त्र—Rhetorics, तिसरें तर्कशास्त्र—Logic व चवथें व्यवहारशास्त्र—Science of Justice. काव्याचा हेतू प्रतिष्ठा वाढविणें किंवा प्रतिष्ठा कमी करणें Magnifying or vilifying हा होय. Rhetorics किंवा वक्तृत्वशास्त्राचा हेतु दुसऱ्याचें मन वाढविणें किंवा परानुग्रह करणें हा आहे. तर्कशास्त्राचा हेतु तर्क प्रतिपादन करणें व सत्यासिद्धांत ठरविणें हा होय. व व्यवहारशास्त्राचा हेतु विधिनियमाच्या योगानें मनुष्यमात्राच्या व्यवहारामें मदत करणें म्हणजे न्यायाची प्रवृत्ति व अन्यायाचा निरोध करणें हा होय. पैकीं वक्तृत्वशास्त्रासंबंधानें पाहतां आरिस्टाटलच्या मताप्रमाणें त्याचा उपयोग मुख्यतः चार प्रकारचा आहे. एक सुतर्कशी दुसऱ्या करणें, दुसरा शिक्षण देणें, तिसरा व्यंग्यार्थ सुचविणें, व चवथा वादविवादानें आत्मरक्षण करणें. हे चारहि उपयोग परानुग्रह करणाचें कामीं घडून येतात. गामुळे आरिस्टाटलनें वक्तृत्वशास्त्राची व्याख्या 'The faculty of discerning in every case the available means of persuasion' म्हणजे कोणत्याही विवक्षित प्रदेगी, सर्व परिस्थिति ध्यानांत आणून, परानुग्रहाचें कार्य पडेवून आपल्याक किंवा सिद्ध करण्यास आपणाजवळच्या साधनसामुग्रीपैकीं कोणतीं साधनें उपयोगीं पडतील हें जाणण्याची शक्ति प्रदी येलेली आहे. याच तत्त्ववेत्त्यांच्या मताप्रमाणें वक्तृत्व हे तीन प्रकारचें असतें. एक Deliberative म्हणजे विवादात्मक, दुसरें Epideictic किंवा Ornamental म्हणजे अलंकारिक, व तिसरें Prosaic म्हणजे न्यायाविषयक. ज्यास आपण सुभाषित किंवा

विनोदवचन असे म्हणू ते आरिस्टाटलच्या काव्यशास्त्राखाली येत नाही, तर वक्तृत्वशास्त्राखाली म्हणजे Epideictic किंवा अलंकारशास्त्राखाली येते. व त्याचं विवेचन त्याने याच पाठभागांत केलेलं आहे. Diction म्हणजे शब्दरचना किंवा शब्दप्रयोग पद्धति. आरिस्टाटलच्या मते शब्दप्रयोगाचे गुण, विशदपणा, औचित्य वगैरे असून, क्रिष्टत्व, समासप्रचुरत्व, अप्रसिद्धत्व व अग्रयाचकत्व हे त्याने दोष म्हणून गणले आहेत. पद्य व गद्य म्हणजे मात्रा व अक्षर यांच्या दृष्टीने नियमबद्ध किंवा नियमरहित शब्दरचना, यांचा विचार शब्दरचना किंवा भाषाप्रयोगपद्धति याखालीच त्याने केला आहे. उपमा व व रूपक हे मुख्य अलंकार असे त्याने गणिलेले असून, Vivacity म्हणजे भाषणाची प्रकृतता अगर तेजस्वीता या सद्गुणाखाली, ज्यास आपण सुभाषित व विनोद म्हणू, त्याचा समावेश त्याने केलेला आहे. Smart sayings किंवा चटकदार शब्दप्रबंध असाहि एक स्वतंत्र वर्ग त्याने याच ठिकाणी नमूद केलेला आहे; परंतु चटकदार शब्दप्रबंधाचे लक्षणांत हास्यरसाचा उल्लेख त्याने स्पष्टपणे केलेला नाही. आपल्या इकडील रसविचाराप्रमाणे ग्रीक भाषेतील काव्यशास्त्रांत किंवा वक्तृत्वशास्त्रांतहि रसाचा विचार केलेला नाही. वक्तृत्व सुफलपीरणास हाण्यास प्रमेयरूप सिद्धांताची सत्यता, ऐकणाराची अनुकूल मनःस्थिति व स्वतः बोलणाराचे चानुर्य किंवा त्याची प्रसन्न मनःस्थिति या तीन गोष्टींचा अपेक्षा असते. पैकी बोलणाराच्या मनःस्थितीचा विचार कर्तिताना मनोविकारांचा विचार आरिस्टाटलने केलेला आहे. परंतु मनोविकार हे ज्यांचे स्थायीभाव आहेत, अशा रसांस आपल्या इकडे जितके महत्त्व दिले आहे, तितके महत्त्व त्यांस आरिस्टाटलने दिलेले नाही. हे चटकदार शब्दप्रबंध लोक फार वास्तवतात, ते अनुभविक व चतुर मनुष्यांनी स्विकारले असतात, व मुख्यतः साधर्म्य, वैधर्म्य व विशद स्वभाववर्णने इत्यादिकांमुळे ते उत्पन्न होतात. असे त्यांचे मत आहे. ज्यांचे स्वरूप आपल्या इकडील सुभाषित व विनोद यांच्या जवळ जवळ येते, त्या चटकदार शब्दप्रबंधांस हास्यरस असेच आहे असे ना म्हणत नाही. मात्र अर्थचमत्कृति अवश्य आहे असे बहुधा त्यांचे मत असतं असे दिसतं. चमत्कृतिजनक रूपक या नांवाचा एक विशिष्ट प्रकार आरिस्टाटल यास फार आवडता असून, पूर्वी दिलेले नु आलेले असे आनंददायक साम्य हुडकून काढणं असे त्या प्रकारचे

वर्णन दिलेले आहे. तथापि, अशा चमत्कारिक व आनंददायक शब्दप्रयोगापासून हास्यरसोत्पत्ति बहुधा झालीच पाहिजे, व हा प्रकार निःसंदायकरून इंग्रजीतील Wit किंवा मराठीतील कोंटि याचीच प्रतिकृति होय, असे म्हणण्यास फारशी हरकत दिसत नाही.

(६) प्र० वेन यांचा ग्रंथ वक्तृत्वशास्त्रविषयावर आहे असे म्हणण्यापेक्षां मुख्यतः लेखनकलेसंबंधाने आहे असे म्हटले तरी चालेल. त्यांच्या ग्रंथांत शब्दांचा अनुक्रम कसा असावा, शब्दसंख्या अधिक असावा की कमी असावा, वाक्य कसे असावे, त्यास तालवद्धता कशी येत, कर्माजास्त, जोर कोठे कोठे याचा, वाक्यांत अर्थस्य कसे आणावे, वगैरे गोष्टींचा विचार करून नंतर भाषेतील अलंकार त्यानें राविस्तर रीतीनें वर्णन केलेले आहेत. या सर्व प्रकारणांत आपल्या इकडच्या 'रसांचा' विचार कोठेच केलेला नाही. हें लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. त्यांची बहुधा सर्व भिन्न अर्थचमत्कृति किंवा अलंकार यांजवरच आहे. त्यानें निरनिराळ्या तत्त्वांना अनुसृष्टान अलंकारांचे निरनिराळे वर्ग केलेले आहेत. हीं तत्त्वे म्हणजे बुद्धितत्त्व व भाव किंवा मनोविकारतत्त्व, हीं होत. बुद्धितत्त्वावरून वनलेल्या अलंकारांत 'साधर्म्ये' यावर व 'वैधर्म्ये' यावर अवलंबून राहणारे अलंकार, असा मुख्य पाटभेद केला आहे; व अलंकारांनंतर, भाषापद्धतीचे गुण कोणते हे सांगितलेले आहे. तात्पर्ये, या ग्रंथांतही Wit व Humour यांस विवक्षित स्वतंत्र असे स्थान नाही. Epigram हा एक प्रकार वेननें स्वतंत्र सांगितलेला आहे; पणु Wit व Humour यांची व्याप्ति Epigram याचे व्याप्यापेक्षां फार मोठी आहे हे उघड आहे.

(७) इंग्रजी भाषेतील वक्तृत्वशास्त्राची ही जी माहिती सांगितली ती सांगण्याचा मुख्य हेतु सुभाषितास व विनोदास या शास्त्रांत साधारणतः कोठेसे स्थान मिळेल हे स्थूलमानाने पाहतां यावे हा होय. Wit व Humour यांस बरील ग्रंथांतून जरी स्वतंत्र असे स्थान दिलेले नाही तरी या दोन वस्तूंचा स्वतंत्र विचार इतर कांहीं आंगल ग्रंथकारांनी केलेला आहे. हे ग्रंथकार Addison, (अडिसन) Leigh Hunt (ले हंट), Hazlit (हॅझलिट), Sydney Smith (सिडने स्मिथ) वगैरे होत. या ग्रंथकारांनी Wit व Humour यांमध्ये सरास भेद केलेला आहे असे दिसून

येत नाही. व रूढीमुळे 'कोटि', 'चतुरालाप' व 'विनाद' वचन' या सर्व प्रकारांस त्यांनी कोटि कोटि Wit and Humour या जोड सदरा-खालांही घातलेले आहे. यांचे कारण हात्यरसोत्पत्ति हे तत्त्व दोघांताही श्वा-रण आहे हेच असावे असे दिसते. तथापि Wit व Humour दोन्हीही मिळून जरी एकविषयांतर्गत आहेत तरी ते स्वभावतः दोन भिन्न पदार्थ आहेत व त्यांच्या लक्षणांत फरक आहे, असे वरील ग्रंथकारांनी मानिले होते यांत संशय नाही. अँडिसनच्या Six papers on wit या लेखांत Wit किंवा कोटि हाच मुख्य विषय म्हणून धरलेला असून, पद्धतशीरपणे Wit व Humour यांचे त्यांत पृथक् विवेचन नाही; तथापि Wit व Humour हे पदार्थ एकच न मानतां एक दुसऱ्याहून भिन्न असून दोघांचे परस्पर कांहीं विवाहित नाते आहे व ते बहुधा परस्परांवर अवलंबून असतात असे त्यांचे मत आहे. Humour वरील आपल्या निवेधांत त्यांनी खालीलप्रमाणे वंशावळ दिलेली आहे:--

"*Truth* was the founder of the family and the father of *good sense*. *Good sense* was the father of *Wit* who married a lady of a collateral line called *Mirth*, by whom he had issue *Humour*. *Humour* being the youngest of this illustrious family, and descended from parents of such various dispositions, was very various and unequal in his temper. Sometimes you see him putting on grave looks and a solemn habit, sometimes airy in this behaviour and fantastic in his dress, in so much that at different times he appears as serious as a Judge and as jocular as a Merry Andrew. But as he has a great deal of the mother in him, whatever mood he is in, he never fails to make his

company laugh " याचा अर्थ असा की, "विनोदाच्या महाब-
 भाव घराण्याचा मूळ पुंष्व 'सत्य' हा आहे. 'सत्या'स 'शोभनाथ'
 नांवाचा मुलगा झाला. वी त्यास पुढे 'कोटी' हा पुत्र झाला. 'कोटी'
 ने आपल्याच वंशातील 'आविदा' नांवाच्या मुलीशी लग्न केले; व या दंप-
 त्यांपासून 'विनोद' हें पुत्ररत्न झालें. 'विनोद' हा निरनिराळ्या स्वभा-
 वांच्या मातापितरांपासून उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचा स्वतःचा स्वभावहि तसे-
 वाईक बनला आहे. केव्हां तो दिसण्यांत गंभीर, तर केव्हां चंचल व विलासी
 असा दिसतो. परंतु एकंदरीनें त्याच्यामध्ये त्याच्या आईचाच स्वभाव अधिक
 उतरला असल्यामुळे, तो कोणत्याहि प्रकारच्या चित्तवृत्तेत असला तरी दुस-
 र्यांस सपाटून हांसविल्याशिवाय सोडीत नाही. " या छोट्यानी कादंबरीचे
 तात्पर्य इतकेंच की, अँडिसनच्या मताप्रमाणें Wit 'कोटी' मध्यं सत्य व
 प्रौढ असा अर्थ असला पाहिजे. ती निव्वळ वाङ्मयपणाची, असू नये. कोटी-
 मध्ये आनंदापणाची भर पडली म्हणजे असले विनोद नकार होतो. व
 कोटीच्या स्थितींत जें 'हास्य' स्थित असतं, तें विनोदाच्या स्थितींत प्रगट
 व खळवळून सोडविणारें हास्य असं होतें. हाच अर्थ त्यानें अन्यत्रही खालील
 प्रमाणें व्यक्त केला आहे. तो म्हणतो:—" If humour would
 pass for the offspring of wit without mirth, or
 mirth without wit, you may conclude it alto-
 gether spurious and a cheat. " म्हणजे जेथे जेथे आनंद
 किंवा गंमत अगर मौज, आणि कोटि यांचा मिलाफ होत नाही, तेथें तेथें तो
 विनोद अगदीं सोडा असं समजावें. तसेंच " True wit is that
 which can be translated in different languages;
 if it bears the test you may pronounce it true;
 but if it vanishes in the experiment you may
 conclude it to be a pun. " म्हणजे " खरी कोटी अशी असते
 की, तिचे भाषांतर परभाषांतून होऊं शकतें; भाषांतर करताना जर तिचे
 स्वारस्य कमी होईल तर ती कोटि नसून फक्त शब्दश्लेष असं मानावें " असा
 नियम अँडिसन यानें घातलेला आहे. यावरून त्याचें मत अर्थव्यमत्कृति हाच
 'कोटी' चा मुख्य घटक असावा असं उघड होतें. अँडिसनची Wit ची

व्याख्या अशी आहे:— “ Wit is the resemblance or contrast of ideas that give the reader *delight* and *surprise*, especially the latter. ” म्हणजे ज्याचे योगाने ऐकणारास किंवा वाचणारास आनंद किंवा मौज व चमत्कृति, व त्यांतल्या त्यांत विशेषतः चमत्कृतीच वाटेल, असें जे पदार्थीमध्यास संबंधदर्शन त्यास कोटि म्हणावे. अँडिसनचे पूर्वी कवि ड्रायडन Dryden याने Wit ची म्हणजे कोटीचा व्याख्या ‘ Propriety of word and thought adapted to the subject ’ म्हणजे “ विषयपरत्वे विचाराचे व भाषाप्रयोगाचे औचित्य ” अशी केली होती; परंतु हा अँडिसनसं खोडून काढली आहे. त्याचें म्हणणें असें की, ड्रायडनच्या या व्याख्येप्रमाणें जर कोटी म्हणजे सुमने “ औचित्य ” तर मग युक्रिडचे सिद्धांत म्हणजे त्या ‘ कोट्यां ’ चें भांडागारच म्हणावें लागेल. कारण विषयाचे मानानें पाहतां भूमितीचें पुस्तकांतलें युक्रिडची भाषा विषयास जितकी उचित आहे तितकी दुसरी कोणतीहि आहेसं वाटत नाहीं.

जे हंटेचे सत्ताप्रमाणें, “ साधर्म्य अगर विरोध दाखविण्याच्या हेतूने विषय कल्पना, अर्थाअर्था संबंध नसतां, एके ठिकाणीं जवळ जवळ मांडणें याचें नांव कोटि—Wit. ज्याप्रमाणें परस्परान्त शत्रुप्रमाणें मानणाऱ्या मनुष्यांची एकत्र अवचित गांठ पडली असतां, खटका उडेल असें वाटत असत, असेर त्यांचा संबंधाच व्हावा त्याप्रमाणें, कोटीच्या योगाने विषय कल्पना एकत्र येऊन थडकतात, परंतु परिणामी त्यांची एकवाक्यता होत. कोट्याचे मनुष्याच्या भाषणास असंबद्ध पदार्थांची सुसंबद्धता दर्शय पडते; व एका पदार्थावरून दुसऱ्या पदार्थावर, अंधेरांत सूर्यकिरण एकदम पडल्याप्रमाणें, उजेड पडतो. अशा विषय कल्पना एकत्र येऊनहि मनावर दुःखकारक आघात न होतां त्याच्या योगाने उलट गंमतच वाटतें. मात्र ज्याप्रमाणें लग्नाला एक वधू व एक वर अशीं दोन माणसं लागतात, त्याचप्रमाणें ‘ कोटि ’ सिद्ध होण्यास निदान दोन कल्पनाविषयक लागतात. व हा विषय कल्पनांचा प्रीतिसंबंध जितका अधिक सुखा, तितकें त्यांमगून उत्पन्न होणारें विनोदात्मक अपत्यही अधिक गोड असेच निपजतें.

Wit is the arbitrary juxtaposition of dissimilar ideas for some lively purpose of assimilation or contrast, generally of both. It is the clash and reconciliation of incongruities, the meeting of extremes round a corner, the flashing of an artificial light from one object to another, disclosing some unexpected resemblance or connection. It is the detection of likeness in unlikeness, of sympathy in antipathy, or of extreme points of antipathies themselves made friends by the very merriment of introduction. Two ideas are as necessary to wit as couples are to marriage, and the mind is happy in proportion to the agreeableness of the offspring."

ले हंटचे मताप्रमाणे विनोदी मनुष्य त्याला म्हणावे की, ज्याच्या मनाची प्रवृत्ति थोडीशी एककल्ली असा, किंवा ज्याचे विचार व मनोभाव दोन्हीही सरळ व अपेक्षित अशा मार्गाने न जाता ज्या दिशेने आनंद किंवा मौज वाटेले अशाच दिशेकडे वळतात; म्हणजे उद्देश्य तेच, परंतु तिकडे जाताना टपालाच्या धोक्याप्रमाणे तडक न जातां रमत रगत व रगत करीत जातात. अर्थात फलाची हानि यत्किंचितही न होतां मार्गाचे आक्रमणापासून बास नव्हे तर उलट सुखच होतं. ज्याप्रमाणे कोटीचा विषय पदार्थाची असंबद्धता हा आहे, त्याप्रमाणे विनोदाचा विषय मानवी स्वभाव व परिस्थिति यांच्यासंबंधी जी असंबद्धता ती होय. या दोन वस्तू जितक्या अधिक असंबद्धतादर्शक, तितका विनोद अधिक सरस.

Humour is a tendency of mind to run into particular directions of thought and feeling, more amusing than accountable. The more the incongruities the better, but two at any

rate are as necessary to humour as two ideas are to Wit; and the more strikingly they differ yet harmonise, the more amusing the result *e. g.* love and war; the gullible and manly; the accidental and permanent; the objectionable and the agreeable; flat and sharp—witted; honesty and knavery, pretention and nonperformance, folly and wisdom, shrewdness and dotishness.

अंडिगनप्रमाणेच ले हंट हाही Wit व Humour हे पदार्थ स्वभावतः भिन्नलक्षणात्मक आहेत असे मानितो; व अंडिगनप्रमाणेच त्या दोहोंचा संयोग व मिलाफ झाला असता दुघांत साखर पडल्याचे थेंबे येते, असे त्यांचे मत आहे.

Wit and Humour are to be found sometimes apart, but their richest effect is produced by their combination. Wit apart from humour is an element to sport with; in combination with humour it runs into the richest utility and helps to humanise the world.

चुडालियम हॅन्डलिट नांवाचा एक प्रसिद्ध भाषाविषयक टीकाकार होऊन गेला. त्यानेही Wit व Humour यांतील भेदांचे निरूपण केले आहे. तो म्हणतो:--Wit व Humour दोन्हीही हास्यकारक विषयांचा परामर्श घेतात; परंतु Humour मध्ये त्या हास्यकारक विषयांचे वर्णन स्वभावोक्ताने केले जाते; Wit मध्ये तेंच वर्णन कांहीं तरी वक्रोक्ताने केले जाते; म्हणजे तें करिताना उपमा, विरोधदर्शन वगैरे प्रकार अमलांत आणणे लागतात. Humour मध्ये जी चमत्कृति असते ती स्वाभाविक असते, परंतु Wit ला एक प्रकारची सुसंस्कृत कलाज्ञानशक्ति व कलाज्ञान लागते.

Humour is describing the ludicrous as it is in itself; Wit is the exposing it by comparing

or contrasting it with something else. Humour is, as it were, the growth of natural or acquired absurdities of mankind or of the ludicrous in accidental situation and character. Wit is the illustrating and lightening the sense of that absurdity by some sudden and unexpected likeness or opposition of one thing to another which sets off the thing we laugh at or despise in a still more contemptible or striking point of view.

दुसऱ्या एका इंग्रजी ग्रंथकारानें Wit व Humour यांतील भेद खालील वर्णनानें दर्शविला आहे. तो म्हणतो:—

“ Wit is the light from heaven that dispels darkness; it is the diamond that needs light in order that it may sparkle. Humour holds the torch and lights up the interior. Wit stands on the threshold and says clever things about what is seen. Humour makes the breach in the otherwise impregnable walls; wit darts and coruscates all around like willow-of-the-wisp and grows every moment with the spoils which it appropriates. Humour is the child of the imagination; Wit is the darling of the intellect. Humour spreads good temper on every side of it when it takes up its stand in a crowd. All of a sudden Wit springs upon its shoulders and shoots needle-points in the upturned

faces. Humour can, however, manage

sometimes to put the imp in its pocket."

म्हणजे:-- " विनोद हा सूक्ष्मकिरणाप्रमाणे स्वयंप्रकाशी आहे. 'कोटा' ला हिऱ्याची उपमा साजेल, कारण ती स्वतः स्वच्छ व सुंदर असते; परंतु तिच्यांतून चमक निघण्यास बाहेरचा प्रकाश तिजघर येऊन पडावा लागतो. ज्याप्रमाणे एखादा वर्सावाला अध्याच्या घराचे तोंडी उभा राहिला असता आपणांस घरातील सर्व भाग स्वच्छ पाहण्यास सांपडतो, त्याचप्रमाणे विनोदाची गोष्ट आहे; म्हणजे विनोदाच्या बदर्शन मनुष्यस्वभाव किंवा सृष्टि-वैचित्र्य हे आपणास स्पष्टपणे दिसून येते; परंतु ज्याप्रमाणे घराच्या उंबरठ्यावर म्हणजे प्रेक्षक व घरातील वस्तु यांच्या दरम्यान उभा राहून आंतील एकेक वस्तु पाहून तिचे आपणास चटकदार वर्णन देतो, त्याच प्रकारचे काम 'कोटि' हा करते. अगदी अभेद्य अशा तटबंधाच्या किर्यावर ज्याप्रमाणे तोफखान्याच्या गोळ्यांचा परिणाम व्हावयाचा, त्याचप्रमाणे विनोदाच्या योगाने अगदी सी नी म्हणविणाऱ्या अशा गर्भार मनोवृत्तावर परिणाम होऊन ती आनंदपर बनते. व ज्याप्रमाणे भुताची दिव्यता आतां इथे तर सगळी अशा रीतीने नाचून मनास चुकवून टाकते, त्याचप्रमाणे कोटिबाज भाषणांचा मनुष्याच्या मनावर परिणाम होतो. प्रत्येक क्षणां कोटीमुळे होणाऱ्या परिणामाचा उपयोग तिचे स्वरूप अधिकाधिक रमणीय करण्याकडेच होतो " इंग्लंडांतील प्रख्यात कोटिबाज 'भटजी' सिडने स्मिथ याने Wit ची भीमांसा सविस्तरपणे केलेली आहे. त्याचे मताप्रमाणे कोटिसत्ये चमत्कार किंवा अद्भुतपणा असल्याशिवाय मुळीच चालावयाचे नाही; व यामुळे एकदा कोणाचाही कोटि ऐकली असता तीच फिरून ऐकण्यांत कांही मगमत वाटत नाही. तसेच जी कोटि म्हणून आहे तिजमध्ये काव्यास शब्दकारभूत असें चें सौंदर्य तें असतां कामा नये; किंवा तींतील प्रमेय, ज्यास आपण साधारणतः उपयुक्त असें म्हणतो-म्हणजे ज्याचा परिणाम केवळ आपल्या बुद्धितत्त्वावर होतो, असें अगूं नये. बुद्धिमत्तेचा कोटीत उपयोग तर झालाच पाहिजे; परंतु तिचा तो उपयोग पदार्थांमधील सुंदर किंवा उपयुक्त असें संबंध हुडकण्याकडे न होतां जो संबंध अनपेक्षित, अद्भुत व चमत्कृतिजनक असेल, तोच हुडकून काढण्याकडे झाला पाहिजे.

(५) इंग्रजी भाषेत हास्यरसोत्पादक अशा सर्व शब्दप्रबंधांचा समावेश स्थूलमानाने *Wit and Humour* या दोन शब्दांखालीं होतो. Anagram, Epigram, Witticism वगैरे इतर थोडेवहुत शब्द आहेत, परंतु ते विशेषार्थदर्शक असल्यामुळे त्यांचा जातिवाचक अशा नात्याने उपयोग करितां येत नाहीं. *Wit and Humour* हे शब्द जितके रुढ आहेत, तितके इतर कोणतेही नाहींत. संस्कृत भाषेतील एतद्विषयक शब्द पाहतां ते सुभाषित, सुप्रलाप, सुवचन, (अमरकोश पहा) सूनुत, सूक्ति, चतुरालाप, विनोदवचन इत्यादि होत. निव्वळ मराठी शब्द म्हटला म्हणजे 'कोटि' हा म्हणतां येईल. या सर्व शब्दांत सुभाषित हाच शब्द सर्वांत अधिक व्यापक व रुढ आहे. इंग्रजीतील *Wit* व *Humour* हे दोन्ही वेगळे वेगळे शब्द आहेत, व दोहोंसहि व्यापणारा असा एकच शब्द सांपडत नाहीं. परंतु आपल्या सुभाषित किंवा विनोद या शब्दांखालीं या दोहोंचाहि समावेश करितां येईल असें वाटतें. *Wit* या शब्दाची प्रस्तुत विषयोपयोगी व्याख्या इंग्रजीत खालीलप्रमाणें आहे:—“ Felicitous association of objects, not usually connected, so as to produce a pleasant surprise ” म्हणजे “ ज्यांचा संकृद्दर्शनां बहुधा कांहींएक संबंध नाहीं अशा अनेक पदार्थांचा असा समर्पक व मनोरस संबंध जोडून दाखविणें कीं, ज्या संबंधदर्शनापासून मनारा चमत्कृति व म्हणून आनंद किंवा मौज वाटेल. ” मराठीतील कोटि या शब्दापासून प्रायः हाच बोध होतो. *Humour* ची व्याख्या अशी आहे:—“ That quality of the imagination which gives to ideas an incongruous or fantastic turn and tends to excite laughter or mirth. ” म्हणजे जिच्या योगानें विचारास किंवा कल्पनेस असंबद्ध, विकृत किंवा अद्भुत स्वरूप येऊन एकंदर परिणाम हास्यरसोत्पादनपर होतो अशा कल्पनाशक्ति. ” यास समानार्थक अशा आपल्या इकडील शब्द म्हटला म्हणजे विनोद हा आहे. व असा शक्तीपासून उत्पन्न होणारें वचन त्यास विनोदवचन म्हणतां येईल. अशा शक्तीनें खालील प्रकारचें परिभाषासमीकरण तयार होते:—
Wit and Humour=सुभाषित.

(हास्यरसोत्पादक शब्दप्रबंध)

Humour = विनोद (वचन)

Wit-कोटि, वैदग्ध्य.

Wit and Humour या दोन शब्दांचे समर्पक व व्यापक भाषांतर म्हटलें म्हणजे ' हास्यरसात्मक शब्दप्रबंध ' असें होईल. परंतु हा असा प्रयोग अवजड असून रुढी नाही; व सुभाषित हा शब्द रुढ असून सुवचन व व्यवहारसुकर असा आहे. या परिभाषेची समर्पकता किंवा तिचा उचितपणा पाहाण्यास प्रथमतः हें लक्षांत घेतलें पाहिजे की, Wit व Humour या दोहोंचें पर्यावसान हास्यरसोत्पत्तिमध्ये आहे. कोटि (Wit) या शब्दाचे व्याख्येत अनपेक्षित व चमत्कृतिपूर्ण असा अनेक पदार्थांचा संबंध दाखवावा लागतो, व अशा रीतीने चमत्कृति उत्पन्न झाली असता हास्यरसोत्पत्ति झालीच पाहिजे, हें पुढें येणाऱ्या हास्याच्या शरीर भीमसिमेंधें स्पष्टपणे कळून येईलच. Wit किंवा कोटि केली असतां जरी Laughter किंवा प्रस्फुटित हास्य उत्पन्न होणें अवश्य नसलें, तरी Smile किंवा स्मित तरी उत्पन्न झालेच पाहिजे. व स्मित हें हास्यरसाचें अंगभूत आहे. Humour किंवा विनोदवचन यामध्यें तर स्फुट हास्यच प्रायः उद्भवतः तेव्हां त्याचेंही पर्यावसान हास्यरसोत्पत्तिमध्ये आहे हें उघड आहे. Wit व Humour या दोन्ही पदार्थांत हास्यरसोत्पादन हा साधारण धर्म आहे. पण त्या दोहोंचाही समावेश करणारा असा एक शब्द इंग्रजीत भिन्न नाही. संस्कृतांतिल ' विनोद ' हा शब्द उभयार्थव्ययजक असा असल्याने, तो कोटि, सुभाषित व विनोदवचन या सर्वांचेर व्याप्ति असणारा, जातिनाशक असा आभ्यासोचित आहे. Wit व Humour या शब्दांच्या समर्पक व्याख्या इंग्रजी कोशांत दिलेल्या आहेत. परंतु ' सुप्रलाप ' ' सुवचन ' ' सूक्ति ' ' सुभाषित ' ' विनोदवचन ' हे संस्कृत शब्द, किंवा मराठींतिल ' कोटी ' हा शब्द, यांच्या व्याख्या त्या त्या भाषेत कोटि चांगल्याशा दिलेल्या नाहीत. अशा स्थितीत साधारणपणे रुढार्थ लक्षांत घेऊन, व Wit आणि Humour किंवा हास्यरसोत्पादक वचनानि रचून विभाग लक्षांत आणून दिलेल्या परिभाषात्मक व्याख्यांमधीं अंतर्भेद होण्याचा संभव आहे हें आम्हीं जाणून आमी तथापि अजून जाणवत

निश्चित नाहीत, तोंपर्यंत असा मतभेद झाल्यास त्यांत विशेष कांहीं वाचणें आहे असें आम्हांस वाटत नाही. व एकंदरीनें या विषयाची पुढें केलेली चर्चा जर वाचक वर्गास पसंत पडली तर आम्ही दिलेल्या समीकरणांतील शब्दार्थांहि कदाचित् पुढें मागे रूढ होऊन वसतील. व शब्दार्थ रूढ झाल्यास तो वाच्यार्थ-संनिध व व्यवहारास सुकर असला म्हणजे नेहमी पुरे होत.

भाग २ रा.

सुभाषित आणि विनोद यांचें संस्कृत

वाङ्मयांतील स्थान.

(९) आतां सुभाषितास आणि विनोदास संस्कृत वाङ्मयांत कोणतें स्थान मिळालेलें आहे हें पाहूं. संस्कृत भाषाविषयक शास्त्रांचे मुख्य दोन भेद आहेत; एक व्याकरणशास्त्र व दुसरें साहित्यशास्त्र. संस्कृत भाषेत इतर भाषांप्रमाणेंच शब्दप्रबंध दोन प्रकारचे असतात. एक गद्य व दुसरे पद्य. गद्य म्हणजे मात्रा, छंद वगैरे संबंधांचे ज्यांत कांहीं नियम नाहीं तें पद्य म्हणजे छंदा-नुयती शब्दप्रबंध. परंतु गद्य व पद्य हा भेद गौण मानिलेला असून भाषेतील मुख्य भेद काव्य व अकाव्य (म्हणजे काव्य नाहीं तें) असा आहे; व साहित्यशास्त्रांत मुख्यतः काव्याविषयीच विचार केलेला असतो. ऐकिक समजुतीनें पद्य व काव्य यांचा साधारणतः समन्यासि आहे असें मानिलेलें असतें. कारण बहुतेक काव्य प्रजांतच संग्रहित आहे. परंतु तात्त्विक दृष्टीनें विचार करिताना पद्य व काव्य यांचा पुष्कळ लेखिले पाहिजे. कारण संस्कृत साहित्यशास्त्राप्रमाणें काव्य किंवा इतर कांय शब्दांहि भाषेतील साहित्यशास्त्राप्रमाणें काव्य काव्याची “ विशेषगुणयुक्त व शरस शब्दप्रबंध ” अशी व्याख्या असल्यानें, काव्यांत गुणाचाई सर्वाधिक होती. एखाद्या शब्दप्रबंध गद्य आहे किंवा पद्य आहे हा विवेक्षणार्थीतच

विशेष महत्त्वाची नाही; तर तो शब्दप्रबंध सगुण आहे किंवा गुणरहित आहे, सद्गुण आहे की निर्दोष आहे, सरस आहे, की निरस आहे. अथवा सालंकार आहे की निरलंकार आहे हाच विचक्षणा विशेष महत्त्वाचा आहे. एखाद्या मनुष्याविषयी आपल्यास जिज्ञासा उत्पन्न होते ती तो डोक्यास पागोट घालतो की टोपी घालतो अशा प्रकारची होत नाही. तर त्याच्या अंगचे गुणदोष काय आहेत तो विद्वान आहे की अविद्वान आहे, रसिक आहे की अरसिक आहे हे जाणण्याविषयी होत. साहित्यशास्त्रांतहि काव्याचा आत्मा व त्याचे गुणदोष यांचे मुख्यतः विवेचन असते.

(१०) काव्याचे दोन प्रकार आहेत. श्राव्य काव्य व दृश्य काव्य. श्राव्यकाव्य म्हणजे ऐकण्याचे काव्य, दृश्य म्हणजे प्रयोगद्वारा पाहण्याचे. परंतु हा भेदहि गद्य व पद्य यांतल भेदाप्रमाणे बहुधा निरर्थक आहे. कारण दृश्य काव्य झाले तर ते बहुधा श्राव्य असतेच. विवक्त मुक्या आविर्भावस किंवा विशिष्टार्थदर्शक शरीरचरनेस (pantomime) काव्य असे म्हणतां यावयाचे नाही. तर श्राव्य काव्यच त्यास आविर्भावाचा मदत झाली असातां दृश्य होतं. श्राव्य काव्यांत महाकाव्य, उपकाव्य, धुंदकाव्य, खंडकाव्य कथा, उदाहरण, चक्रवालक, भोगावली, त्रिशूलावली, तारावली, विश्वावली, रत्नावली, वगैरे भेद असून, दृश्य काव्यांत प्रकरण, महानाटक, नाटक, भाण, प्रहसन, डिम वगैरे भेद आहेत.

(११) पण काव्याचे रचनेा महत्त्वाचे प्रकार म्हटले म्हणजे उत्तम, मध्यम व अधम हे होत. उत्तम काव्यांत व्यंग्यांचे प्रधान असते; मध्यम काव्यांत व्यंग्यांचे गौण असते; व अधम काव्यांत पक्क शब्दांचा वाच्यार्थच चमत्कृतियुक्त श्राव्यामुळे प्रधान असतो. काव्याची व्याख्या अनेक प्रकारची आहे. कोणाच्या मते रस हाच काव्याचा आत्मा असल्याने, ज्यामध्ये रसाचा उत्तम परिपाक झाला आहे ते खरे काव्य अशी ते त्याची व्याख्या करितात. दुसऱ्या कित्थेकांच्या मताने काव्य म्हणजे सगुण व निर्दोष असा शब्दप्रबंध हाच; पण गुण झाले तर ते रसाच्या अंगचे धर्म मानिलेले असल्यामुळे काव्याची व रसाचाच विशेषतः अर्थलेखाच अर्थसंग असा संबंध येतो. अलंकाराशिवायहि रसपरिपाक हा अंग झाले, तथापि अलंकाराशिवाय काव्यास अर्थचमत्कृति येऊ शकत नाही. जगदीश पंडितांनी ' रसगंगाधराने ' काव्याची व्याख्या

“रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं” अशी केलेली आहे. अलंकारांशिवाय नुसत्या रसपरिपाकानें अर्थ तितका ‘रमणीय’ होऊ शकत नाही. यास्तव अलंकार हे काव्यास अंगभूत परंतु अत्यावश्यक अशी उपाधि होऊन राहिलेली आहे. साहित्यशास्त्रकारांची अलंकारांस गौण मानण्याची रीति पडून गेली आहे, इतकंच काय तें परंतु पुष्कळ वेळां खरी विद्वत्ता व रासिकता अलंकार-रचनेंतच दिसून येतें. अलंकारांशिवाय नुसता रसपरिपाक फारसा हृदयंगम होऊ शकत नाही.

(१२) साहित्यशास्त्रकारांचे मताप्रमाणें काव्योत्पत्तीची कारणे—

“शक्तिः निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासः” ॥

अशी आहेत. पैकीं शक्ति म्हणजे कवित्ववीजरूप संस्कारविशेष. Poets are born, not made अशी एक इंग्रजीत ह्याण आहे, तिजवरून तरी वरीलच अर्थ निघतो. बुद्धि ही जशी ईश्वरी देणगी आहे तशीच कवित्व शक्ति ही होय. या कवित्वशक्तिस प्रतिभा असें म्हणतात. प्रतिभेची व्याख्या ‘नवनवोन्मेषशालिनी’ प्रज्ञा म्हणजे ‘प्रतिक्षणो विकास पावत जाऊन कल्पनासृष्टीस नवीन नवीन देखावे दाखविणारी शक्ति’ अशी आहे. ही शक्ति अर्थातच ईश्वरी देणगीनें मिळेल, मानवी उपायानें मिळणें शक्य नाही. ती पूर्वजन्मीच्या सुकृतसंस्कारानेंच अंगी येते, व ती अंगी येण्यास अदृष्ट चांगलें पाहिजे अशी समजूत आहे.

(१३) काव्यशक्ति अंगांत असूनहि प्रत्यक्ष रमणीय अशी कविकृति निपजण्यास खालीलपैकीं एखाद्या फलाची अपेक्षा हा हेतु असावा लागतो, असें साहित्य शास्त्रकारांचें मत आहे. मम्मट या नांवाच्या प्रसिद्ध अलंकारिकानेंही काव्यफलें खालील प्रकारचीं असतात म्हणून लिहिलें आहे.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षये ।

सद्यः परनिवृत्तये कांतासंमिततयोपदेशयुजे ॥

या फलापैकीं व्यवहारविज्ञान व धन हीं लौकिक फलें व अनर्थनिवारण हें अममूढक फल असें जरी कोणी मानलें तरी-१ यश, २ काव्यरसास्वादान-पासून उत्पन्न होणारा व इतर सर्व ज्ञानविषयाचा क्षणभर लय करणारा असा

आनंद व ३ सरसता उत्पन्न करून मोठ्या गोडीनें दिला जाणारा उपदेश, हीं फलें तरी महत्त्वाचीं अशीं शिक्षक राहतात.

(१४) अलंकार व गुणदोष यांच्या विवेचनांचे आधीं रसाविषयी दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. अंतःकरणाच्या धर्माचे विचार व भाव असे दोन भेद आहेत. ज्ञानद्रियाच्या योगानें झालेल्या अनुभवांवरून प्रत्यक्ष, अनुस्मिति, उपस्मिति व शब्द या चार प्रमाणांच्या साहाय्यानें बनविलेला जो सिद्धांत, तो विचार होय; व अंतःकरणाची जी सहज व स्वाभाविक वृत्ति तिला भावं असं म्हणतात. भाव हे आंतर व शारीर असे दोन प्रकारचे आहेत. मनुष्याच्या ठिकाणीं कांहीं आंतरभाव स्थायी म्हणजे कायमचे व दृढ असतात; व कांहीं फक्त तात्पुरते किंवा अनिश्चल असे असतात. हे स्थायीभाव पूर्णतः किंवा उत्कण्ठे गेले म्हणजे त्यांसच रस असं म्हणतात. " रसानुकूल विकृतिभावः " अशीहि भाव याची व्याख्या केल्ली आढळते. (मंदारमकरंदचंपू पान ९१) विरुद्ध किंवा अनुकूल यापैकी कोणत्याहि प्रकारच्या इतर भावांनीं स्थायीभावोचा विच्छेद होत नाहीं, एवढेच नव्हे, तर अशा इतर भावांनीं, जोपर्यंत रस कायम आहे तोपर्यंत, आपल्या मध्येच तो लीन करावयास लावतो. हे स्थायीभाव म्हणजे प्रीति, हर्ष, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय व शांति हे होत व या नऊ स्थायीभावांवर अवलंबून राहणारे नवरस म्हणजे शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, वीभत्स, अद्भुत व शांत हे होत. कित्येकांच्या मतें " रसा वैश्याः " इत्यादि श्रुतिवचनांमुळे रस फक्त एकच आहे, व तो फक्त शृंगारच असं सांगितलें गेलें आहे. कित्येकांच्या मतें मुख्य रस चारच आहेत. म्हणजे शृंगार, रौद्र, वीर व वीभत्स. भरतनाट्यशास्त्रांत यास खालीलप्रमाणें आधार आहे.

शृंगारशास्त्रं भवेत् हास्यो रौद्राच्च करुणो रसः

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः वीभत्साच्च भयानकः ॥

इतर कित्येकांच्या मतानें रस फक्त आठच आहेत. व ते शांतरस मानात नाहींत. दुसऱ्यांच्या मतें वात्सल्य किंवा अपलापिषयक प्रीति (स्त्रीपुरुषविषयक नव्हे) हा ज्याचा स्थायीभाव आहे असा ललित नांवाचा दहावा रस मानावा.

विरुद्धैरिवरुद्धैर्वा भावैः विच्छिद्यते न यः

आत्मभावं नयन् यथा न् स्थायीभावाद् रसस्थितिः ॥

(१५) स्थायी भावांशीं भेददर्शक असे व्यभिचारी व सात्विक असे दोन प्रकारचे भाव आहेत. पैवी व्यभिचारी भावांचें लक्षण असें आहे कीं, ते रसास अवश्यक नसून यत्क रहरिभूत असतात. मात्र त्यावेळीं ते रसोत्कर्षास मदत करितात. रस उत्पन्न करण्यास नेहमी कांहीं तरी पुरोगामी प्रत्यक्ष असें कारण लागते; व या कारणस विभाग असें म्हणतात. हीं कारणे आलंबनरूप किंवा उद्दीपनरूप असतात. शृंगारांत स्त्रीपुरुष वगैरे आलंबनविभाव होत. तसेंच हास्यांत विदूषक, वदुरूपी, मूर्ख मनुष्य, वगैरे हास्यास्पद पदार्थ हे होत. शृंगारांत उद्दीपनरूप विभाव म्हणजे, ज्या गोष्टीपासून कामोद्दीपन होतें त्या; उदाहरणार्थ चंद्रोदय, उद्यान, कोविलशब्द इत्यादि. अनुभव म्हणजे रस किंवा स्थायीभाव यांचा संचार झाला असतां मनुष्यांकडून जीं कृत्यें होतात तीं. जसें शृंगारांत कटाक्षप्रेक्षण, भुज्जक्षप, इत्यादि. हास्यांत हांसणे; दाळ्या वाजविणे वगैरे.

रसानुभवगोचरं नयति ये

प्रयत्नजा देहधर्माः अनुभावाश्च ते मताः ॥

सात्विक भाव म्हणजे सुरुदुःखादि भावांनीं भादित असें जें अंतःकरण त्यापासून होणारे जें भावितें. यांत रोमांच, खेद, दैवर्ष्य, वेपथु, अश्रु, व वैश्रय्य इतके गणले जातात.

(१६) निरनिराळ्या सर्व रसांचे स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव व व्यभिचारीभाव यांची उदाहरणे देत वरलीं असतां विस्तार होईल. परंतु भावसंबंधानें जातां जातां इतकेच सांगणें जरूर आहे कीं, एका रसाचे स्थायीभाव दुसऱ्या रसाचे व्यभिचारी भाव होऊं शकतात व परस्पर अनुकूल अशा रसांत अशा तऱ्हेन एकमेकांचे स्थायीभाव मिसळले असतां रसोत्कर्ष होतो. शुद्ध रसाचे प्रकार नऊ आहेत. परंतु साहित्य शास्त्रकारांच्या मतें कित्येक प्रश्नी कांहीं विशिष्ट रस एकत्र झाले असतां ते परस्पर उत्कर्षास कारणभूत होतात, व अशा ठिकाणीं रससंकर दहारीचा होता.

(१७) कोणता रस कोणत्या रसाशी विरुद्ध आहे व कोणता उपकारी आहे, म्हणजे कोणच्या कोणच्या रसांचा संकर झाला तरी चालेल, हे खालील तक्त्यावरून दिसून येईल.

रस	विरुद्ध रस	उपकारी रस
शृंगार.	करुण, वीभत्स, रौद्र वीर भयानक.	हास्य.
हास्य.	भयानक, करुण.	शृंगार.
करुण.	हास्य, शृंगार,	...
रौद्र.	हास्य, शृंगार, भयानक, अद्भुत	करुण.
वीर.	भयानक, शांत.	अद्भुत.
भयानक.	शृंगार, वीर, रौद्र, हास्य, शांत.	...
वीभत्स.	शृंगार.	भयानक.
अद्भुत	रौद्र.	...
शांत.	वीर, शृंगार, रौद्र, हास्य, भयानक.	...

(१८) वरील विवेचनाने वाणीचे एक रमणीय अंग जे काव्य त्याच्या मुग्धप्राभाचे विवेचन केल्यासारखे झाले. आतां गुणशेष म्हणजे काय हे थोडक्यांत पाहू. गुण हे रसाचे धर्म आहेत हे मागे एक ठिकाणी सांगितलेच आहे. गुण फक्त तीन प्रकारचे आहेत, ते माधुर्य, ओज व प्रसाद हे होत. ज्या शब्दार्थगुणामुळे अंतःकरण द्रवीभूत होते तो गुण माधुर्य होय. ओज या गुणाने अंतःकरणार्थ दीपन होते. ज्या गुणाच्या योगाने शब्दाचा अर्थ सुलभ असा असून तो अंतःकरणास एकदम व्यापून टाकितो किंवा त्यांत भिनतो, त्यास प्रसाद असे म्हणतात. कित्येक साहित्य शास्त्रकारांच्या मताने शब्द व अर्थ यांचे मिळून आणखी २१ गुण आहेत. पण त्यांचा समावेश वरील तीन मुख्य गुणांत होत असल्याने त्यांचा निराळा विचार करावयाचे कारण नाही. ज्या पदाने, शब्दाने, अधाने, वाक्याने किंवा

अलंकारानें रसहानि होते, तो दोष असें म्हणतात. हे दोषही अनेक प्रकारचे आहेत; परंतु त्यांचें विवेचन यथे विस्तारानें करण्याचें कारण नाही. चांगल्या काव्यांत वरील गुणांपैकी एखादा ना एखादा गुण टळकपणानें असलाच पाहिजे, व त्याचप्रमाणें तें या बहुतेक दोषांपासून अलिप्तही असलें पाहिजे.

(१९) रसांचे खालोखाल किंवा त्यांच्या बरोवरीच्या महत्त्वबुद्धीनें अलंकारांचाही विचार केला पाहिजे. कारण अर्थास जी चमत्कृति व जी रमणीयता येते, ती सर्वच रसानें येत नाही, तर ज्या अलंकाररचनेनें तो अर्थ व्यक्त केलेला असेल त्यामुळेही येते. रस हा निवळ द्रव्यरूप आहे, व अलंकार ही त्याजवरील कामगिरी होय. एखादा दागिना करावयाचा झाला तर प्रथमतः उत्तम सुवर्ण पाहिजे खरें, परंतु नुस्त्या सोन्याचा गोळा म्हणजे कांहीं दागिना नव्हे. तर त्याजवर निरनिराळी रक्षी करावी तेव्हांच त्यास दागिना हें नांव येईल. हेंच उदाहरण रस व अलंकार यांच्या परस्पर साक्षेप महत्त्वा-संबंधानें घ्यावयाचें आहे. व जसें एकाच सोन्याच्या गोळ्याचे निरनिराळ्या नक्षीनें व कारागिरानें निरनिराळे दागिने करता येतील त्याचप्रमाणें एकच रस उत्पन्न करणारा अर्थ, किंवा तो रस उत्पन्न करणारे शब्द देखील निरनिराळ्या अलंकारांच्या साच्यांतून आततां येणें शक्य आहे. अलंकाराची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत “ ज्याच्या योगानें काव्यास शोभा येते तो ” अशी मोघम केलेली आढळते. शब्दाचे अलंकार ४ व अथचि १२० मिळून १२६ अलंकार मानिलेले आहेत. तथापि ही संख्या निश्चित आहे असें नाही. शब्दालंकारांपेक्षा अर्थालंकार अर्थात्च अधिक महत्त्वाचे मानिले जातात. व काव्यास तरी चमत्कृति किंवा खरी रमणीयता अर्थालंकारांनीच येते. या १२० अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या तत्वांच्या दृष्टीनें केलें असतां पांच चार प्रकारांनीं होत. अलंकारांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे निरनिराळ्या वस्तूच्या धर्माच्या किंवा स्वरूपाच्या साहाय्यानें त्यांतील चमत्कारिक व अकरिपत असे संबंध हुडकून काढणें हें होय. वस्तुजातांतील मुख्य संबंध दोन प्रकारचे असतात. हे संबंध म्हटले म्हणजे साधर्म्य व वैधर्म्य; समपणा व विरोध. आणि बहुतेक अलंकार या दोन तत्वांच्या दृष्टीनें पाहतां साम्यमूलक व विरोधमूलक या दोन मुख्य सदरांखालीं पडतील. परंतु अभ्युदसाय, वाचयन्याय, लोकव्यवहार, तर्कन्याय, रचनावैचिक्य इत्यादि निरनिराळ्या सूक्ष्म तत्वांच्या दृष्टीनें

पाहतां अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या रीतींनीं होऊं शकतें. परंतु सर्वत्र कोणत्याही प्रकारचा दाखवावयाचा असला तरी अर्थवैचित्र्य हा अलंकाराचा असा भाग आहे की, त्याशिवाय अलंकार शक्यच नाही असे म्हटलें तरी चालणार आहे. हें अर्थवैचित्र्य असाधारण किंवा अद्भुत शब्दार्थयोजनेनें येतें. या अद्भुतशब्दार्थयोजनेचे मुख्य चार प्रकार आहेत; एक पर्यायोक्ति, दुसरा अतिशयोक्ति, तिसरा अन्ययोक्ति, व चवथा साम्य-विरोध-दर्शनाक्ति. सर्व अलंकार बहुधा या चार प्रकारांपैकी एखाद्या ना एखाद्या प्रकाराखालीं आलेच पाहिजेत.

(२०) सुभाषित, कोटी, विनोदवचन वगैरे गोष्टी. हीं कोणत्याही भाषेत वाणीस रमणीयता आणण्याचीं मुख्य साधनें आहेत. म्हणून त्यांपैकी प्रत्येकाचा आपण थोडाबहुत विचार करूं.

(२१) सुभाषित या शब्दाचा योगिकार्थ पाहिला तर तो—' चांगलें भाषण '—असा होतो. परंतु ' चांगलें भाषण ' यानें निश्चिन्तार्थबोध मुळीच होत नाही. रुढार्थाकडे पाहिलें तरी तीच स्थिति आहे. सुभाषित या शब्दाची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत केलेली नाही; व व्यवहारामध्ये तर तो वाटेल त्या रीतीनें उपयोगांत आणिलेला आहे. परंतु व्यवहारांत शब्दाची ज्या प्रमाणांनीं व्यापकता अधिक, त्या प्रमाणांनीं त्याचा अर्थबोध कमी, असा सामान्य सिद्धांत आहे. हर्षी सुभाषित या शब्दाचा व्यापकता किती मोठी झाली आहे हें पहावयाचें असल्यास ' सुभाषितरत्नाकर ' किंवा ' सुभाषितरत्नभांडागार ' यांसारख्या पुस्तकांत पाहावें म्हणजे कळेल. सुभाषितरत्नभांडागारांतील संग्रह विपुल आहे. परंतु तो सुचता पद्यांचा संग्रह आहे. त्यांत गद्याचे बेंबे मुळीच नाहीत. व यावरून सुभाषित हें पद्य असलेंच पाहिजे अशी ' सुभाषितरत्नभांडागार ' कार वगैरेची समजूत होती. हें उघड दिसतें; परंतु कोट्या व विनोदवचनें संस्कृत वाङ्मयांतगत गद्यांतही परीच आढळतात, हें संस्कृत वाचकांस माहीत आहेच. लहानसेच उदाहरण द्यावयाचें झालें, तर शाकुंतलांतील विदूषकांनं केलेली कोटी घ्या. ' कृतं त्वया उपवनं तपोवनं, ' म्हणजे—हं राजा! हें तपोवन तूं उपवनच करून टाकलेंस—हें सुभाषित असून गद्यांतच आहे. या ठिकाणीं तपोवन व उपवन या परस्पर भिन्न, किंबहुना

परस्पर विरोधी, पदार्थांचा संबंध दुष्यंताचे विलासी कृतीने जुळवून दाखवून कवीने चमत्कृति उत्पन्न केलेली आहे.

अशा वचनांचा संग्रह वास्तविक सुभाषितरत्नभांडागारामध्ये व्हावयास पाहिजे. व तो केलेला नाही यावरून सुभाषिताच्या अर्थाचा कल्पना एका वाङ्मने पाहतां अव्याप्तिदोषदूषित आहे असें दिसून येईल. दुसरे पक्षी, सदर भांडागारांत जीं पद्ये दिलेली आहेत, त्यांवरून ती कल्पना अतिव्याप्तिदूषित आहे असेंही दिसून येते. कारण ही पद्ये इतक्या निरनिराळ्या जातींची आहेत कीं, त्यांवरून सुभाषिताचे व्याख्येस उपयोगी असा कांहीं एक नियम किंवा निर्यध ठरवितां येणे शक्यच नाही; किंवा ह्या हें भांडागार म्हणजे गारो-ब्धाची एक पोतडीच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. यांमध्ये, परब्रम्हणमन-वर्णन, व विशिष्ट देवतांची वर्णने व स्तोत्रे; दशावतारस्तुतिपाठ, निरनिराळ्या शास्त्रांची स्तुति, व निंदा, वर्णाश्रमवर्णन, व्यवहारस्तुति, व्यवहारनिंदा, सामान्य व विशिष्ट राजप्रशंसा, राजसभा व त्यांतील घटक यांची वर्णने, नवरसवर्णन, अन्योक्तिकलाप, चित्रकाव्याचीं उदाहरणे, वगैरे शेंकडां विषय आलेले आहेत. व यांतील प्रत्येक पद्य जर सुभाषिताच्या लक्षणास पात्र आहे असें म्हटले, तर मग सामान्यतः असें कोणतेंही पद्य संस्कृत वाङ्मयांत सांपडणार नाही कीं, ज्यास सुभाषित हें पद तितक्याच उचितपणानें लावतां येणार नाही. आतां केवळ विषयवैचित्र्य अतिशय, एवढ्यावरूनच आमचा हा वरील आक्षेप केलेला नाही; कारण अमुक एखादे पद्य सुभाषित होणें किंवा न होणें हें त्यांतील विषयावर अवलंबून नसून त्या पद्याच्या रचनेवर-म्हणजे त्यांतील अर्थचमत्कृतीवर-अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, परब्रम्हासारख्या नरिस किंवा गंभीर विषयाचें वर्णन करावयाचें असतांही तद्वर्णनपर पद्य सुभाषिताचे लक्षणास सर्वथैव योग्य असें एखाद्यास रचितां येईल. दुसरे पक्षी पाहतां, निरनिराळ्या 'राजयशोवर्णन' किंवा 'मदनचरित्र' असा, म्हणजे प्रायः सरस व सुभाषितानुकूल असला तरी, तद्वर्णनपर पद्यही अ-सुभाषित या वर्गीत येऊन पडण्यासारखें कोणी रचण्याचा संभव आहे. परंतु आमच्या वरील आक्षेपाचा भावार्थच असा आहे कीं, सुभाषितरत्नभांडागारांत, कसल्याही विषयावर कां पहाता, अशीं अनेक पद्ये आहेत कीं, ज्यांमध्ये कसल्याही प्रकारची सुळीच

चमत्कृति नाही. व यामुळे जर असली प्रचंडी सुभाषिताखाली गोंबावयाची तर मग संस्कृतांतील वाटेल तो शब्दप्रबंध सुभाषितामध्ये गणित्या येईल.

(२२) खुद्द सुभाषितरत्नमांडागाराची अशा स्थिति असल्यामुळे, म्हणजे जेथे मुख्य विषयच सुभाषिताचा तेथेच — 'सुभाषित' या पदार्थाची कल्पना इतकी अनियमित व अव्यवहारोपयोगी आहे, तर मग-संस्कृत भाषेत इतर टिकाणी-म्हणजे काव्य, नाटक, कादंबरी वगैरे प्रबंधांमध्ये-जेथे अगदी तुरळकपणे या शब्दाचा उपयोग करण्यांत आलेला असेल, तेथे सुभाषिताचा योग्य व्याप्ति टरविण्यास कांहीं साधन मिळेल, अशी आशा वाळण्याचे कांहीं कारण नाही. वाणभट्टाचे 'कादंबरी' त वैशंपायन शुकाचे वर्णन करिताना, "वेदिता गीतश्रुतीनां, कव्यनाटकाख्यायिकाप्रभृतीनां अपरिमितानां, सुभाषितानां अधेता, स्वयंच कर्ता" असे लिहिलेले आहे. यावरून काव्य, नाटक व आख्यायिका वगैरे सर्व प्रकारच्या रसिक शब्दप्रबंधांस सुभाषित हा शब्द लाविलेला आहे असे दिसते. तसेच उज्जयिनीतील पौरजनांचे वर्णन करतानाही "सुभाषितव्यसनी" म्हणजे 'सुभाषिताची आवड असणारे', असे वर्णन आहे. तेथेही त्या शब्दाचा अर्थ तरीलप्रमाणे अतिव्यापकच आहे हे उघड दिसते. अमरकोशाकडे पहावे तर त्यांत 'सुभाषित' हा शब्दच मुळी सांपडत नाही. परंतु वाग्वागीत "सुप्रलापं सुवचनं" या वचनावर टीका देताना "द्वे सुभाषितस्य" म्हणजे हे दोन शब्द सुभाषिताचे वाचक आहेत असे टीकाकाराने लिहिलेले आहे. परंतु हा नुसता त्याच भाषेत तर्जुमा झाला व त्यावरून 'सुभाषित' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करिता येणार नाही हे उघड आहे. अशी स्थिति होण्यास, शब्दाची व्यापकता जितकी अधिक, तितका त्याचा खरा अर्थबोध कमी हाच सिद्धांत कारणीभूत आहे.

(२३) आतां प्रस्तुत पदार्थाची व्याख्या इतर कोणत्या तरी रीतीने ठरवितां येत किंवा कसें हें पाहूं. ही रीति म्हणजे पृथकरणाची. 'सुभाषित' म्हणावे कशाच्या हा प्रश्न खरोखरच फार धिकट आहे. तथापि निरनिराळी उदाहरणे घेऊन, त्यांतून बहुजनमतानें सुभाषिताच्या लक्षणानुस अयोग्य अशी जी दिग्दर्शक ती टाकून, बाकी जी उरतील त्यांवरून काय दिसतें हें पाहूं. सु-चांगलें, व चांगलें म्हणजे सुखोत्पादक किंवा आनंददायक. परंतु मनुष्यास आनंद किंवा सुख हें इतक्या निरनिराळ्या रीतींनीं होऊं शकतें कीं, "कथळ

सुख किंवा आनंद देणारा शब्दसंबंध म्हणजे सुभाषित" असेंच जर आपण म्हणू लागलों तर पुष्कळ वेळां निखालसे अप्रयोजकपणा पदवी बांधून घ्यावा लागेल. मनुष्यास सुख किंवा आनंद सुख्यतः दोन तीन प्रकारांनीं होऊ शकतो. पैकीं एक प्रकार म्हणजे मनोविकारांचें समाधान होणें हा. खालीं दिलेल्या प्रकारच्या शब्दप्रबंधांनीं मनोविकारांचें समाधान निःसंशय होतें. परंतु यांस सुभाषित अगें कोणाही समजस मनुष्य म्हणणार नाही. ते शब्दप्रबंध अशा प्रकारचे—आपल्या लहानग्या मुलांनं उच्चारांलेले वेबडे बोल, यांचे योगानें वत्सलनच्या भावाची जागृति होऊन समाधान होतें. प्रेमकलहाचे वेळीं स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांस दिलेली विशेषणें किंवा संबोधनें, यांनीं रतिभाव प्रदीप्त होतो. आपल्या शत्रूस दुसऱ्यांनं दिलेली चटकदार शिर्वा ऐकूनही मनांस वरं वाटतें. परीक्षेचा निकाल सांगत असतांना युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्टारनं आपलें नांव उच्चारलेलें ऐकून आनंद होतो; हा अनुभव पुष्कळ विद्यार्थ्यांस आहेच. नवीनच पदवी मिळाली असतां ती लावून उच्चारलेलें आपलें नांव ऐकून फारच आनंद वाटतो, हें युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांस व सरकारच्या पदवीधरांस माहीत असेलच. शर्यतीवर घोडा पाठविला असतां त्यानं शर्यत जिंकली अशाबद्दलची आलेली तार वाचून, किंवा आपण सोडतींत घेतलेल्या तिकिटास बक्षिस मिळाल्यांचें ऐकून, सहजच आनंद वाटतो. या सर्व उदाहरणांमध्ये अंतःकरणांतील भाव प्रदीप्त होऊन सुख होतें व आनंद वाटतो. परंतु तेवढ्यावरून वरील उदाहरणांसंबंधाच्या शब्दप्रबंधास सुभाषित असें कोणाही समजस मनुष्य म्हणणार नाही.

(२४) वरील उदाहरणांसंबंधानें कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं, त्या त्या प्रसंगीं स्वतःच्या हिताचा संबंध असल्यामुळे आनंद अगर सुख होतें. ठीक आहे. तर मग आतां असे शब्दप्रबंध घेऊं कीं, ज्याचा आपल्या हिताशीं काहीअर्थी संबंध नाही, परंतु ज्याच्या योगानें आपल्या फक्त कल्पनाशक्तीवर परिणाम होऊन आनंद किंवा सुख होतें. पण अशा शब्दप्रबंधांतरी सुभाषित हें नांव देतां येईल कीं काय? वर्तमानपत्रांतून प्रत्यहीं नव्यानव्या बातम्या इतक्या चमत्कारिक प्रसिद्ध होत असतात कीं, त्या वाचून आपल्या कल्पनाशक्तीस फार सुख होतें:—“अमुक अमुक गांवीं एका घोशीस चार रेडकें झालीं. तीं सर्वे दोन दोन पायांचीं असून प्रत्येकास दोन दोन डोकें होती; ” हुत्सेस बारां

तासांत १४ इंच पाऊस पडला व रस्त्यांतून हिंडण्यांस होज्या घालाव्या लागल्या;” “ आपण पिपांत वसून व पिपाचे तोंड बंद करून—क्ष सहैव ही नायगारा नदीच्या धवधव्यांतून पार गेला, ” “ डेन्मार्काच्या राजघराणीचे खडा जंगीचे भांडण होऊन राजा द्वंद्वयुद्धांत जखमी झाला; ” “ कोअर लोकांच्या सक्त पाहण्यांतून व्हिन्सटन चर्चिल हा अध्याच्या रात्री पळून गेला. ” इत्यादि बातम्या ऐकून आपणांस किती तरी गंमत वाटते. परंतु ज्यामध्ये या बातम्या प्रथित असतात त्या शब्दप्रबंधास सुभाषित असें कधी कोणी म्हणेल काय ?

(२५) जे शब्दप्रबंध कल्पनेला उद्देशान लिहिलेले नसतात, पण ज्यांचा रोख मनुष्यमात्राच्या बुद्धीकडे असतो, अशांपासूनही फार सुख होतें, किंवा आनंद वाटतो, आणि बुद्धिशक्तीच्या समाधानापासून होणारा हा आनंद वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या आनंदाहून, म्हणजे आपल्या अंतःकरणांतील भाव किंवा कल्पनाशक्ति यांचे समाधानापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षा, अत्यंत श्रेष्ठ आहे. परंतु केवळ ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधांस सुभाषित म्हणतां येईल कीं नाहीं, हे स्वामील उदाहरणावरून तेव्हांच कळून येईल. ‘ दोहांत दोन मिळविले असतां चार होतात ’ हा अंकगणितशास्त्रांतील एक सिद्धांत आहे. व अंकांच्या धर्माचा विचार करणाऱ्या शास्त्राचे दर्शन या सिद्धांतास महत्व आहे. किंवा ‘ शून्यास शून्यानें भागिले असतां अनियमित संख्या येते ’ हा सिद्धांत तरी चमत्कार वाटण्यासारखा आहे. किंवा दुसरे उदाहरण घ्याः—सूर्याचे पाठीवर डग आहेत; चंद्रावर लोकवस्ती आहे. ग्रहणे आकाशस्थ गोल व पृथ्वी यांचे परिभ्रमणासुद्धें होतातः— इत्यादिकांमध्ये ज्ञानानंद नाही असें कोण म्हणेल ? तथापि या शब्दप्रबंधांस सुभाषित म्हणूं लागलां तर मग, केरोपंती अंकगणित, युक्लिडची भूमिती, हॉल व नाईटचे वीजगणित, वंगीरे पुस्तकांस सुभाषितसंग्रहच म्हणावे लागेल. केवळ शास्त्रविषयक असें याहनहि उच्च दर्जाचे ग्रंथ घ्यावेत तरी त्यांचीही गती तोंच होणार. कारण हर्षलेचें ज्योतिःशास्त्र, न्यूटनची प्रिन्सिपिया, किंवा विद्युतशास्त्रांतील अद्भुत चमत्कार वर्णन करणारे एकाच पुस्तकां यांपासून बुद्धिशक्तीचे समाधान होऊन आपणांस मौज वाटते व आनंदही होतो. परंतु त्यांतील सिद्धांत प्रतिपादणारी वाक्ये काढून, ‘ हीं घ्या सुभाषितांची उदाहरणे ’ असें कोणी म्हणेल काय ? इतिहासांतही अशांन सर्वां

प्रभेयें ग्रथित असतात. व तीं सर्व मनुष्य जातींशीं संबद्ध असल्यामुळे इतिहासवाचनापासून जितका आनंद होतो तितका कदाचित् शास्त्ररहस्यवर्णने वाचूनही होणार नाही. परंतु इतिहासांतील ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित म्हणणार नाही. तीच गोष्ट नीतिबोधपद तात्विक ग्रंथांचीही समजावी. वेदांत ग्रंथ, सांकेटिसाची छेटोनें लिहिलेलीं संभाषणे, ख्रिस्तानें पर्वतावरून केलेला वायवलांतील उपदेश, किंवा आपल्या इकडील भारतांतील गीताशास्त्र किंवा योगवासिष्ठांतील बोधप्रद वचने, बैंगैरंसही सरसकट सुभाषित ग्रंथ म्हणतां यावयाचे नाही.

(२६) आतां वरील सर्व उदाहरणांसंबंधानें असा कोणा आक्षेप काढतील कीं, त्यांतील विषय बोधप्रद, ज्ञानप्रद किंवा कल्पनाशक्तीस आप्तप्रदायक असा होता. परंतु केवळ विषयचमत्कृतीनें कोणताही शब्दप्रबंध सुभाषित होऊ शकणार नाही. तो विषय ज्यांचे द्वारे प्रतिपादित केलेला आहे अशा मध्येंच चमत्कृति पाहिजे. असो, तर मग आतां निव्वळ शब्दचमत्कृतीची उदाहरणे घेऊन पाहूं. प्रथमतः चमत्कृती याचा अर्थ काय हें पाहिलें पाहिजे. चमत्कृति म्हणजे एक प्रकारचें विपरीतत्व होय. कारण वस्तु आहे तशीच दिसण्यांत चमत्कृति कांहीं नाही. घालावयाचें त्या रीतीनें, म्हणजे पुढच्या अंगास कोची करून पागोटें डोक्यास घालून तुम्हीं आहां तो रस्त्यांतून येतो, जातां. परंतु त्याकडे कधीं कोणाचें लक्ष वेधलें आहे ? परंतु तेंच पागोटें एखादे दिवस उलटें घाला—म्हणजे कोची पुढें करावयाची ती मागे करा—का, पागोट्याचा पदर सुटून मागे जरा लोंबत राहूंया, कीं पहा रस्त्यांतील सर्व जाणारायेणारांस चमत्कृति वाटून सर्वांच्या नेत्रप्रहाराचे तुम्ही विषय होऊन बसाल ! तात्पर्य, नित्य क्रमाशीं विरोध किंवा त्याचा विपर्यास हें चमत्कृतीचें मूळ वाज आहे, व या दृष्टीनें निवळ शब्दचमत्कृतीचें साहाय्य झालें असतां सुभाषित हटकून होतें कीं काय हें पाहूं.

(२७) शब्दचमत्कृतीचे प्रकार पुष्कळ आहेत. परंतु आपण अगदीं मूळापासून प्रारंभ करूं. शब्दचमत्कृतीचें सर्वांत साधें उदाहरण ह्याचें म्हणजे अक्षरसंख्येन होय. आपण नेहमीं अक्षरांचा उच्चार साफ व एका अक्षरास एकच उच्चार असा ऐकतो. ग्रामुळें एखादा मनुष्य बोवडें बोलत असला, म्हणजे र च्या ठिकाणीं द म्हणत असला, किंवा अडखळत असून 'माहें'

एवढे म्हणण्याचे ऐवजी—'म-म-म-माझें' इतक्या विस्ताराने बोलत असला, तर हा एक प्रकारचा नित्यक्रमाशी विरोध किंवा विपर्यासच होय. परंतु या चमत्कारिक शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित म्हणावयाचा नाही. याच्याही पुढे जाऊन अक्षराच्या उलटापालटीची उदाहरणे वेऊं: "पिंपळांविचा शिंपी" म्हणण्याचे ऐवजी "शिंपळांविचा पिंपी" असें म्हणण्यांत शब्दचमत्कृति आहे; परंतु त्यास सुभाषित म्हणतां येत नाही. तीच गोष्ट खालील उदाहरणांची:—
 "आप्पावळवंताचे गेटाजवळ" म्हणण्याऐवजी "गेटावळवंताचे आप्पाजवळ" असें म्हणणे, किंवा संबंध शब्दांचीच उलटापालट करून "सकाळीं नदीवर स्नानास गेलों होतो, तेथे वाघ आला, मग काय, वामणभट वावरला आणि नदी (धोतरं) खांद्यावर टाकून धोतरांच्या (नदीच्या) कांठाने पळत पळत चालला" असें म्हणणे, इत्यादि. परंतु ही चुकीमुळे होणाऱ्या चमत्कृतीची उदाहरणे आहेत असें कोणी म्हणेल. तर मुद्दाम केलेल्या चमत्कृतीची उदाहरणे घेऊं. बोलण्यामध्ये किंवा लिहिण्यामध्ये एकच वर्ण वरचेवर व विशेषतः ठराविक अंतराने येणे हे नित्य क्रमास विरुद्ध आहे. कारण नेहमीच्या लिहिण्याबोलण्यांत ते घडून येत नाही. व म्हणून एकच वर्ण अशा प्रकाराने येणे यांत चमत्कृति उघड आहे. अशा प्रकारची उदाहरणे चित्रकाव्यांत आढळतात. पैकीं पहिले व सर्वांत माथे उदाहरण म्हटलें म्हणजे 'यमकाचे.' यमक याचा अर्थ "अक्षरांची क्रमाने पुनरुक्ति होणे" असा आहे. व चरणाचे शेवटीं येणाऱ्या एका अक्षराच्या पुनरुक्तीपासून यमकाची मजल इतकी धाडली आहे की, खाली दिलेल्या उदाहरणांतील प्रसिद्ध आर्थप्रमाणे चरणाने चरणही त्याच अक्षरांनीं केलेली आढळतात.

“साधु म्हणाचे म्हणती नर माधवदास साधु याला जे”

“अतिसारी पट त्याचे न रमाधव दाससा धुया लाजे ॥

याच्याही पुढची पायरी खालील आर्षेत आहे:—

“अनलस मी हिन साधी राया वारा महीवरा कामा”

“अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा ॥”

एकच वर्ण चरणाचे शेवटीं न येतां मधूनमधून येणे याम "अनुप्रास" म्हणतात, अनुप्रासांची मजलही कोटवर गेली आहे पहा:—

कल्पांत क्रूर केलीः क्रतुकदनकरः कुंद कर्पूर कातिः
 क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कांतिकायः
 कंकालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः
 कालिंदीकालकंडः कलयतु कुशलं कोऽपिकापालिको नः ॥
 कित्येक पद्ये तर फक्त दोन तीन अक्षरांचीच केलीं असतात. जैसे—
 नमामि मा मनोबुध मानं मुनि न मानिनं ।
 नाना मम ममा नाम मां नामान मुमेन मुम् ॥

किवाः—

तार तार तरैरैरै रुत्तरोत्तरतो सतैः ।
 रतार्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौतरौ ॥

किराताचे पंधराव्या सर्गांत एकाच अक्षराचे बारासडीतून सव श्लोक तयार केलेला आढळतोः—

ननु ननुन्नो नुनान्नो । नानानाना ननाननु ।
 नुनो नुन्नो ननुन्नो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

परंतु या अशा व्युत्पत्तिज्ञानाचे प्रदर्शनास सुभाषित कोण म्हणेल ?

(२६) चित्रबंधकाव्यांतही चमत्कृतींची उदाहरणे आहेत. आपण नेहमी बोलतां किंवा लिहितों तें अमुक एका साख्यांत बसेल असें लिहित किंवा बोलत नाहीं. दर एक वाक्य अमुक एक इंच लांबीचें—बोलावयाचें, किंवा अक्षर्या आकाराचें बोलावयाचें—हा कांहीं नित्य क्रम नाही. यास्तव अशा ठराविक लांबीइशीची व विवक्षित आकृतीत बसण्यास ज्यांची अक्षरे सोडवीं आहेत, अशीं वाक्ये निःसंशय 'चमत्कृति' जनक झालींच पाहिजेत. संस्कृत चित्रबंध काव्यांत अशी चमत्कृति उत्पन्न करणारे अनेक बंध किंवा सांचे आहेत. जैसे—नाग, पद्य, गज, चक्र, उग्र, चासर, मर्दल, रथ, गोमूत्रिका, चतुरंग, मयूर, क्षीर, हार, इत्यादि बंध प्रसिद्ध आहेत. हे बंधाचे प्रकार इंप्रजांतही आहेत, व त्यांची उदाहरणे, अंडबंध, पक्षबंध, कुटारबंध, तमाखुनलिकाबंध, स्पंडिलबंध, वगैरे होत. परंतु या सर्व प्रकारांतलि चमत्कृति केवळ शब्दात्मक असून हे काम रिकाम्या बोलचें व शब्दवाग्रांतलि छिष्ट गुणें मुडकून काढणारचें होय. त्यापारून सहृदय मनुष्यास आनंद होण्याचा संभव नाही; त्यापारून हाम्यारो-

त्पत्ति किंवा ज्ञानप्राप्ति वगैरे कांहीं होत नाही; आणि त्यास सुभाषितही कोण म्हणणार नाही.

(२९) आपणास सुभाषित ह्याणांचे असा वाद सांगणार दुसरेही कित्येक शब्दप्रबंध असे आहेत की, ज्यांमध्ये निवळ शब्दचमत्कृति आहे असे म्हणतां यात्रयांचे नाही; व यासुद्धे ते शब्दप्रबंध सुभाषित नव्हेत असे ठरविण्यास थोडेसे अवघड पडते. हे शब्दप्रबंध म्हणजे समस्यापूर्णणाचे श्लोक, प्रहेलिका, कूटश्लोक गुप्तपदश्लोक, मात्राच्युतक, विदुच्युतक, अक्षरच्युतक, विसर्गच्युतक, व्यंजनच्युतक, अंतरालाप, बहिरालाप, वगैरे. हे सर्व प्रकार सुभाषिताखाली येतात अशा समजुतीने 'सुभाषितरत्न भांडागारामध्ये' ते दिलेले आहेत. यास्तव त्यांचे एकेक उदाहरण दिले असतां ते सुभाषिताच्या लक्षणास योग्य आहेत की काय हे तेव्हांच कळून येईल.

समस्या-या प्रकारांत श्लोकाचा एक व बहुधा शब्दरूपा किंवा पहिला चरण दिलेला असतो, व त्यावरून इतर तीन चरण जुळवावयाचे असतात. दिलेल्या चरणातील अर्थ सकृद्वर्षनी चमत्कारिक किंवा अस्वच्छ दिसतो, परंतु त्याचे समर्पण वाक्याच्या चरणांनी करावयाचे असते. "मृगात् सिंहः पलायते" हा चरण दिला असतां, मृगाला भिऊन सिंह पळाला, असा विपरित अर्थ निघतो. परंतु "असमाने समानत्वं भवता कलहे मम" म्हणजे 'तुझी माझे भांडण लागले असतां ज्यांची वरोवरी नाही त्यांची वरोवरी केल्यासारखी होईल, व तुझ्याशी कडा करणे हे मलाच अपमानकारक आहे, याच मी मिथून जातो कसा ! असे तिहाने म्हटले व तो मिथून गेला, 'अशा अर्थाचा चरण जोडला म्हणजे मग

असमाने समानत्वं भवता कलहे मम

इतिमत्वा ध्रुवं मानी मृगात् सिंहः पलायते.

ही समस्या पूर्ण झाली. परंतु सुद्धे समस्यापूर्णकथित जी चमत्कृति आहे ती कांहीं सुभाषितपर नाही. अर्थात् समस्या हे सुभाषित चव्हे. समस्यांत एका चरणातील अर्थाचे समर्थन केल्यासारखे इतर चरण तयार करावयाचे, इतक्यापुरती नजर असते; व सुसती एवढीच नजर ठेविली, म्हणजे मग अर्थ चमत्कृति साधिल किंवा नाही याची शकाच आहे. उदाहरणार्थ, 'राहुना

प्रसूति पर्वविना किलेंदु” म्हणजे “ग्रहण-पर्वकाळ नसता दिवसा राहजे
चंद्रास प्राप्त टाकले” असा समस्यापुराणास विषय दिला असता, खालील
तीन चरणांनी त्या विपरीताधीचे समर्थन होऊ शकते:—

काचित् दिनाध्रसमये रविरदिमतां
नीलां शुकांचलानिलीनमुखेदुर्विवाप्त
तां तादृशीं समनु वीक्ष्य कविर्जगाद्
“ राहुर्दिवा प्रसति पर्वविनाकिलेंदु.”

म्हणजे, कोणी सुंदर स्त्री भर दोनप्रहरी चालली असता सूर्याचे प्रखर किर-
णांनी रंतत झाल्यामुळे तिनं आपलं चंद्रविवासारखं मुख आपल्या निळ्या
शालच्या पदराने झाकून घेतलं. या ठिकाणीं मुख व चंद्र यांच्या नेहमींच्या
उपमानोपमेय संबंधदर्शनांनं “ भर दोनप्रहरी व पर्वकाळ नसता राहजे चंद्रास
प्राप्त टाकले.” या विपरीताधीचें समर्थन झाले. परंतु तें सुभाषित म्हणतां
थेईलसें वाटत नाही.

प्रहेलिका म्हणजे कोडे, इंचें लक्षण ‘विश्वेदेवमुखमंडना’ त दिले
आहे तें असें:—“व्यक्तीकृत्य कर्मण्यर्थ स्वरुपाधस्थ गोपनता। यत्र वाक्यार्थे
तरावर्षो ऋध्येते सा प्रहेलिका” ॥ म्हणजे—जेथें आंतला एक व बाहेरचा एक
असे दोन अर्थ असतात, परंतु वस्तुरूप गुप्त ऐवढ्याकरितां कुठचा तरी एक
अर्थ व्यक्त करून दुसरा गुप्त ठेवितात, त्यास ‘प्रहेलिका म्हणतात’ म्हणतात;
या व्याख्येप्रमाणें पाहिलें असता, प्रहेलिका मुख्यतः श्लेषात्मक असते. मग
तो श्लेष शब्दश्लेष असो किंवा अर्थश्लेष असो. व त्यामुळे निपत हाणाच्या
दोन अर्थपैकी एक व्यक्त वरून एक गुप्त ऐवढ्याचा असतो. जेथें निवच शब्द
श्लेष आहे तेथें अर्थचमत्कृति नाही, व म्हणूनच शब्दश्लेषात्मक प्रहेलिका
सुभाषित होऊ शकणार नाही. प्रहेलिका व कूट प्रश्न यांमध्ये फारसें अंतर
नाहीं. सुभाषिताचे लक्षणाखाली न येणारे असे कूट प्रश्नाचे उदाहरण म्हणजे
म्हणजे हें:—

दंडोहं द्विगुरपि चाहं मद्देहे नित्यमव्ययीभावः
तपुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

एका अर्थाने यांत समासांची नावे आली आहेत. परंतु कोकाचा दुसरा अर्थ असा आहे की, मी द्वंद्व आहे, म्हणजे घरी नवरा बायका दोघेजण आहेत. द्विगु आहे—म्हणजे घरी दोन गायी बाळगल्या आहेत. अव्ययीभाव आहे—म्हणजे घरी खर्चागला काहीं नाही. तर या बायकोच्या व या दोन गायींच्या पोटाला काय घालं ? तत्पुरुष म्हणजे तस्मात् हे गृहस्था, दात्या, कर्मधारय म्हणजे असे एखादे काम मला सांग, की ज्याचेयोगाने मी बहुव्रीहि होईन, म्हणजे घरी धान्यसमृद्धि होईल. कूट प्रभावे मराठीतील उदाहरण पुष्कळांस माहित असेल तें हे:—

“ कोणी एक घनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।

पार्थी जेवण जेवितां अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ॥

त्याची जे वनिता घनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी तदा ।

यांले विद्रुल हा पदार्थ उमगा पण्मासिचा वायदा ॥”

घनामध्ये कमळांतील मधु प्राशन करित असतांच सायंकाळ झाल्याने कमळ मिटून भ्रमरी आन गांजडला. व कमळ उमलून जाईपर्यंत त्याची सुटका होणे शक्य नव्हते. याकरिता त्याची रूा भ्रमरी, प्रकाश पाहून कमळ फुलविण्यास व अशा रीतीने स्वपतीनी सुटका करण्यास सूर्याची प्रार्थना करता होती.

क्रियापद गुप्त—यामध्ये सकृत् दर्शनी क्रियापद गुप्त असते. परंतु कांही संधीचा विग्रह, किंवा समस्त पदांचे पृथकरण, किंवा शब्दशेषाचा खुलासा केला असता क्रियापद कोठे तरी असते तें सांपडते. जसे:—

पंपा सरसि रामेण सखेहं सविलासया ।

सतिया किं कृतं सार्थं अत्रैवोत्तरमीक्ष्यतां ॥

यामध्ये ‘सखेहं’ अर्थें जें समस्त पद आहे तें छिद्य आहे. व त्याची ‘सखे हंसविलासया’ अशी पदं पाडली असतां सखे क्रियापद ‘सखे’ हें प्रगट होतें. पंपासरोवरामध्ये रामानें विलासिनी अशा संतिसह काय केले तर ‘सखे’ म्हणजे स्नान करिता झाला. यामध्ये शब्दशेषांश अधिक घेऊन कांही एक नाही. व म्हणून हें सुभाषित म्हणतां येणार नाही. यत्पुनः कर्मगुप्त, करण, गुप्त, संप्रदानगुप्त, अपादानगुप्त, संबन्धगुप्त, अधिकरणगुप्त, कर्तृक्रियागुप्त, कर्तृ-कर्मक्रियागुप्त, साधनगुप्त, समासगुप्त, लिङ्गगुप्त, सध्वयनगुप्त, तिङ्गुप्तगुप्त

इत्यादि अनेक प्रकारांचीही तीच गति आहे. व म्हणून आम्ही त्यांची वा ठिकाणी उदाहरणेही देत नाही.

मात्राच्युतक-म्हणजे एखाद्या शब्दांत एखादी मात्रा कमी करतांच त्या शब्दाचा अर्थ बदलतो. व इतर शब्दांचेही अर्थ नवीन शब्दार्थास अनुसरून पालटता येतात. जसे:—

तुषारधवलः स्फूर्जन् महामणिधरोऽत्तमः

नागराजो जयःशेकः पृथिवीधारणक्षमः ॥

यामध्ये नागराज म्हणजे शेष याजकडे एक अर्थ लागतो. व दुसरे पक्षी नागराज या शब्दातील एक मात्रा काढून घेऊन नागराजाचा नागराज म्हणजे हिमालय केला असता इतर शब्दांचे वर्णनही हिमालयाकडे लागते. शेष व हिमालय दोघेही तुषारधवलकांति आहेत. एकाची कांति तुषाराप्रमाणे धवल व दुसऱ्याची तुषारामुळे धवल. एक महामणिधर म्हणजे मस्तकांत मोठा नागमणि धारण करणारा आहे. व दुसरा बहुमूल्य अशी रत्ने पोटांत (खाणीत) धारण करितो. शेष व हिमालय दोन्हीही पृथ्वीचे धारण करणारा सारखेच समर्थ आहेत. याचप्रमाणे विदुच्युतक वगैरेची गोट्ट समजावी. त्यांचे स्वरूपांत अर्थचमत्कृति कारणी संभवत नाही.

‘अंतरालापा’ मध्ये पहिल्या तीन ओळींत निरनिराळे प्रश्न विचारलेले असतात, व त्या प्रत्येकाचे उत्तर चवथ्या ओळींत दिलेले असते व चवथ्या ओळीतील सर्व उत्तरं एकत्र करून ओळ वाचली असता तिच्यांतून कांही तरी संपूर्ण अर्थ निघतो व तो विपरीत भासतो. परंतु त्या अर्थांचे समर्थन नसते. जसे:—

का शैलपुत्री किमु नेत्ररम्यं

शुक्रार्भकः किं कुरुते फलानि ।

मोक्षश्च दानाः स्मरणेन को वा

गौरीमुखं चुंबति वासुदेवः ॥

येथे- १. गौरी, २. मुखं, ३. चुंबति, ४. वासुदेवः— हीं उत्तरं असून पृथक् आहेत. त्या शब्दांचा परस्पर कांहीएक संबंध नाही. शैलपुत्री कोण ?—तर गौरी. नेत्ररम्य अर्थ. काय निघते ?—तर मुखं. पोपटाचें लहान पोर फळ पुढे

खाले असता त्यांचे काय करतं? तर चुंबन करतं-पुगती सांच लावतं. कारण त्याला फळ फोडता येत नाही. व स्मरणमात्रेकडून मोक्ष कोण देतो? तर वासुदेव. या अर्थाअर्थी संबंध नसलेला प्रश्नांचे उत्तर एकत्र केलं असता 'गौरीमुखं नुवति वासुदेवः' म्हणजे वासुदेव पावतांचं मुख चुंबन घेतो, असा विपरीत अर्थ निघतो. प्रहेलिकेमध्ये अशा विपरीतांथांचे समर्थन तरी असतं. तसें समर्थनही या प्रकारामध्ये नाही. अर्थात् हा भाषाप्रकार सुभाषित होण्यास मुक्तीच योग्य नाही. हा शब्दचित्रांतील भिन्न पारखेळ दिसतो.

बहिरालापामध्ये चार चरणांत निरनिराळे प्रश्न विचारलेले असतात व त्या सर्वांचे उत्तर एकाच शब्दप्रबंधाने द्यावयाचे असते. अर्थात् या कामी श्लेषावर सर्व भिन्न असते व तीही शब्दश्लेषावर; अर्थात् काही एक संबंध नसतो. जसे:—

समयमिह वदंति कं निर्दशं

शमयति कान् वद वारिवाहवृंदं ।

वितरति जगतां मनस्सु कीदृक्

भुदमतिमानमयं महातडागः ॥

निशीथ कशाळा म्हणतात? ज्या काळी सूर्य नसतो अशा काळास (अरवि.) मेघमंडळ काय शमवितं? दुवान म्हणजे दावानलास. कोणच्या प्रकारचा तडाग सर्व जगाच्या मनाला आनंद देतो? तर अरविद्वान म्हणजे ज्यामध्ये कमळे उगवलेली आहेत असा. अशा रीतीने (अरवि. दुवान व अरविद्वान) अशी तीन उत्तरे अरविद्वान या एका शब्दात साधली गेली. अर्थात् तीन गुणता शब्दच्छल आहे. अर्थरमकृति काही एक नाही. व म्हणून बहिरालाप सुभाषित होऊ शकत नाही हे उपड आहे. प्रश्नोत्तर म्हणून आणखी एक प्रकार आहे. त्यांत बहिरालापप्रमाणे उत्तर वाचकांना हुडकून काढून द्यावयाचे नसून प्रश्न व उत्तर श्लेषांतच दिलेले असते. जसे:—

भारतं त्रेशुदंडं च सिंधुं इंदुं च वर्णय

पादमेकं प्रदास्यामि 'प्रतिपर्वरसोदयः ।'

प्रश्न असा आहे की-भारत, इशुदंड म्हणजे अंत, सिंधु म्ह. समुद्र व इंदु म्ह. चंद्र, या सर्वांचे वर्णन पाहिजे आहे. उत्तर देणारा सर्व उत्तरे एक पदात देतो, ती अशी- "प्रतिपर्वरसोदयः" भारतांत प्रत्येक पर्वत अधिका-

धिक रस उत्पन्न होतो. उसांच्या प्रत्येक पेत्यांत अधिकाधिक रस (गोड पदार्थ) उत्पन्न होतो. समुद्राचे ठिकाणी प्रत्येक तिथीस अधिकधिक भरती येते. व चंद्रासही प्रत्येक तिथीस अधिकधिक तेज येते. या प्रकारांतही श्लेषावस्थेचे मुख्य भिन्न आहे. व तीही बहुधा, शब्दशब्दावरून, व म्हणून प्रश्नोत्तराच्या प्रकारांतही सुभाषित असे म्हणतां यावयास नाही.

(३०) तात्पर्य, हे सर्व प्रकार शब्दचित्राचे होत. व निवळ शब्दचित्रान्यांत झालेली चमत्कृति अर्थचमत्कृतीपेक्षा कमी सरस असते, हे सहजच मनुष्यास सांगायलास नकोच. कारण, शब्दचमत्कृतीत जी काय संमत आहे, तिचे पर्यवसान कर्णोत्तम होते. ती बुद्धिशक्तीस किंवा अंतःकरणस प्रसन्न करू शकत नाही.

(३१) इंग्रजी भाषेकडे पाहिले अन्वताही अशा चित्रकाव्यास किंवा कृतांस किंवा इत्यश्रेयास महत्त्व येत नाहीत. व अशा प्रकारांचा False Wit या सदाशाली संग्रह करितात. आङ्ग्लन याने आपल्या Six Papers on Wit या निबंधांत त्याच बरेच प्रकार वर्णिलेले आहेत ते असे:-

Lippo Gramatism किंवा *Letterdropping*, अथवा 'अक्षरच्युति' या प्रकारांतील सुधी येडवानी की, त्यांत काही इशारे पद्धतशीर रीतीने वगळली जावयाची. *Trippli-nodorus* या नांवाचा ग्रीक कवि होऊन गेला. त्याने *Odyssey* नांवाचा एक पद्यग्रंथ रचिला होत. त्यामध्ये पहिल्या सर्गांत 'अ'कार दुसऱ्यांत 'व'कार अशा निरनिराळ्या चोरीस सर्गांत मिळून ग्रीक भाषेतील सर्व मूळाक्षरे क्रमाक्रमाने वगळली होती. आपल्या इकडे मोरोपंतांची निरोप रामायणे वगैरे याच नुस्तेवर रचिली आहेत. निरोप रामायणांत सर्व 'प' वर्ग वगळलेला आहे, व हे सर्व रामायण वाचता असतां ओंठाला ओंठच सुळी लागत नाही.

Rebus Writing.-किंवा चित्रसमस्या. या प्रकारांत वाक्यातील काही शब्द गाळून त्यांचे जागी तद्दर्शक अशीं चित्रे काढायवाची. जसे 'राम वनांत गेला' असे लिहावयाचे असतां राम-(यापुढे वनदर्शक) चित्र वाडून

कितीच प्राचीन भाषांचीं मूळाक्षरे चित्रात्मक होती, व यादरून पुढे चित्रांचे जागी अक्षरांची योजना झाल्यावरही गमतां झाले. सध्याचे प्रकारचे चित्र घालण्याचा प्रथम पडलेला असावा.

Bouts-rimes:—या प्रकारांत यमकाचे शब्द दिलेले असतात व त्यावरून कवितांच्या ओळी तयार करावयाच्या. प्रतिभेशिवाय कविता करण्यास हें एक फार चांगलें साधनच आहे म्हणावयाचें. कवितेकरितां यमक असं न मानितां यमकाकरितां कविता आहे असं मानण्यांत, कविता म्हणजे शब्दपांडित्याच्या पहिलवानगिरीतील एक पकड अगर पंच इतकेंच महत्त्व कवितेस दित्यासारखें झालें. मोरोपंत हा मोठा कवि होता. तथापि त्यानेंही यमकांस इतकें बंधा महत्त्व दिलेंलें होतें की, त्यांचा वेळ पडेल तसा उपयोग करण्याकरितां तीं घरीं भितीवर लिहून ठेविलेलीं असत असं म्हणतात.

Paragram किंवा **Pun** हा नुसती शब्दावरील कोटी. ही बहुधा श्लेषाचे साहाय्यानें केली जाते.

Epigram हा प्रकार शब्दचित्रात्मक असतो तेव्हां त्यांतलें खुबी अर्शा असते कीं, एकत्र शब्दप्रबंध तो उलटसुलट वाचला असतां त्यांतून निरनिराळे अर्थ निघतात. **Witche's Prayer** म्हणून एक शब्दप्रबंध आहे; तो डावीकडून उजवीकडे वाचात गेल्यास त्यांतून आशीर्वचन निघते, परंतु तोच उजवीकडून डावीकडे वाचात गेलें असतां शापवचन निघतें.

याशिवाय किरकोळ **Clinches**, **Conundrum**, **Ploce**, **Antanaclaxis** इत्यादि प्रकार आहेत. या सर्वांतही अर्थाची चमत्कृति कांहीं एक नसते. क्वचित् शब्दश्लेष असतो, व कांहीं तरी वेड्यावाकड्या पर्यायानें गावटक व अज्ञानास स्थेल अशीच चमत्कृति उत्पन्न केलेली असते.

(३२) वराल सर्व उदाहरणांवरून हें लक्षांत घेईल कीं, शब्दचमत्कृति हा सुभाषिताचा आत्मा नमून तो आत्मा म्हणजे अर्थचमत्कृति हा होय. खरी अर्थचमत्कृति ओळखणें हें इतर कित्येक गोष्टींप्रमाणें मनुष्याच्या सहृदयत्वावरून अवलंबून आहे.

(३३) माघेस रमणीयता आणणारे 'सुभाषित' हें जें एक साधन त्याजविपर्यीं थोडकरी आपण विचार केला. आतां दुसरे एक अंग जें विनोद, हाणजे कोट्या, चतुरालाप, विनोदवचनें वगैरे त्या संबंधानें विचार करूं. सुभाषिताप्रमाणें विनोदास सुद्धां अर्थचमत्कृतीचा अपेक्षा असते. परंतु, या दोहोतील मुख्य भेद असा आहे कीं, सुभाषितातील अर्थचमत्कृति हास्वरसोपादक नसली तरी विनोदांत परंतु विनोदांतील अर्थचमत्कृति हास्वरसोपादक असली पाहिजे.

भाग ३ रा.

कोटी व विनोदवचन.

(३४) ज्या ठिकाणी बोलणाराच्या वचनांत अर्थचमत्कृति असते व ती अर्थचमत्कृति केवळ आमगुणानेच हास्योत्पादक होते, अशा वचनास कोटी किंवा चतुरालाप असें म्हणतात. विनोदवचनांत जे हास्य उत्पन्न होते, ते केवळ अर्थचमत्कृतीच्या आत्मगुणाने होत नाही, तर तदंतर्गत जे पदार्थ त्यांच्या परस्पर असंबद्धतेने, किंवा परिस्थितीच्या व त्यांच्या सिद्धन उत्पन्न होणाऱ्या असंबद्धतेने उत्पन्न होतात. कोटी व विनोदवचन यांमध्ये दुसरा एक फरक आहे, तो हा की, कोटी ही होतां होईतां फार थोड्या शब्दांत ग्रथित असते; Brevity is the soul of wit. (Shakespeare) किंवा हुनार्ता जितवया थोड्या शब्दांत ग्रथित असेल, तितकी तिची बहार अधिक, असा निदम आहे. विनोदाचे तसें नाही. विनोद बहुधा एकाद्या दुसऱ्या वचनांत किंवा वाक्यांत संपूर्ण किंवा पक्क असा क्वचितच होतो. व तो परिस्थितिजन्य असंबद्धतेवर जेहां अवलंबून असतो तेहां तर, जितवया विस्तृत वचनांत ग्रथित असेल तितका तो अधिक बहारदार असतो. हा भेद अन्य रीतींनीही व्यक्त करितां येईल. कोटीचा संबंध बहुधा बुद्धि व कल्पना यांशी असतो, विनोदाचा संबंध मनोभावांशी विशेष असतो. कोटींत बुद्धितेज चमत्कृते व विनोदांत मनोभावांची जागृति होऊन तद्वारा अर्थ हृदयांत सिरतो. दुसऱ्या एका दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं, कोटीचे स्वरस्य तिच्या चापत्यांत असते. एकाद्या सुरंगाप्रमाणें तिचा वार इतक्या अनपेक्षित रीतीनें उडून जातो कीं, तो होऊन गेल्यावर ऐकणारा डोळे चौकून आपणावर म्हणजे आपल्या बुद्धीवर हा एकदम कसा घाला पडला, असें आश्चर्य करीत राहतो. व क्षणांत दृश्य होऊन फिरून अदृश्य झालेल्या विद्युत्तेजाप्रमाणें कोटी ही बुद्धीस चकविते. जीं गोट आपण एखां कवूल करणास पुऱ्हाळ आढेवेढे घेतले असते, तींच

गोष्ट कदाचित् कोटांचे द्वारानें आपल्या मनांत प्रविष्ट झाली असतां आपल्यास चटादिशीं पडते. कोटांचा आदि व तिचा अंत, ' हीं दोन्ही एका क्षणांतच हो- तात व तसें होणें जरूरी असते. कोटी करावयाची म्हणून होत नसते. तिला अवचित प्रसंग मिळावा लागतो. व हा प्रसंग जाणून वृद्धन आणितां येत नाही, तर बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत अगदीं ओघांतच यावा लागतो. कोट्या कर- ण्यांत अगदीं प्रवीण किंवा हुना हातखंडा असा जो फ्रेंच प्रहसनकार मॉलिअर, त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, Improptu is precisely the touch-stone of wit. म्हणजे 'प्रत्युपनमातित्व' हाच खऱ्या कोटाचा कम होय. ' सरळवृद्धांच्या मनुष्यासच कोट्या करितां येणें शक्य आहे. वेळ निघून गेल्यावर जरी कोटा सुचली, तरी वरतामगून जाणाऱ्या घोड्याप्रमाणें ती हास्यात्पादक न होतां हास्यास्पदच होते. विनोदवचनांचा गोष्ट तशी नाही. विनोदाचें ज्ञान संपूर्ण रीतीनें एका क्षणांत होत नाही. तर तें हळू हळू होत जातें; व जसजसें विनोदी परिस्थितीचें वर्णन वाढत जातें तसतसा विनोदास भर येत जातो. एकाद्या दिव्याच्या ज्योतींत जितकी उष्णता आहे तितकीच एका तपेली भर पाण्यांत सांठविलेली आहे असें जर कल्पिलें तर कोटीतील हास्यशक्ति ज्योतीतील उष्णतेप्रमाणें एकवटलेली व विनोदवचनां- तील हास्यशक्ति तांब्याभर पाण्यात सांठविलेल्या उष्णतेप्रमाणें प्रसृत असते असें म्हणतां येईल. प्रख्यात विनोदी लेखक मार्क ट्वेन (Mark Twain) यानें हाच भेद निराळ्या रीतीनें एके ठिकाणीं सांगितला आहे. तो असाः— How to tell a story म्हणजे 'गोष्ट सांगण्याचे प्रकार' या नांवाच्या एका लहानशा लेखांत त्यानें खालीलप्रमाणें आपलें मत दिलें आहे. तो म्हणतो—

The humorous story is American, the Comic story is English, the Witty story is French. The humorous story depends for its effect upon the manner of the telling, the comic story and the witty story upon the matter. The humorous story may be spun out to great length and may wander around

as much as it pleases and arrive no where in particular; but the comic and witty stories must be brief and end with a point. The humorous story bubbles gently along, the others burst. The humorous story is strictly a work of art—high and delicate art—and only an artist can tell it, but no art is necessary in telling the comic and the witty story, any body can do it. The humorous story is told gravely, the teller does his best to conceal the fact that he even dimly suspects that there is anything funny about it, but the teller of the comic story tells you beforehand that it is one of the funniest things he has ever heard, then tells it with eager delight and is the first person to laugh when he gets through. And sometimes if he has had good success he is so glad and happy that he will repeat the nub of it and glance around from face to face collecting applause and then repeat it again.”

(३५) 'निरनिराल्या वस्तुसंधील चमत्कारिक व अनपेक्षित असे संबंध जाहून दाखविणे' असे म्हटले असतां कोटी किंवा चतुरालाप याची थोडक्यांत व्याख्या झाली. मनुष्यमात्राचें मुख्य ज्ञान म्हटलें म्हणजे त्याला इंद्रियगोचर होणाऱ्या वस्तुजातीसंधील रंधधाचें ज्ञान हेंच होय. ज्यांत काहीं तरी ज्ञानप्रद अर्थ आहे असें लहानगें वाक्य घेतलें तरी त्यांत कर्ता, क्रिया व कर्म यांचा संबंध दाखविलेलाच असतो, मात्र सर्वच वस्तूंचे रंधचें संबंध चमत्कृतिजनक होऊं शकत नाहीत. उ० देव-घर व देव यांच्या कल्पनांचा संबंध, जेवण्याचे कार्मां नित्य घडून येणारा हात

72
 15/11/19
 10/11/19
 10/11/19
 10/11/19
 10/11/19

व तोंड यांच्या कल्पनांचा संबंध, गाडी व घोडा यांच्या कल्पनांचा संबंध, इत्यादि संबंध आपल्या पाहण्यांत प्रत्यक्षांत येत असतात व त्यामुळे त्यापासून कोणतीच चमत्कृति वाटत नाही. परंतु, या संबंधांत फरक पडला म्हणजे मात्र आपले लक्ष तिकडे वेधते. मनुष्यप्राणी व मरण यांचा संबंध नित्य असून मनुष्य हा मरण पावणारा प्राणी आहे असें म्हटलें असतां मुळांच चमत्कृति वाटत नाही, परंतु, तेच मनुष्यप्राणी व वाळूचें घड्याळ या दोन पदार्थांचा संबंध नेहमी प्रचारांत न येणारा आहे, व म्हणून मनुष्यप्राणी हा वाळूचे घड्याळासारखा आहे, कारण वाळूचे घड्याळांतील वाळूचे कण एक एक खाली पडून शेवटी ती वाळू खलास झालीच पाहिजे त्याचप्रमाणें मनुष्याचें आयुष्यही कणशः कमी होऊन शेवटीं तें नाहीसें झालेंच पाहिजे असें जर झटलें तर त्याच्या योगानें मनुष्य हा मर्त्य प्राणी आहे हीच नेहमीची कल्पना, हेंच सत्य पण नेहमीहून विशेष चटकदार रीतनें मनांत ठसतें व कल्पनाविलासाची मौज वाटते. [संबंधाचें अनपेक्षितत्व किंवा चमत्कारिकपणा हा कोटीचा आत्मा आहे, व यामुळे तो अनपेक्षितपणा जर यत्किंचितही कमी झाला, तर कोटीचें स्वारस्य कमी होते.] आपण नेहमीं असें पाहतो कीं, एकदां केलेली कोटी जर फिरून उच्चारण्याचा प्रयत्न आला, तर पहिल्यानें तिचें आपणास जितकें हांसून येतें तितकें दुसरे वेळीं येत नाही व उचरोत्तर तें कमीच होत जातें. याबद्दल हें सिद्ध होतें कीं, संबंधाच्या नूतनत्वांतच कोटीची कायती बहार आहे. चंद्र हा वांटोळा दिसतो व तो एखाद्या चंद्रप्रमाणें आहे, अशी उपमात्मक कल्पना पुस्तकांस सुचण्यासारखी आहे व सुचतेही. यास्तव कोणाच्या बाल्यांत चंद्र व चंद्र यांचा संबंध दाखविण्यांत आला तर बहुधा एकणारास हेंसू येणार नाही परंतु, तीच चंद्रास चंद्रची उपमा न देतां 'साखरेच्या लाडवाची' उपमा दिली अगर एका संस्कृत कवीनें दिल्याप्रमाणें 'राजमशोरुप हंसीच्या अड्याची' उपमा दिली तर ती अपरिचित व साधारण प्रतीत्या कल्पनाशक्तीस न सुचणारी अशी असल्यामुळे या कल्पनेचें हंसू आल्याखेरीज राहण्याचें नाही.

(३६) संबंधदर्शन विचित्र होण्यास कल्पना व्यक्तिशः एवढेंच नव्हे तर जातितःही नूतन असावी लागते, व फक्त ज्यास प्रतिभेची देणगी आहे अशाखेरीज इतर माणसांच्या मनांत न येण्यासारखी ती पाहिजे. आतां संबंध दाखविणें तो गुणांचा प्रख्यात गुणाशी असल्यास, म्हणजे तीच गुण

अगदी उघड उघड दोन पदार्थांत सारखाच असल्यास फारशी चमत्कृति निष्पन्न होणार नाही. समजा एखाद्या पागोव्याचा रंग व अंजिराचा रंग सारखा आहे, म्हणजे हा सारखवटपणा इतका उघड आहे की, अंजिरी जातीचा रंग प्रसिद्ध असल्यामुळे कोणीही उपमा देणार झाल्या तर बहुधा अंजिरीचंच नांव घेईल, तर हें पागोटें अंजिरी रंगाचें आहे असें म्हणण्यांत चमत्कृति वाटणार नाही. त्याचप्रमाणें एखाद्या तरुणीच्या गौरवर्ण व पुष्ट अशा मांड्यांस केळीच्या खांबाची उपमा दिली तरीही विशेष चमत्कृति भासेल असें आम्हांस वाटत नाही. एका प्रसिद्ध मऊ पदार्थाची उपमा दुसऱ्या प्रसिद्ध मऊ पदार्थास, एका प्रसिद्ध सुवासिच्या पदार्थाची उपमा त्याच्या सारखाच सुवास असणाऱ्या दुसऱ्या प्रसिद्ध पदार्थास, एका विशिष्ट आकाराच्या पदार्थाची उपमा दुसऱ्या तशाच आकाराच्या लोकप्रसिद्ध पदार्थास दिल्याने कल्पनाचमत्कृति होऊं शकणार नाही. तर 'उपमानभूत' किंवा 'अप्रस्तुत' असे जे पदार्थगुण ते जितके अप्रसिद्ध असतील म्हणजे ते उपमानभूत करण्याकडे लोकांची जितकी प्रवृत्ति कमी असेल, तितका कल्पनेस चमत्कारिकपणा अधिक येईल.

(३७) परंतु केवळ चमत्कारिक असूनही कोटीचें किंवा चतुरालापोंचें काम भागत नाहीं, कारण, वस्तुसंबंध चमत्कारिक असूनही निवळ सौंदर्य-प्रतीति किंवा व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाली तर त्यापासून हास्योत्पत्तीस प्रतिबंध होतो, म्हणून त्या टिकाणीं कोटी होत नाहीं. सौंदर्यप्रतीति झाल्यास कल्पनेला काव्याचें स्वरूप येईल व तसें झाल्यानें ती कोटी या सदराखालीं पडणार नाहीं; व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाल्यास कल्पनेतील मौज किंवा अद्भुतत्व नाहींसें होऊन चटकदारपणाची हानि होईल. यास उदाहरण असें की, एखाद्या मनुष्य-यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची माहिती भंगेल त्यास-एखाद्या इंजिनापुढें उभें केलें असतां, येवढ्या अवघड व क्लिष्ट रचनात्मक यंत्रशरीराचे भाग एखाद्या धन्याच्या आज्ञेत वागणाऱ्या बंध्या चाकराप्रमाणें कसकसे आपलीं कामें सुसूत्र चालवितात, त्यांतील दांडे समें पुढें कसे होतात, चक्रे एखाद्या पिशाचाप्रमाणें कशीं गरगर फिरतात, व पडदे आपोआप कसे जाकतात व उघडतात हें सर्व पाहून ईश्वरानें ही एक मोठी विलक्षण कोटीच केली असें सकृद्दर्शनीं वाटे. परंतु असल्या प्रचंड यंत्राचा व्यवहारी उपयोग किती मोठा

आहे, त्याच्या योगाने गिरणीच्या किंवा करिखान्याच्या इमारतींतील किती दुरूचे व लहानसहान भागही चालतात, व शेवटी त्याच्या योगाने मालकास किती यांत्रिक व द्रव्याचा फायदा होत असेल, असल्या कल्पना यंत्रशास्त्राचे महत्त्व जाणणारांचे मनांत दृढकून यावयाच्याच, व त्या आल्या असतां हास्योत्पत्ति न होतां गहनविचारपरंपरा मात्र उत्पन्न होते. ज्यास यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची कल्पना नसते, अशा लहान मुलांस अगर खेडवळ लोकांस मात्र वरील गोष्टी पाहून चमत्कार वाटेल व हंसू येईल.

(३६) जी गोष्ट वस्तूस लागू तीच वाक्यार्थास लागू आहे. म्हणजे भाषणांतील अर्थचमत्कारापेक्षां त्याच्या गहनत्वाकडे लक्ष गेलें असतां ती कोटी होऊ शकत नाही. हेंच खालील उदाहरणांवरून ध्यानांत येईल.

मृत्युः शरीरगोप्तारं वसुभाजं वसुधरा ।

दुश्चरिणीव हसति स्वपतिं पुत्रलालनात् ॥

याचा अर्थ असा कीं “ ज्याप्रमाणें जारिणी स्त्री आपल्या पतीस पुत्राचें कौतुक करितांना पाहून हंसते, त्याप्रमाणें मृत्यु हा शरीराची जोगवण करणाऱ्या मनुष्यास व भूमि ही धनरक्षण करणारांस हंसते. ” या श्लोकामध्ये मृत्यु, भूमि व जारिणी स्त्री यांच्या कल्पनेमध्ये फारच चमत्कारिक संबंध दाखविला आहे परंतु, या संबंधदर्शनापासून हास्य उत्पन्न न होतां त्यांत ग्रथित केलेल्या भयंकर सत्याचीच प्रतीति वाचणारांचे मनावर अधिक जोराने ठसते. यास्तव ते काव्य म्हणतां येईल, कोटी म्हणतां येणार नाही. तरांच—

१ पुष्पादनंतरं स्यात्फलं लतायां प्रसिद्धमिति लोके ।

चित्रं कनकलतेयं पुष्पोद्भूतः फलद्वयं पूर्वं ॥

या श्लोकाचा अर्थ असा कीं—“ वृक्षसृष्टीत पाहिलें असतां प्रथम फुलें येऊन नंतर फलें धरतात असा क्रम आढळतो. पण या (स्त्रीरूप) मुवर्णलतेच्या ठायीं हा काय चमत्कार दृष्टीस पडतो पहा. कीं पुष्पोद्भूताच्या पूर्वीच फलद्वयाचा संभव. ” या ठिकाणी स्त्री व (वृक्षसृष्टीत न सांपडणारी) लता यांच्या कल्पनांचा चमत्कारिक संबंध जोडून दाखविला आहे. परंतु, श्लोकांतील अश्लीलत्वामुळे व स्फुट ग्राम्यत्वामुळे सम्य मनुष्यास हास्य न येतां खेडवळ अधिक वाटे. यास्तव ही कोटी म्हणतां येणार नाही. गहन विचार मुवर्णा-

सारखे असले म्हणजे मग कल्पना जरी चमत्कारिक असली, तरी तिजपासून कोटी होऊं शकत नाही याचें खालील श्लोक हेंही एक उदाहरण आहे.

हृदि लज्जोदरे वह्निः स्वभायदग्निरुच्छिखः ।

तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमनं नृप ॥

“ हे राया, माझ्या हृदयाचे ठायीं लज्जा आहे व उदराचे ठायीं वह्नि आहे. तेव्हां अग्नीच्या ऊर्ध्वज्वलनरूप धर्मासुळें माझी लज्जा जळून मी तुज-कडे याचना करण्यास आलों आहे. ” यांत कल्पना चमत्कारिक केलेली आहे. परंतु ती इतकी क्लिष्ट झालेली आहे की, ती समजून घेण्याच्या श्रमासुळें त्यांतील स्वास्थ्य सर्व नष्टप्राय होतें. तसेंच अर्थचमत्कृतीपेक्षां नीतिशिक्षणाचा जोर ज्यामध्ये अधिक व म्हणून जो कोटी या सदराखालीं पडणार नाही. अशा श्लोकाचें उदाहरण खालील होयः—

अहो वत विचित्राणि चरितानि महात्मनां ।

लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते तद्धारणं नमन्ति च ॥

हणजे “ महात्मे असे जे पुरुष त्यांचें चरित्रदेखि य काय सांगवें ? पहा कीं लक्ष्मीला ते तृणासमान मानितात व त्या तृणवत् मानलेल्या लक्ष्मीच्या भाराच्या ओझ्याखालीं दडपून गेल्याप्रमाणें नम्र होतात. या ठिकाणीं महात्म्यांच्या वर्तनांत जी एक प्रकारची सङ्कदर्शनीं दिसणारी अयंचद्रता दाखविली आहे, ती चमत्कृतिपूर्ण आहे. परंतु, याही ठिकाणीं कोटीवर नीतिविचारार्थें दडपण पडल्यासुळें ती प्रभावी होत नाहीं—कल्पनेमध्ये चमत्कृतीपेक्षां सौंदर्यच अधिक असल्यासुळें ती कोटी होऊं शकत नाही. याची उदाहरणं हवीं तितकीं देतां येतील खालील. हा श्लोक ध्या.

स्तनयुगमश्रुत्वात् समीपतरवर्तिहृदयशोकाग्नेः ।

चराति विमुक्ताहारं व्रतामिव भवतो विपुल्लीणां ॥

हणजे.—“ हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांचें स्तनयुगम अश्रूंनीं स्नात होतारों व विमुक्ताहार (त्यक्तभोगन-पक्षीं मुक्ताहारहित) होऊन हृदयगत शोकाग्नींश्रुति उपासनाच करतों आहे कीं काय अरों वाटतें । ” या ठिकाणीं स्तनयुगम, त्याचें ‘साश्रुत्व’ व ‘मुक्ताहार’ हीं शब्द, या कल्पनांचा दाखवि-

लेला संबंध फारच सुंदर व रम्य आहे परंतु या रम्यतेमुळे हा श्लोक काव्य या संदर्भासाठी घालावा लागेल. कल्पना अत्यंत चमत्कारिक असूनही हास्यास्पत्ति संभवत नाही. कां की, त्या ठिकाणी शुद्ध व रम्य शब्दांचाच उच्चय आहे. तसेच

मणिहारलता विभाति तन्व्याः
कुचसिंहासनसीमिनि तस्थिवासं ।
अभिपेक्षतुमनंगदेवराज
गलशंखाद्गलितैव दुग्धधारा ॥

ह्यणजे:- "तन्व्यां जी मणिहाररूप लता कंठीं धारण केली आहे, ती कुच-सिंहासनावर अधिरूढ झालेल्या कामदेवास-अभिपेक्ष करण्याकरिता, शेखाकृति जो कंठी स्थापासून गळणारी दुग्धधाराच की काय अशा भासते." या ठिकाणी हाराची कल्पना व दुग्धधारेची कल्पना, या दोन कल्पनांमध्ये जो संबंध दाखविला आहे, तो अत्यंत चमत्कारिक व निःसंशय हृदयंगम होय. तथापि त्यांत शुद्धसौंदर्यप्रतीतीच काय ती आहे. यास्तव हा श्लोक फक्त काव्यासाठी मोडेल. तसेच—

श्रिया गेहे मयारण्ये रामस्यक्तस्वया पथि
बत मुद्रे पुरंध्रीणां प्रत्ययं कः करिष्यति ? ॥

साता मुद्रिकेला उद्देशून ह्यणजे, "हे मुद्रे! राजलक्ष्मीने रामाला घरीच सोडले, मी त्यास घनांत टाकून दिले, आणि तू त्यास मार्गात सोडून आलास, तेव्हा आता श्रियावर कोण वरं विश्वास देवील?" यांत राज्यशा, मुद्रिका व जानकी यांचा पुरंध्री खोशी दाखविलेला संबंध हृदयंगम आहे. परंतु हे काव्य होय कांठी नव्हे.

दष्टे जगद्रुपि कालभुजंगमेन
सजांभकारामिपमाविरभूद्विपं यत् ।
संजातलक्ष्मणि तद्विदुमणौ निपाथ्य
ज्योत्स्नामये पयसि तद्विपति स्म धाता ॥

ह्यणजे:- "कालरूप भुजंगमाने जगद्रूप शरीरास देस केला असता संप-काराच्या रूपाने जो विश्वास जोडांकरे पसरला, तो चंद्ररूप भवदांकरून आणला

ग. वि. वि. वि.
१२७/८१९

घेऊन चंद्रिकारूप दुग्धराशीत त्यास ब्रह्मदेव जणों काय टाकता झाला. येथे कल्पनेचे अद्भुतत्व असूनही श्लोकास वर सांगितलेल्या कारणानुळे कोटी द्वायतां येणार नाही.

(३९) नास्तिपक्षी इतकी उदाहरणं दिलावर संस्कृतांतल कोटीचे समर्पक उदाहरण तरी कोणतं, अशी पृच्छा स्वाभाविकपणेच होणार. यास्तव धामच्या समजुतीप्रमाणे उग्राय कोटी हें नांव देतां येईल, अशी कांहीं उदाहरणं खाली देतां.

(१) हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

कोणी दरिद्री कवि दारिद्र्यास उद्देजनं म्हणतो:—“ हे दारिद्र्या, तुझा काय प्रभाव सांगावा ? तुझ्या कृपेनें मां सिद्ध झालों आहे. कसा म्हणशील तर मां सर्व जगास पाहत असतां मला मात्र कोणीही पाहत नाही ! ” या श्लोकांत दरिद्री पुरुष व सिद्धपुरुष यांच्या कल्पनांचा संबंध उत्कृष्ट चमत्कारिक रीतीनें व्यक्त केलेला असून तो हास्यात्पात्तिकारकही आहे. यास्तव हा श्लोक कोटी होय. कारण नव्हे.

(२) सर्वदा सर्वदाऽस्मीति त्वं मिथ्या कव्यसे बुधेः ।
नारयो लेभिरे पृष्टं न वक्षः परयोऽपितः ॥

याचक राजाची स्तुति करितांना म्हणतो—“ हे राजा ! तू सर्वकाळ सर्वे याचित पदार्थांचें दान करितोस (कधी कुणाला कांहींही नाही म्हणत नाहीस), ही तुझी मिथ्या स्तुति कवि गातात. कां तर आजपर्यंत शत्रूस तू कधीही पाठ दिली नाहीस व परस्त्रियांस तुझे वक्षस्थळही कधी लाभलें नाही. ” या श्लोकांत व्याजनिंदा हास्यात्पादक आहे, व त्यास कोटी म्हणणेच बरोबर आहे.

परिदृश्य स कुलं विद्यां शीलं शौर्यं स्वरूपताम् ।
विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥

सर्वगुणरूपन पुरुष दरिद्री असतात या गोष्टीस अनुलक्षण कवि विधीची निंदा कोटीभाज रीतीनें करतो. तो म्हणतो:—“ विधीला म्हणजे धर्मदेवाला दरिद्रता नावाची एक कन्या आहे. तिला तो कर्तव्यतत्पर बोधप्रमाणेच फारच श्रमानें शोध घेऊन काढतो. आणि नंतर कुल, शील, विद्या, शौर्य, सुंदर स्वरूप

करीबे गुणांनी संपन्न असा युवा बघितला म्हणजे त्याला ती अर्पण करितो. " या श्लोकांतील सदगुणसंपन्न मनुष्य व दरिद्रता यांजमधील संबंध कितीतरी गमतीने वर्णन केलेला आहे ! व या श्लोकास कोटी म्हणावे. आवडले मुझीच मतभेद हाणें कल्प नाही, असें आम्हांस वाटते.

(४) आनंदतांडवपुरे द्रविडस्य गेहे

चित्रं वसिष्ठवनितासममाज्यपात्रं ।

विद्युल्लतेव परिनुत्याति तत्र दर्वी

धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥ *

" आनंदपूरचे वसतिस्थान असें जें द्रविडांचें घर, तेथें तुपाची तपेली केवडी होती म्हणाल, तर अहंधीच्या तान्याएवढी ! तीत पोपळी खडवडत होती, तर विद्युत्प्रमाणें ! आणि तुपाची धार जी पानावर पडत होती. ती तर इतकी धाराक की, ती सिद्धानेंच योगबलेंकरून पाहावी; इतारंस अगोचर होय. " हे वर्णन वाचून अ.म.च्या मते फारच थोड्यास हंसू कोसळल्यावांचून राहिल. विद्युत्तेची उपमा सर्वत्रच हास्योत्पादक होईल असें नाही. मृच्छकटिक नाटकांतील नांदीमध्ये

" पातु वो नलिकंडरस्य कंठः इयमावुदोपमः ।

गौणीभुजलता यत्र विद्यल्लेखेव राजते ॥

या श्लोकांत शंकराच्या निलवर्ण व मेघाच्या कांतीप्रमाणें कांति असणाऱ्या गड्यामेवनी पार्वतीचा पडलेला गौरवर्ण जो हात त्यास मेघावर खेळणाऱ्या विद्येची उपमा दिलेली आहे. परंतु त्या उपमनें हास्य येत नाही, तर काव्यरम्यताप्रतीतिच होते.

* सुभाषितकारांस घृतधारा व विद्युत्ता नांवा संबंध फारच योग्य असा वाटला असाथा, असें दिसते, कारण, दुसऱ्याही, एका श्लोकांत तीच कल्पना तशाच रीतीनें व्यक्त केलेली आढळते:—

" संचारिणी कांचनबहुरवि

विद्यल्लता वा पतिता नभस्तः ।

घृतस्य धारा पतिता न जाने

दिवं गता वाथ भुयं गता वा ॥

(५) दीपो भक्ष्ययते ध्वांतं कज्जलं च प्रसूयते ।
यदन्नं भक्ष्येन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥

“ दीप हा अंधकाराचें भक्षण करितो, आणि काज्जलास प्रसवतो. ठीकच आहे. जसें नित्य खावें, त्यासारखी प्रजा हेति. ” या ठिकाणी दाखला चमत्कारिक असून हास्योत्पत्तिकारक आहे.

(६) द्युताः दंताः सिताः केशा वाभ्रिरोधः पदे पदे ।
पातसज्जमिमंदेहं तृष्णा साध्वी न मुंचति ॥

“ दांत पडाने तर पार पडून गेलेले. केंसांत एक केंसही काळा उरला नाही. अडखळत्याशिवाय एक शब्दही उच्चारितानें येत नाही. व अशा रीतीनें देख अगदीं पतनोन्मुख झाला. तरी आशा ही मात्र एखाद्या साध्वी स्त्रीप्रमाणे या देहारूप पतीस सोडण्यास तयार नाही. ” या ठिकाणी आशा व साध्वी स्त्री या दोहोंच्या कल्पनाचा जो संबंध दाखविला आहे, तो फारच बहारीचा आहे. व ही निःसंशय कोटी होय.

(७) अनुकुहतः खलसुजनौ अत्रिमपाश्चात्ययोः सूच्याः ।
विदधति रंभ्रमेकां मुद्रणमस्यापरोऽपि विदधति ॥

“ खल व सज्जन हे सुच्या टोंकाचे व नेव्याचे अनुक्रमे अनुकरण करितात. पहिला (खल) हा रंभ्र पाडतो म्हणजे दूषणं काढतो, व दुसरा (सज्जन) हा त्यावर आच्छादन घालतो. ” या श्लोकांत सुच्या दोन भागांची उपमा समर्थक असून चमत्कारिक व हास्योत्पत्तिकारक आहे. म्हणून ही कोटी होय.

(८) येनांच्छेन सरसीरुहलांच्छनायाः
त्रातः प्रभूतवन्नतदुदये प्रदीपः ।
तेनैव सोऽस्वसमयेऽस्तमये धिनीतः
कुद्रे विधौ भजति मित्रममित्रभाषसु ॥

कमलनयना स्त्रीच्या ज्या पदरानें दीप लावणाने वेळेस दीपज्योतीचें रक्षण प्रचंड वाग्यापासूनही झालें, त्याच पदरानें तो मालविण्याचे वेळेस तिचा अंत झाला. तात्पर्य, देव कुद्रे झाले अगतां मित्रही शत्रु बनतो, असेंच नाही कां म्हणावयाचें ? ” या ठिकाणी पदर व दीप यांचे दोन वेळेचे दोन विराळ्या

पकारचे संबंध मित्र व शत्रु यांच्या निदर्शनांत गमनाचे करून दाखविले आहेत.

(९) सरसहृदयामियोग्ये खिद्यति काव्ये जडो न मौख्ये स्वे ।

निंदति कंचुकमेव प्रयः शुष्कस्तनी न.री ॥

“काव्य अतिपहृद्य वाचकांचे रुचास योग्य असं अनांशी बुद्धिमान् मनुष्य अशा काव्याचीच निंदा करतो, आपल्या सर्वगुणानी तो निंदा करीत नाही. वाचक्यासुद्धे इतत अत्यंत कृश झाल्यासुद्धे जिच्या अंगात कंचुकी वसेताशी झाली आहे, अशी स्त्री आपल्या वाचक्याला दोष न देतां कंचुकीलाच दोष देते.” जड बुद्धीचा व कृश स्त्री यांचे जं साम्य या ठिकाणी दाखविले आहे, तें फार कोटिश्राज आहे.

(१०) अत्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभं ।

शत्रूणां शूललेलाह तास्रं शासनपत्रकैः ॥

“या श्रीभोजराजाच्या राज्यांत शूलऽ व तास्रं ही मात्र अगदी मिळनातीशीं झालीं. शत्रूंच्या पायांत घालण्याकरितां शूलबा इतून करून शूलऽ शीपलें व शानप्रगणीं तास्रपत्र करून देतां देतां तांचे स्वयाम झालें.” भोजराजाची राज्यश्री आणि शूल व तास्र यांचा अभाव, या दोन कर्मांचा संबंध या श्लोकांत फारच चमत्कृतिपूर्ण व हारोत्पादक झाला आहे.

(४०) श्लेष-कोटी कल्प्यांचे एक मुख्य साधन श्लेष होय. श्लेष शब्दाचे शब्दांचे नानार्थत्व. जेव्हां एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतात व तेच शब्द एकाच वाक्यांत एकापेक्षा अधिक अर्थाने योजिला जातो, तेव्हां श्लेष होतो. अनेकार्थबोधक शब्द बहुधा प्रत्येक भाषेत काहींना काहीं तरी असतातच. त्याप्रमाणें संस्कृतांतही ते आहेत. परंतु इतर भाषांच्या मानाने याहती संस्कृतांत श्लेषयोजनाचा प्रकार विशेष आहे. बहुधा सर्व प्रकारच्या काव्यांतून तर श्लेषाचा उपयोग पदोपरी केलेला आढळतो, व संस्कृत भाषेच्या अगदीं अलंकारांच्या इतिहासांत श्लेषाची गाडी इतकी वाढलेली विमून येते की, सर किंवा उच्चर प्रतीच काव्य हे पत्रसं राहून श्लेषच अलंकार जाऊन दुर्लक्ष होऊन, सर्व भार काय तो श्लेषावरच येऊन पडलेला आहे. आयुनिक हरिदास व कथेकरा यांचा व्युत्पत्ति झटला इणजे तिजमध्ये बहुधा सर्व श्लेषा-

त्मक श्लोकांचा भरणा असावयाचा. पुरोगांत किंवा उत्तररंगांत हा ते एका-
रस आठवीत बसले आहेत किंवा एकाच वाक्यात अलंकारांनी वेगवेगळे रसजा-
वून सांगत आहेत, असा प्रकार बहुधा दिसावण्याचा नाही. तर नव्य काव्यां-
तील, किंवा श्लोकांचे केवळ आग्रच असे जे निरनिराळे रूप. त्यातील एकाच
श्लोक घेऊन त्याचे स्वाभाविक रीतीने किंवा बलात्काराने केलेले होणारे एक-
दर वाक्यप्रबंधाचे अनेक अभिप्राय खुलवून गोडीने व तन्मयतेने सांगतात, हा
देखावा मात्र सर्वसाधारणपणे पाहण्यास सापडतो. एकाक्षरी कौशांनी तर या
श्लोकाप्रबंधांस विशेषच मंदत होते. नुसते अ किंवा क या अक्षरांचे जर दोन
दोन तीन तीन अर्थ संभवू लागले, तर मग श्लोकांस काय तोटा !

(४१) संस्कृत साहित्यशास्त्रांत श्लोकांस जें मुख्य स्थान आहे, तें अलं-
कारांत आहे. मंदारमरदचंपूपाध्ये श्लोकांची व्याख्या खालीलप्रमाणे सांगितलेली
आहे:—

नानार्थसंश्रयैः शब्दैः साधारण्यप्रतिपादनं ।

वर्ण्यवर्ण्योसर्थेषां चेत श्लेषार्थकृतिरिष्यते ॥

द्वयार्थः—“ वर्ण्य व अवर्ण्य अशा उभय पदार्थांचें साम्य किंवा समानधर्मत्व
जेव्हां एकाच शब्दाच्या अनेक अर्थावरून दाखविले जाते, तेव्हां त्यास श्लेषा-
लंकार असें म्हणतात. ” श्लेषांश्ले अलंकार होण्यास दोन निरनिराळ्या शब्दांचा
संबंध दाखविणे, अर्थातच उदाहरण आहे. कारण, शब्द एकच असून त्याचे
अनेक अर्थ निरनिराळ्या वाक्यांत उपयोगांत आणिले आणि त्या वाक्यांमधील
जर परस्पर संबंध किंवा मेल नाही, तर त्या शब्दांच्या अनेकार्थत्वापासून
अर्थचमत्कृति संभवत नाही. उदाहरणः— ‘ कच ’ या शब्दाचे अर्थ दोन आहेत,
एक ‘ बृहस्पतीचा मुलगा ’ व दुसरा ‘ केश ’. आतां कच हा शब्द दोन निर-
निराळ्या वाक्यांत निरनिराळ्या अर्थानी उपयोगांत आणिला. उदाहरण-
ार्थ असें म्हटलें कीं, ‘ कच ’ हा स्वर्गलोकांतून निघाला तेव्हां प्रथमतः
गंगेच्या तटाकीं आला व स्नानविधि करून आपल्या लोकांलक्षक ‘ कचांस ’
गांठ देऊन शंभ्येस धराला. अशा प्रकारची योजना केली—तर त्यापासून मुळीच
अर्थचमत्कृति होत नाही. तेंच ‘ कचांचे कच ’ फार लांब होते, अशा एकच वा-
क्यांत योजना केली, तर दोनही अर्थ अगदीं जवळ जवळ आल्याने, व केवळ
दाषवचनसोल तर पुनरुक्ति निष्कारण संभवत नसल्याने, अशा योजनेनें सद्वाक्यांनी

थोडी अधिक चमत्कृति झालेली. मात्र ही चमत्कृति विशेष रमणीय होणार नाही. परंतु तेच बृहस्पतिपुत्र कच व कच (कैस) यांचा अर्थाअर्थी कांही संबंध नसतां तर साम्यसंबंध दाखवितां आला, तर त्यापासून खरी व रमणीय चमत्कृति उत्पन्न होणारी आहे. हे मोरोपतांच्या खालील आर्थेवहन करून घेईल:—

तू मलिन कुटिल नीरस जडहि पुनर्भवपणेंहि कचसाच ।

धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसी नाम कच साच ।

या आर्थेन आपला अज्ञेय कल्याणदल कचाची देवयानीने निर्मलता केली आहे. ती म्हणते: “हे कचा ! तुझे नांवच कच. तेव्हां तुला जी डोक गावर धरिला (प्रिय मानिला), तरी तू आपला स्वभावगुण सोडला नाहीस हे सरकच झाले.” आतां नांवाप्रमाणें कचानें आपले गुण कोणते दाखविले, अशा पृच्छा सहजच उद्भवते. व त्यास मलिन, कुटिल, नीरस, व पुनर्भव इत्यादि अर्थी म्हणजे श्लिष्ट पदांतून उत्तर मिळते. पण वर दिलेला चंभूतारांच्या वाक्यासमर्थें सांगितल्याप्रमाणें वर्ण व अवर्ण याचा साम्य-संबंध पाहिजे, असें मात्र म्हणतां येणार नाही. कारण हा संबंध विशेषतः कही अमुं शकिल.

(४२) काव्यप्रकाशकार मम्मट याची श्लेषाची व्याख्या खालील लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

वाच्यभेदेन भिन्नं यद्गुणपद्मपणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽस्य वक्षरत्वादिभिरष्टधा ॥

म्हणजे:—“वाच्यार्थभेदानं भिन्नं अगूत एकसमयावच्छेदकत्वात् हे-
णाद्या उच्चारणासुद्धे अर्थां शब्द आपले भिन्न लक्ष झालून टाकून फक्त एक-
रूपतेतचें भावनात, त्या ठिकाणीं श्लेष नांवाचा अर्थालंकार वर्ण, पद, लिपि,
वचन, विभक्ति, प्रत्यय, प्रकृति व भावा इत्यादिकांच्या अवलंबातानें आठ
प्रकारचा होऊं शकतो.” व प्रकरण किंवा अनुसंधान एकच राहिल्यासुद्धे
नवव्या प्रकारचा श्लेष होतो. एथें त्या सर्वांची उदाहरणें देण्याचें कारण नाही.
निरालंकारातानें पाहतां श्लेषालंकार दोन प्रकारचे होतात; एक समंग व दुसरा
असंग. श्लेषाचें उदाहरण खालील आर्थी होय:—

वाणी मयूरवदनीं जी न शुकातें द्विजोत्तमा यावी ।

पक्ष श्रीहरि धरि मग काय न करि तो अनंत मायावी ॥

म्हणजे:—“जी वाणी ब्राम्हण [ऋषि] वर्य जो शुक त्याचे तोंडांत आली नाही, ती वाणी कवि मोरोपंत याचे तोंडांत आली. मोरोपंताची वाजूच श्रीहरीने धरिली, तेव्हा मग त्या अनंत मायावी हरीने काय वाटिले तें घडवून आणिलें तरी काय आश्चर्य ?” याच श्लोकांतून दुसरा अर्थ निघतो तो असा:—पक्षिश्रेष्ठ जो शुक ह्य० पोपट, अर्थात् ज्याची बोलकपणाविरयी रूपाति आहे, अज्ञानेही तोंडून निघाले नाहीत, ते माराचे तोंडून निघाले. पण खुद्द श्रीहरीने पक्ष धरिले ह्यणजे पक्षाचें रूप धरिलें, मग तयें काय आश्चर्य ?” या आर्यभट्ट्ये शब्दाची पोपटपदें न पाडितां स्वभाविकपण जशाचे तसेच शब्द घेतले असतां श्लेषनिष्पत्ति होते. मागें दिलेली “तू मलिन कुटिल नीरस” ही आर्याही अभंग श्लेषांचेच उदाहरण रघुनाथ पंडिताचे नळोपाख्यानांत आहे. तें हें:—
“नलगे औषध मजला” इ० दमयंतीला विरहपीडा झाली असतां तिच्या सख्यांनीं तिला काय औषध पाहिजे म्हणून विचारिलें, तेव्हां “नलगे औषध मजला” असें तिनें उत्तर दिलें. याचा सरळ अर्थ ‘मला औषध नको’ असा आहे. परंतु नलगे या एका पदाचीं नल गे अशीं दोन पोपटपदें पाडिलीं असतां, “गे, म्हणजे हे सख्यांनो नल [प्राप्ति] हेंच औषध मला वांचवील” असा अर्थ त्यांतले त्यांत निघतो. या ठिकाणीं पदभंग करावा लागतो, म्हणून त्यांस सभंग श्लेष म्हणतात. तसेंच:—

अनलसमीहितसाधीरायावारा महीवराकामा ।

अनलसमीहितसाधीरायावारा महीवराकामा ॥

हेही एक सभंग श्लेषांचे उदाहरण आहे. नेहमीं प्रचारांत अभंग श्लेषच असतो; सभंग असत नाही.

(४३) काव्यप्रकाशकार व इतर कित्येक साहित्यग्रंथकार यांमध्ये श्लेषाच्या संंधानें मतभेद आहे. काव्यप्रकाशकाराचे मतापमाणें श्लेष हा स्वतंत्र शब्दालंकार आहे व स्वतंत्र रीतीनें अर्थालंकारच आहे. इतर ग्रंथकारांचे मतानें श्लेष हा फक्त अर्थालंकारच आहे, शब्दालंकार होऊ शकत नाही.

त्यांचे म्हणणे असं आहे की, श्लिष्ट पदांचा उपयोग केला असता प्रस्तुत व अप्रस्तुत अशा पदार्थांचा संबंध कांहींना कांहीं तरी दाखविला जातो व त्यापासून कोणत्याना कोणत्या तरी अर्थालंकाराची उदरति होत; सवत्र श्लेषास शब्दालंकार असें म्हणता येत नाही. परंतु काव्यप्रकाशकारांचे म्हणणे असें आहे की, श्लिष्ट शब्द जर जाग्यावर राहिल, तरच श्लिष्टार्थही राहिल. व जर त्या श्लिष्ट पदांचे ऐवजी दुसरे पद म्हणजे शब्द घातला, तर त्यापासून श्लिष्टार्थ निघत नाही. असें ज्या ठिकाणी घडत असेल, त्या ठिकाणी श्लेष हा शब्दालंकारच मानिला पाहिजे. दुसरे पक्षी ज्या ठिकाणी श्लेष हा अर्थालंकार असतो, त्या ठिकाणी श्लिष्ट शब्दास फारसे महत्त्व नसतं, म्हणजे त्याचे ठिकाणी त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द घातला तरीही अलंकार साधतो. याच उदाहरण खालील होय.

स्तोकेनोन्नतिमायानि स्तोकेनयान्यधोगतिम्

अहो सुसदृशी वृत्तिः तुलाकोटेः खलस्य च ।

याचा अर्थ:—“अहो, खल म्हणजे दुर्जन व तराजूचा कांटा यांचे साम्य किती नतानत जुळी पहा. कारण दोघांताही “स्तोका” में उन्नति येते व स्तोकांनंही अधोगति येते.” स्तोक म्हणजे यत्किंचित् किंवा धुद्र वस्तु. ताजव्याचे एका पारड्यांत यत्किंचित् कमीजासी वजन पडलं की, तो जसा एकदम वर खाली होतो, तसें दुर्जनालाही यत्किंचित् लाभ झाला असता तो चढून जातो व यत्किंचित् हानि झाली असता उतरून जातो. या ठिकाणी स्तोका या शब्दाचे ऐवजी ‘अल्प’ वगैरे जरी दुसरा एखादा शब्द घातला, तरीही वाक्याचे उभयार्थत्व म्हणजे दोन वस्तूंकडे दोन तऱ्हेनं लागणारा अर्थ नाहीसा होत नाही. अशा ठिकाणी शब्दाचे महत्त्व नसून अर्थाचेच महत्त्व विशेष आहे. यास्तव हा श्लेष या ठिकाणी अर्थालंकार आहे, शब्दालंकार नव्हे. वर दिलेल्या कित्येक उदाहरणांत म्हणजे “वाणी मयूरवदनी” वगैरे आर्थेन मयूर, शुक्र, द्विजोत्तम, पक्ष वगैरे शब्द किंवा “नलगे औषध मजला” यांतील नलगे हा शब्द, हे वदनी या जागी दुसरे शब्द घातले, तर श्लेष उदरत होत नाही. या वादित काव्यप्रकाशकारांचे म्हणणे अधिक संयुक्तिक असून श्लेषाचे शब्दालंकार व अर्थालंकार असे पृथक् भेद खरोखर मानावे लागतात. परंतु निवळ शब्दश्लेषांत विशेषरमणीयता नसते. म्हणून तो कौटी-

मध्यं मान्यनेने गणितां येत नाही. परंतु श्लेष हा ज्या ठिकाणी अर्थालंकार होतो, त्या ठिकाणी तो तसा गणितां येतो.

(४४) इंग्रजी साहित्यशास्त्रकारांच्या मतेही निवळ शब्दावरच्या कोट्यांना कोणी चांगलेसे मानीत नाही. व अशी निवळ शब्दाची कोटी करण केवळ ग्राम्यपणाचें लक्षण समजतात. अँडिसननें असें म्हटलें आहे कीं, शब्दावर कोट्या करण्याच्या बुद्धीचें बीज बहुधा सर्व मनुष्यांच्या डोक्यां । अर्चि. विचारानें, तर्क परिचयानें, व समंजसपणानें या बीजास फारसे अंकुर फुटत नाहीत; परंतु कोटि करण्याची चटक मनुष्यमात्रांन इतकी प्रचळ आहे कीं, धोरा मोठ्या बुद्धीचीं मनुष्येही जर त्यांस ललितकलांच्या नियमांचा उत्तम संस्कर नसेल तर, कोट्या करीत बसतील. मनांत उदात्त कल्पना जोंपर्यंत येत नाही, तोंपर्यंत तुमच्या शब्दावर कोट्या कण्याची प्रवृत्ति राहिल. परंतु मनांत उदात्त कल्पना असूनही कित्येक वेळां शब्दश्लेष करणाऱ्या गोडी अनिवार होत व यासुळें आरिस्टॉटल, सिस्रो, शेक्सपीअर वगैरेच्या ग्रंथांतही कोट्या सांपडतात.

The seeds of punning are in the mind of all men and though they may be subdued by reason, reflection and good sense they will be very apt to shoot up in the greatest genius that is not broken and cultivated by the rules of art. Imitation is natural to us and when it does not raise the mind to poetry, painting, music and other noble arts it often breaks out in puns and quibbles. (Addison.)

शेक्सपीअरला तर शब्दावर कोटी कोठें करावी व कोठें करूं नये याचा विधिनिषेधच नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. कारण त्या त्याच्या हास्यप्रधान नाटकांतूनच आहेत असें नाही; तर त्या करुणप्रधान व शोकपर्यवसायी नाटकांतून व मुख्य पात्रांच्या तांडी ऐन कला किंवा वीरसंपूर्ण भाषणांतून चुस्त्या पेरलेल्या आढळतात.

शेक्सपीअरमध्ये अढळणाऱ्या शब्दावरच्या काव्यांपैकी काहीची थोडी निवडक उदाहरणं खाली देतोः—

Proteus—It were best 'pound' you.

Speed—Nay sir, less than a *pound* shall serve me for carrying your letter.

Fro.—You mistake. I mean the *pound*,—a pinfold

Speed.—From a pound to a pin? *fold* it over and over. It is three-*fold* too little for carrying a letter to your lover.

(*Two gentlemen of Verona.*)

Julia.—And is that paper nothing?

Lucetta.—Nothing concerning me.

Ju.—Then let it *lie* for those that it concerns.

Lu.—Madam, it will not *lie* where it concerns. Unless it has a false interpreter.

Fal.—My honest lads, I will tell you what I am about.

Pist.—Tow yards, and more.

Fal.—Indeed, I am in the *waist* two yards about but I am now about no *waste*.

(*The Merry Wives of Windsor.*)

Oli.—What kind of man is he?

Mal.—Why, of man-kind?

Oli.—What manner of man?

Mal.—Of very ill manner.

(*Twelfth-Night.*)

Vio.—Art thou a *churchman* ?

Clo.—No such *matter*, sir. I do *live by the church*.
for I do live at my house, and my house
doth stand *by the church*.

(*Twelfth-Night.*)

Pedro.—Truly the lady *fathers* herself.

(*Much A do about Nothing.*)

Lys.—Then by your side no bed-room me deny.

For, *lying* so, *Hermia*, I do not *lie*.

(*A Midsummer Night's Dream.*)

Cost.—Which is the *head* lady.

Prin.—Thou shalt know her, fellow, by the rest
that have no *heads*.

(*Love's Labour's Lost.*)

Gra.—Not on thy *sole*, but on thy *soul* harsh
Jew.

Anto.—If the Jew do but cut deep enough I
will pay it instantly *with all my heart*.

(*The Merchant of Venice.*)

Orl.—What, of my *suit* ?

Ros.—Not out of your *apparel*, and yet out of
your *suit*.

(*As You Like It.*)

Hor.—Madam it is now in *time*.

Luc.—All but the *base*.

Hor.—The *base* is right, it is the *base* knave
that *jars*.

(*The Taming of the Shrew.*)

Fab.—Yea, and so used it that were it not here
apparent that thou art *heir* apparent.

(*King Henry IV, Pt I.*)

2nd Citi.—A trade sir, that I hope I may use
with a safe conscience, which is, in-
deed, sir, a mender of bad soles
(*souls*).

(*Julius Caesar.*)

Cleo.—Indeed?

Mar.—Not in deed, madam.

(*Antony and Cleopatra.*)

[४१] श्वेत्सपीअरमथ्यं शब्दश्लेष द्विगुल सांपडतो, तरी एकदरीनें आपल्या इकडच्या संस्कृत ग्रंथापेक्षां तो इंग्रजी ग्रंथांमध्ये फारच कमी आहे. Thomas Hood या कवीसारखे शब्दश्लेषबहादूर तिकडेही आहेत, परंतु थोडे. (*They went and told the sexton and the sexton tolled the bell.—Hood*) अलाकडील श्रेष्ठ प्रतीच्या गद्यपद्य ग्रंथांतून तर तो जवळ जवळ नाहीं म्हटलें तरी चालेल. उदाहरणार्थ, टेनिसानच्या सर्व काव्यांत एकादा तरी निवळ शब्दश्लेष सांपडेल कीं नाही, याची शंकाच आहे. मिल्टनमध्ये एकादा क्वचित् सांपडतो. (*At one light bound high over leaped all bound—Paradise Lost, Book VI.*) एडमंड वर्क यानें एकच शब्दश्लेष केल्याचें साहीत आहे. पण तो फार समर्पक व गंभीर विचार उत्पन्न करणारा असा झाला आहे. तो असा—What is (M) a jest (y) when deprived of its externals, but a jest? इंग्रजी जाणणारांस या शब्दश्लेषाची खुबी स्पष्ट करून सांगण्याचें क्लेश्य नाही. इंग्रजी समाजांत आजमितीं सही शब्दश्लेषाचा प्रचार आहे हें *Til-Bits* किंवा *London Punch and Charivari* या पत्रांतून येणाऱ्या कोठ्यांवरून उबव दिमत आहे.

इंग्रजांत शब्दश्लेषाचा विशेष प्रचार मूळ इटालियन भाषेच्या संपर्कांत सुरू झाला व शेक्सपिअरच्या वेळेच्या पूर्वी फार थोडा काळ हा संपर्क झालेला असल्याने त्याच्या व तत्समकालीन इतर ग्रंथकार्यांच्या ग्रंथांत श्लेषाचा फार भरणा दिसून येतो. परंतु दिवसेंदिवस तो प्रचार कमी होत चालला. कांहीं प्रकारच्या कोठ्या फार चटकदार असतात व कित्येक वेळां त्यांमध्ये समर्पकपणाही असतो. यामुळे शब्दश्लेषाचे साम्राज्य इंग्रजी भाषेवरूनचसे काय, पण दुसऱ्या कोणत्याही भाषेवरून समूळ नाहीसे होणें बहुधा अशक्यच होय. परंतु चांगला व वाईट शब्दश्लेष यांतील भेद सदमित्तचीं तेखांच कळण्यासारखा असतो, यामुळे त्यांस योग्य तेंच महत्त्व कोटेंहा मिळणार. ग्रॅमनांवाच्या एका इंग्रजी ग्रंथकाराने “A Book about words” नांवाच्या आपल्या पुस्तकांत शब्दश्लेषाविषयी खालील समंजसपणाचीं त्रिधांनें केलीं आहेत तीं कोणत्याही भाषेस लागू पडण्यासारखी आहेत ती म्हणतो:-

“Language has been like most other things subject to many and various abuses. Anagrams, chronograms, acrostics, &c., have each and all “fretted their hour upon the stage and now are heard no more.” But the Pun seems likely to maintain its place both in conversation and in written composition. Let us not be misunderstood. It is not the practice, but the abuse of it that is to be condemned. We are strongly of opinion that there can be no greater pest to society than the inveterate and professional punster a man who sets traps for you, who lies in wait for every phrase you utter to twist and turn it into a meaning of his own and who is continually stopping the natural flow of discourse and bringing it to some lame and

Handwritten notes in the right margin, including the word "पुनः" at the top and "अप्य" at the bottom.

impotent conclusion. But, as we have endeavoured to show, the pun when telling and well applied is as legitimate a form of wit as any other and quite as conducive to good feeling and good fellowship."

(४६) शब्दशेखरें हें विवेचन पूर्ण करण्यापूर्वी Mark Twain' Library of Humour या पुस्तकांत (पान ४१७) Oliver W. Holmes या प्रसिद्ध अमेरिकन विनोदी गृहस्थाचा शब्दश्लेष कर, गान्या लोकांसंबंधानें जो एक लेख दिलेला आहे, तो अवश्य वाचावा अशा स्फोर्षास वाचकांस केल्याशिवाय आमच्यानं राहवत नाहीं. कल्पना अशा केलेली आहे की, दृष्टावर कोट्या करितां ज्यांचा मंदू विघडून गेला आहे- अशा लोकांकरितां कोणी एका दयाळू गृहस्थानें एक इस्पितळ बांधलेलें असून त्यामध्ये वरील प्रकारचे अनेक लोक कोंडून ठेविले आहेत. व या इस्पितळाचे नियम आणि त्या लोकांची दिनचर्या वगैरेचें वर्णन फारच विनोदी असं केलेलें आहे. त्यांतलं मुरवातीच्या थोड्याशा ओळी खाली दिल्या आहेत, त्यावरून एकंदर लेखाची कल्पना हेरिल. या लेखाचा मुख्य हेतु शब्दश्लेष करणारांचा कटफज्जती करण्याचा आहे, हें उघड आहे:—

"The great success of the asylum for idiots and feeble-minded youth, several of the scholars from which have reached considerable distinction, one of them being connected with a leading daily paper in this city, and others having served in the State and National Legislatures, was the motive which led to the foundation of this excellent charity. Our distinguished townsman, Noah Dow Esquire, as is well known, bequeathed a large portion of his fortune to this estab-

lishment, being thereto moved as his will expressed it "by the desire of N. Dowling some public Institution for the benefit of Mankind." Being consulted as to the rules of the institution and the selection of a Superintendent, he replied, that all Boards must construct their own platforms of operation. Let them select *anyhow*, and he should be pleased. N. E. Howe, Esq. was chosen in compliance with this delicate suggestion.

Imp

(४५) विनोदचन—जिच्या योगाने विचारांचे असंबद्ध, विकृत किंवा अव्युत्तर स्वरूप येते व एकंदर परिणाम हास्यात्पादपर होतो, अशा कल्पनाशक्तीने रचलेल्या शब्दप्रयोगास विनोदचन म्हणतात. कोटी व विनोद यांमधील मुख्य भेद मागे कोटीच्या विवेचनाचे वेळी सांगण्यांत आलाच आहे. कोटी चांगल्या रीतीने करितां घेण्यास बुद्धि प्रगल्भ व संस्कृत असणे लागते. विनोद हा अशिक्षित मनुष्येही करू शकतात, कोटीमध्ये नुसते असंबद्धता-दर्शनच नसते, तर त्या असंबद्धतेचे स्वरूप नवीन कल्पना रचून व्यक्त करणे लागते. विनोदास नवीन कल्पना अशी रचण्यास लागू नाही. तर आता त्या असंबद्ध स्थितीचेच यथार्थ वर्णन दुसऱ्याने लक्ष वेधेल अशा रीतीने दिले म्हणजे झाले. कोटी करणाऱ्याची नजर श्रोत्यांकडे जितकी असते, त्यांसाठी विनोदचन रचणाराची नजर तिकडे अधिक असते. कोटी करणारा हा श्रोत्यांस जणू काय असंबद्धतेच्या खोल पाण्यांत डकलत देऊन आपण कांठावर गममत पाहत वसतो, अशी जर कल्पना केली, तर विनोदी मनुष्य फक्त त्यासच न डकलतां त्याच्या वरीवर आपणही असंबद्धतासुधी खोल पाण्यांत उडी घेतो, व एकमेकांस गर्दगळ्या देत व घेत ते दोघेही निमज्जनमुख अनुभवितात अशी कल्पना करणे बरोबर होईल. विनोदामध्ये हास्य बहुधा स्फुट असते, कोटीमध्ये तें तितकें स्फुट नसतें. विनोदाचे प्रकार अनेक असतात. कोटीचे प्रकार बहुधा ठराविक असतात. विनोद हा एक उत्कृष्ट बहुरूपी आहे. याचे सांग घेण्याचे प्रकार व विषय मनुष्यस्वभाव व लोकस्वभाव

यांच्याइतके विस्तृत असतात. तो केव्हां गंभीर स्वरूप धारण करून एखाद्या कडक न्यायाधीशाप्रमाणें तुम्हांस शिक्षा करण्याचा वहाणा करील. तर केव्हां एखाद्या लडिवाळ गुलाप्रमाणें तुमच्या भिशा ओढून तुम्हांस हंसवील. त्याचा पेहराव एकादेवेळीं अगदीं ताज्या रुढीस धरून असेल, तर केव्हां हजारों वर्षापूर्वीचा व तुम्हांस न ओळखतां येणारा असला, तरी शेवटीं तो तुम्हांस खदखदां हंसविल्याचांचून रहाणार नाही. मेकॉले यानें आपल्या Addison वरील निबंधांत विनोदाचें वर्णन खालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

“What a wonderful thing is humour! How supple and delicate it is! How swift to seize every opportunity and yet how gentle! How true to facts of life and yet how merciful in what it conceals! How bold in its delineation of character, yet how tender to preserve our respect. It discovers and binds together things which would otherwise appear unrelated and disjointed. It detects similarity where there seems only incongruity. It finds hidden analogies in the midst of difference. But it can also untwist and set in opposition to each other things which at first sight appear almost identical. It is as quick as any metaphysician in detecting distinctions, and discrepancies disclose themselves merely by the force of its presence. Humour can turn the most cautious self contained closed-up person inside out in the twinkling of an eye. It seizes *e.g.*, upon a stone-headed bumpkin; and under its magic touch, the poor lout

opens to us his heart and tells us the simple truth about himself and all connected with him in his own quaint dialect, yet to a cross-examining lawyer he would be as irresponsible as the box in which he was standing."

(४८) कोटी व विनोद यांतील भेद सांगतांना विनोदाचा संबंध मनोभावाशी विशेष असतो असे सांगण्यांत आलेलेच आहे. व या विधानाचा खुलासा केला असताही विनोदाच्या स्वरूपाचाही खुलासा आपोआप होईल. विनोद या शब्दाचा धात्वर्थ जर पाहिला तर तो " घालवून देणारा " " हांकून देणारा " असा होतो. अर्थात् शब्द वनविणाराचे मनांत " काळजी घालवून देऊन आनंदमय भावाची जागृति करणे " हा जो विनोद पदार्थाचा गुण तो आला होता असे दिसते. काळजास मनांतून घालवून देणाऱे काम मनोभावांतून जितके होते, तितके ते बुद्धीकडून होऊ शकत नाही. इंग्रजांत विनोद याचो शब्द आहे, त्याच्याही धात्वर्थाचा संबंध मनोभावाशी आहे. Humour म्हणजे ज्याच्या योर्णाने मनुष्याचा स्वभाव बनतो, असा शरीरांतून एक द्रवस्वरूपाचा पदार्थः—The ancient physicians believed that there were four humours—the blood, the phlegm, yellow bile or cholera, and black bile or melancholy—on the relative proportion of which the temperament and health depended.

(—Webster.)

यावरून संस्कृत विनोद किंवा इंग्रजी Humour यांचा बुद्धीपेक्षा स्वभावाशी म्हणजे मनोभावाशी निकट संबंध येतो. विनोदाचा जर मनोभावाशी संबंध आहे तर मग त्याची घटना एक किंवा अनेक भावांनी होते व तो एक किंवा ते अनेक मनोभाव कोणते, याचे उत्तर केवळ तर्काने वनविता येण्यासारखे नाही. तर विनोदाचा परिणाम जे हास्य त्याच्या स्वरूपावरून व विनोद-वचन-व्यवहाराचे प्रत्यक्ष अनुभवाने ठरविले पाहिजे. प्रथम एक मोठे सांगितली पाहिजे ती ही की, विनोदाने येणारे हास्य आणि लहान सुळे अगर रानटी लोक, किंवा सुधारलेल्या समाजापैकीच पण अजि लाक यत्ने

हास्य, हीं भिन्न असतात. पहिल्यामध्ये मनःसंस्कृतीचा परिणाम दिसून येतो. दुसऱ्यांत तो दिसून येत नाही. हास्यध्वनि हा एक प्रकारचा गायनध्वनि आहे असे मानले, तर विनोदी हास्यध्वनीची जाती कोमळ ठरेल, तीव्र ठरणार नाही; म्हणजे ज्या मनोभावांचा परिणाम विनोदी हास्य हा होय, त्या मनोभावांत कोमळता असते, तीव्रता नसते. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां विनोदी मनोभावांत तवरमापैकी कोणत्या रसांच्या स्थायीभावांचा समावेश होऊ शकेल व कोणते त्यांमध्ये येऊ शकणार नाहीत, हे तेव्हांच कळून येईल. उदाहरणार्थ, ज्यांच्या मनांत खरोखर क्रोधरुपी मनोविकाराचा प्रादुर्भाव झाला असेल, त्याला विनोद सुचणार नाही; व रामावलेलीं मनुष्यें जरी कित्येक वेळां हांसतात, तरी त्यांतील भयंकरपणावरून, तें हास्य विनोदी नसून क्रोधजन्य आहे, असें तेव्हांच कळून येतं. तसेंच मत्सरप्रस्त, असुयाप्रस्त, लोभप्रस्त, दंभप्रस्त, इत्यादि प्रकारच्या मनुष्यांचे हातून खरा विनोद होणे शक्य नाही; व त्यांच्या हासण्याच्या सुकाशी असणाऱ्या तीव्र मनोभावांची ओळख ऐकणारास तेव्हांच पटल्याशिवाय राहणार नाही. विनोदी हास्य ऐकतांच त्या हासणाऱ्याच्या मनांत शांतता, खेळकरपणा, आनंद, सहिष्णुता, विचारपणा, साचिकपणा, उदारभावजागृति व समता इत्यादि सर्व किंवा यांतील कांहीं तरी भाव मुख्यत्वेकडून वचत आहेत, अशी ऐकणाराच्या मनाची साक्षात् होते; व विनोदाच्या अनेक विभावांच्या जाति लक्षांत घेतल्या असतां खऱ्या व असल विनोदी माणसांत हे वर संगितलेले गुणच असले पाहिजेत हे कळून येणारं आहे. 'हास्याचें उत्कमण कर्तुं होत गेलेलें आहे, याचा विचार करिताना विनोदी हास्य ही हास्याच्या उत्कमणस्थितीतील शेवटची पायरी होय, असें तत्वज्ञानांनीं ठरविलें आहे. व त्याचें इतकें सूक्ष्म स्वरूप झाल्याशिवाय वर संगितलेल्या इतक्या गुणांचा संयुक्त परिणाम वास्तविश्याची शक्ति अगर पात्रता विनोदी हास्याचे ठिकाणीं कशी येणार ? या इतक्या निरनिराळ्या मनोभावांचा विनोदांमध्ये परिणाम होण्यास बुद्धिशक्तीची किंवा कल्पनाशक्तीची जी सद्गत लागते, ती एवढ्यापुरती लागत की, मोठ्या प्रमाणाच्या किंवा अनेक जातींच्या अनेक पदार्थांचा क्षणमात्रांत सन्निकर्ष होऊन त्यापासून होणाऱ्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा लाभ साररुपांमें देतां यावा. एका आधुनिक अनुभवाचें उदाहरण द्यावयाचें असल्यास तें असें देतां येईल

की, 'फोटोग्राफ' काटण्याच्या पेटीच्या तोंडीं बसविलेल्या लहानशा भिंगा-
तून मोठमोठ्या व विस्तृत देखाव्यांचें प्रतिबिंब आंतील कांचेवर एका क्षणांत
पडतें, परंतु त्या छत्रारूप प्रतिबिंबाचा उद्रेद किंवा विकास होण्यास-म्हणजे
छाया व : काश यांच्या मिश्रणानें यथार्थ दर्शन होण्यास-रासायनिक प्रव्याप्ता
उपयोग करवा लागता. त्याचप्रमाणें कोणत्याही वस्तुस्थितीने ज्ञान एकदां
मनांत झालें, म्हणजे मग वराल निरनिराळ्या मनोभावरूपी रसायनद्रव्याच्या
साहाय्यानें विनोदशक्ति असलेल्या मनुष्यास तें ज्ञान हास्थोत्पादक करून
दाखविता येत.

(४९) विनोदी मनुष्याची वस्तुस्थितीकडे पाहण्याची रीति एकच
नसते: व यामुळे एकाच वस्तुस्थितीचे निरनिराळे भाग त्याच्या दृष्टीस पडून
त्याच वस्तूच्या निरनिराळ्या परंतु सर्वस्वी स्वऱ्या अशा स्वरूपाची त्यास प्रतीति
होते. या निरनिराळ्या दृष्टींनीं पाहतांना त्यानें आपली तत्त्वशक्ति अगदीं
वाजूस ठेविलेली असत असें मात्र नाही किंवा त्याच्या हेतूंत आभेस, गंभीरता
अथवा सत्यप्रियता उरत नाही असेंही नाही. जें काय होतें तें एवढेंच की,
अशा प्रकारचे हेतु असूनही त्याच्या भिचारावर एक प्रकारची खेळकुराणाची
झांक येते. या गोष्टी पाहून दुःखाच्या तिसऱ्या प्रकारच्या मनुष्यामध्ये कोप,
दुःख किंवा असूया इत्यादि मनाविकार जागृत होतात, त्याच गोष्टी विनोदी
मनुष्याचे नजरेस पडल्या असतां तीं असें म्हणून भागवितो की, "जाऊं दे
यांत काय आहे? हें असें असावसाचेंच; तसें नसेल तरच आश्चर्य. आपलें
नफानुकसान त्यापामून काय होणार आहे? व त्याकरितां आपण मनुःसुस-
तेचें सुख घालवून विनाकारण तीव्र मनोवेगाचे आधान कां व्हांवें? व त्यांतोळ
असंबद्धता पाहून जी एक नोज वाटण्यासारखा आहे, तिच्या सुखास आपण
काय म्हणून आंचवावें? किंवा अनुभवविषयाची कीव येऊन त्याची सहानुभूति
ऐवल्यानें जे एक प्रकारचे कोमल मनोभाव जागृत होऊं शकतील, त्यांच्या
प्रतीतीचा आनंद कां व्यर्थ गसवावा!" तीव्र मनोवृत्तीच्या व विनोदी मनो-
वृत्तीच्या मनुष्यांत फरक पडतो तो हाच. दोघांसही परिस्थिति एकच असते
व विजयापून होणारें हिताहित वस्तुतः दोघांसही सारखेंच असतें. तथापि
आवाहिक भायदा कोणताच नसतां एवजण आपल्या मनोविकारांच्या
तामतेनें करपून जातो व दुसरा आपल्या विकारांच्या स्तिग्धतेमुळे

सुरक्षित राहतो; व इतकें अमूनही विनोदी मनुष्याच्या हेतूच्या आदेशास किंवा गंभीरतेस कमीपणा सुद्धाच येत नाही. ज्याच्यामुळे आपणास विनोदसुखाचा एक क्षण तरी अनुभववावयास सांपडला, अशा परिस्थिती-विषयी तो मनांत उलट एक प्रकारची कृतज्ञताच वाळगतो.

(५०) हास्यास्पद व हास्योत्पादक या स्थिति मात्र भिन्न आहेत. हास्यास्पद गोष्टींमध्ये एक प्रकारचा वाईटपणा किंवा कमीपणा असतो. परंतु हास्योत्पादक गोष्टींत तसा वाईटपणा असत नाही. एकाच गोष्टीस हास्यास्पद आणि हास्योत्पादक अशी दोन अंगे असू शकतात. तीच मनोवृत्तीची साणस जरी प्रसंगविशेषी हासतात, तरी ती बहुधा वस्तुस्थितीच्या या दोन अंगांपैकी 'हास्यास्पद' अशा अंगाकडे पाहतात, व म्हणून त्यांची मनोवृत्ति शुद्ध व सात्विक रहात नाही. परंतु, जी विनोदी साणस असतात, ती वस्तुस्थितीच्या 'हास्योत्पादक' अंगाकडेच होतां होई तीं नजर देतात व म्हणून त्यांस दुःख न होतां एकप्रकारचें सुखच होतें; आणि प्रसंगाप्रमाणें, वर सांगितलेल्यापैकी एक किंवा अनेक कोमल मनोविकारांचा परिणाम त्यांच्या वृत्तींत दिवून येतो. एखाद्या लहान मुलानें खोडी केली तर तीच मनोविकारांचा आई त्याच्या मार देईल, परंतु, तीच तिच्या आंगा एखादी विनोदी आई असले, तर ती स्वतः हसिल व मुलासही हासवून त्याच्या कृतीची असंबद्धता त्याच्या नजरेस आणून देईल, वर जे निरनिराळे मनोभाव विनोदी मनोवृत्तीस सहायभूत म्हणून सांगितले, त्यांपैकी एकाहून अधिक जरी हजर असले, तरी त्यांचा परिणाम एकप्रमाणावच्छेदकच होतो. म्हणजे ज्याप्रमाणें स्वरसप्तकांतल वादी व संवादी सुर एकाच वेळीं निघाले असता त्यांपासून संयुक्त अशा एक एक सुरल स्वरची प्रतीति आपणास होत, त्याचप्रमाणें विनोदीत वर सांगितलेले निरनिराळे मनोभाव जायत असतांही त्यांचा एकच परिणाम दिवून येतो व तो विनोदी हास्य हा होय. सुसत वाईट वाटणे किंवा नुसता गप्पून वाटणें किंवा नुसता खेद होणें अशा एकेरी मनोवृत्ति लहान मुलांत व राजकी मनुष्यांत, म्हणजे ज्यांचे अंतःकरण विकसित झालेलें नाही अशांत, दिवून येते. परंतु विनोदासारखी मनोवृत्ति यांचे हृदय विकास पावले आहे, अशा-मध्येच दिवून येते; मग ती विकास शिक्षणासुळे असो किंवा उपजत, गुण-मुळे असो. या मिश्रणाची मीत्र हीच आहे कां, कोणताहि एक मनोविकार

दुसऱ्याशा विस्वादा असा नसतो, व प्रत्येकाच्या धोडयोळा वेश्याच्या त्यात समावेश असतो. हे लक्षांत घेतले म्हणजे मग, आपला बळी होमकुडीत जळत असता खदखदां हांसणारे रानटी लोक किंवा अचकट विचकट बोलून मोठमोठ्याने हांसणारी व खिदळणारी शिमग्यांतील मुले यांच्या मनोवृत्तीस किंवा हासण्यास विनोदी हे विशेषण का लावूं नये, व तेंच, औषध मधेण्याच्या एकाद्या हट्ट्यादी रोग्याची फजिती होण्यासारखे कांही अर्थचमत्कृतिपूर्ण व हास्यकारक असे माषण करणाऱ्या वैद्याच्या मनोवृत्तीस किंवा हास्यास तेंच विशेषण यथार्थ रीतीने कसे लावतां येईल, हे समजण्यासारखे आहे.

(५१) या सर्वांहूनही विशेषतः सांगण्यासारखा एक गोष्ट आहे. ती ही की, विनोदी मनुष्य हा स्वतः परीपकारकर्ता होय, व त्याच्या परीपकारकृतीची मात्र अशा आहे की, तो स्वतः जरी एखादे वेळी दुःखी, कष्टी अगर उदासवाणा असला, तरी तो आपलेच दुःख उगाळीत न बसतां आपल्या विनोदशाक्ताने दुसऱ्यांवर उपकार करतो. त्याच्या स्वतःच्या हेतूचा आदेश व गंभीरता ही दुसऱ्यांवर होणाऱ्या उपकाराच्या मार्गांत आडवी येत नाहीत. आजपर्यंत जगांत होऊन गेलेले पुष्कळ प्रसिद्ध विनोदी लेखक व इक्ते हे स्वतः पाक, विचारी, गंभीरवृत्तीचे व आदेशयुक्त असे असावेही त्यांनी जगांतील अस्मद्द गोष्टींच्या हास्यात्पादक अंगाकडेच लक्ष देऊन त्यांजीविका आपल्या लेखांत व भाषणांत सहानुभूतिच उत्पन्न केला. प्रख्यात विनोदी मंच गृहस्थ रबेल, डॉन क्विझोट या अद्भुत व हास्यकारक कादंबऱ्यांचा कर्ता सर्व्हेटोस, प्रख्यात प्रहसनकार मॉलियर, तसेच शेरिडिन, गोल्डस्मिथ वगैरे इंग्लिश विनोदी प्रभकार वरील नव्याविदांमधीच उदाहरणें होत. के. विष्णुशास्त्री त्रिपट्टणकर यांनी आपल्या विनादमहदाख्यायिकेंत खालील गोष्ट दिलेली आहे तीही वरील सिद्धांताचेच समर्थन करिते:— "जे मनुष्य सदांदिन रंगेल विसतात व चारचौघांत आले म्हणजे उदकाच्या योगाने मंडळीस करमणूक होते व जे स्वतः उत्साहवृत्ति विसतात, त्यांची पुष्कळ वेळी वस्तुतः कशा स्थिति असते, याविषयी पुढील गोष्ट हें एक मोठे समपक उदाहरण आहे. कालिनी नांवाचा एक मोठा विख्यात नकल्या होता. तो कांही दिवस पारोस शहरांत यज्ञत राहिला व तेथें त्याचा पुष्कळ काळी झाला. एक दिवशीं अग्न्यालें की, वरील शहरांतल एक प्रसिद्ध वैद्याकडे एक मनुष्य आला आणि

सांगू लागला की, 'वैद्यवादा ! माझे वित्त वारंवार उदास होतं व मला कांही नकोसं वाटतं; व अशा वृत्ति झाली म्हणजे मला परकाश्रिचा त्रास येतो, तर जेणेकरून माझ्या जिवाला हुपारी वाटेल व माझी वृत्ति उल्हासित होत जाईल असा कांही उपाय कृपा करून मला सांगा.' वैद्य म्हणाला, 'वावारे! या तुझ्या विलक्षण रोगाला एकच औषध दिसतं, तें हें की, तूं एकलकोडेपणानें न राहतां चारचौकी रोगल मंडळीत जात जा; आणि त्यांतूनही कालेंनी नांवाचा एक विख्यात नट येथें आला आहे, त्याच्या नकला पहात जा. त्या पाहिल्या असतां तुझा रकलवाहा उदासपणा असला तरी तो पार निघून जाईल. रोगी उत्तर करतो, 'महाराज काय सांगातं? ज्या कालेंनीची तुमी एवढी तारीफ करतां, तोच खुद्द मी आहे. मी साऱ्या पाठीस शहरास खो खो हांस-वितां खरा, पण माझी स्वतःची स्थिति पुढाल तर माझ्यासारखा, उदास व दुःखी प्राणी नसेल.' वरील उदाहरणांतोळ कालेंनी हा फक्त नकल्या होता, म्हणजे स्वतः विनोद वरण्याचें सामर्थ्य त्याजमध्ये होतें किंवा नाहीं, यादि-प्यां कोणी शंका काढतोल, परंतु, शरिडन हा तरी स्वतः विनोदा लेखक होता, हें प्रशिद्ध आहे. पण तो कारच थोड्या वेळां हांसत असे, असें त्यांज-विषयी सांगतात.

(५२) वरील सर्व विवेकनवरून विनोदाचा मनोभावार्थी कसा निरुद्ध संबंध असतो, हें दिसून येईल. विनोदवचन हें कोटी किंवा चतुरालाप याप्रमाणें बहुधा थोडक्या संख्यांत संगृहीत करतां येत नाहीं, मात्र सद्दर्शना विस्तृत असलां तरी तिजमध्ये एक प्रकारचें औचित्य हें असतंच. म्हणजे जरी कोटी-प्रमाणें विनोदाचें सार एकेरी रूपमेंत सहसा ग्रथित असत नाहीं, व विनोद-वर्षाल हें परिस्थितचि वर्णनावर अवलंबून असल्यामुळें शब्दविस्तार हा विनो-दाचा पोषकच होतो, तथापि औचित्यविचार बरोबर पाळला गेला नाहीं तर हास्थरसाचा भंग किंवा अपकर्ष होण्याचा संभव असतो. सारांश किंवा मतलब एकच असव तोच अशा दोन रीतींनी सांगतां येणें शक्य आहे की, त्यांपैकी एका रीतीनें तें विनोदवचन हेईल व दुसऱ्या रीतीनें तेंच साकळ-कथा होऊन त्याप्रामुख हास्यानेपत्ति होणार नाहीं. हा शब्दाच्या औचित्याचा विचार कोटीस व चतुरालापास सारणाने लाग आहे; परंतु शब्दांतरासामर्थ्य करक पडण्याचें कारण हेच की, कोटीमध्ये फक्त दोन पदांपोच्या पाहण्याचा

अकल्पित किंवा अनपेक्षित संबंध जोडलेला असतो. व विनोदवचनामध्यं हास्योत्पत्ति होणं ती असंबद्धतेचा प्रकार किंवा परिस्थिति ही जितकी अधिक खुलवून सांगवी तितका विनोद अधिक खुलतो. कोटीचें पर्यवसान एकेरी कल्पनेंत होत असल्यामुळे तिचा शब्दविस्तार फार होत नाही. नाटकान्तून किंवा विनोदी कादंबऱ्यांतून कित्येक वेळां सर्व प्रवेशच्या प्रवेश किंवा परेग्राफच्या परेग्राफ वास्तविक एकाच विनोदी कल्पनेच्या उद्देशात आवश्यक असतात, हें प्रसिद्धच आहे. रमजुतीचा घोटाळा, किंवा लोकविपरीत मनुष्यस्वभावदर्शन वगैरे विभावस्थलांच्या योगानें हास्तरसास उद्दीपन आणावयाचें असल्यास विनोदवचन थोड्याशा शब्दांनीं मांडणें शक्य नसतें. एवढेंच नव्हे, तर अशा वेळां जितका शब्दविस्तार जास्त तितका अधिक खुलेल, हें उघड आहे.

(५३) कोटीप्रमाणेंच विनोदवचनाची आमची कल्पना काय आहे हें दाखविण्याकरितां खालील एक दोन उदाहरणें पुरीं होतात.

(१) उग्रानां च गृहे लग्नं गर्दभाः शांतिपाठकाः ।

परस्परं प्रशंसंति अहो रूपं अहो ध्वनिः ॥

उग्राच्या घरीं लग्न निघालें तेव्हां शांतिपाठकांचें काम कोणाकडे गेलें ? तर गाढवाकडे. भग ते एकमेकांची स्तुति बरू लागले; एक म्हणतो “ काय हो किती हें सुंदर रूप ! ” तर दुसरा म्हणतो “ काय हो, किती हा सुंदर व गोड तरी तुमचा आवाज ! ”

(३) निर्मिस्तुः सुदतीमजो विरचिते वक्त्रे शशिभ्रांतिः

कोशीभृतानिजांबुजासनमाधिष्ठातुं न शक्तो विधिः ।

मध्यं विस्तृतवान् कुर्वी च कठिनौ पीनौ नितंबौ कचान्

बक्रान् निर्मितवान् मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ॥

याचा अर्थ—‘ ब्रह्मदेवानें या सुदतीस जेव्हां निर्माण केला, त्या वेळेस प्रथम मुख बनविलें. त्या योगानें कमलांना चंद्रोदय झाला असें वाटून तीं मिट्टें लागलीं. परंतु कमल हेंच पडलें ब्रह्मदेवाचें आसन व त्या आसनाचा सेकीच हींळ लागल्याकारणानें त्याला त्यावर बसतां येईनासें झालें. तेव्हां

गडबडीत वाकीचा देहरचना करितांना स्तन व नितंब हे कठिण व स्थूल असेच ओवडधोवड राहिले गेले. केंस कुरळ व वाकडे होते ते सरळ करावयाला शालेच नाही. आणि कंबर करावयाची ती तर ती मुळीच विसरून गेला. तात्पर्य की, स्वस्थपणा असणा तेव्हांच कांहीं गोष्ट झाली तरी करावया सुचते. घाईघाईने केलेली कामे हा अर्शाच म्हणावयाची ! ” या ठिकाणों सकृद्दरींनी देहरचनेस गडबड होऊन ती नीट झाली नाही असें बोलण्याची ऐट असून या देहरचनेत जी दोषस्थळे म्हणून दाखविली तीं स्वरोस्वर सौन्दर्यस्थळें आहेत व सौन्दर्य वर्णन करण्यान्नाच कवीचा हेतु आहे. आणि या अर्थचमत्कृतीच शेषतः “ मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ” या व्याजनिदात्मक विनोदपूर्ण वचनांत आहे. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी विनोद व महादोस्यायिका या सदराखाली ज्या हास्यरसपर लहानमोठ्या गोष्टी दिल्या आहेत, त्यांत आमच्या मते विनोदवचनाची उदाहरणे पुष्कळ आहेत.

भाग ४ था.

हास्यरस.

(५४) हास्यरस—येधवर सुभाषित, श्लेष, कौटि किंवा चतुरस्राव, वे विनोदरचन यांजविषयी थोडेबहुत विवेचन करण्यांत आले. आतां यापुढें या सर्वांच्चा मूलाधार जो हास्यरस त्याचें विवेचन करण्याचें आम्हीं योजिले आहे. कारण वरील सर्व प्रकारांनीं मीमांसा हास्यरसाचा विचार केल्याशिवाय परिपूर्ण होणार नाही. इंग्रजी साहित्यग्रंथांत हास्याचें 'रस' या उद्घातें विवेचन नाही. हास्यरसाचें पद्धतशीर विवेचन संस्कृत साहित्यशास्त्रांतच आहे. इतर रसांच्या मानानें याकडे जरा कमी लक्ष दिलेलें आहे, तथापि इतर रसांप्रमाणें याची अंग, उपांग, भाव, विभाव वगैरे सर्व काही दिलेलें आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांनीं हास्यरसावर 'पुस्तपत्वाचा अध्यास' केलेला आहे. त्याचा वर्ण 'श्वेत' कल्पिलेला असून 'प्रसन्न' नांवाची देवता या रसावर अवि-राज्य करिते, असा साहित्यशास्त्रकारांचा एक संकेत आहे. हास्यरसाचा स्था-यिभाव 'हास्य' हा आहे. त्याचा विभाव म्हणजे उपलिकारण वस्तुमात्रातील 'विकार किंवा विपर्ययत्व किंवा व्यंगदर्शन, परचेष्टानुकूल्य, असंबद्ध प्रलाप, 'पौराभास्य' (फाजिलपणा) वगैरे असून, ओठ, नाक व कपोलप्रांत यांचें स्पंदन होणें, दृष्टीचा व्याकोश होणें, पाठ धरून हासणें वगैरे त्याचे 'अनुभाव' आहेत. तसेंच अवहित्या म्हणजे अर्थगोपन, आलस्य, निद्रा, तंद्रा, स्वप्न वगैरे हास्याचे व्यभि-चारिभाव मानिलेले आहेत. हास्य दोन प्रकारचें आहे. एक आत्मरस व दुसरे पररस. ज्यावेळीं मनुष्य स्वतः हासतो, त्यावेळीं त्यास 'आत्मरस हास' म्हणतात, व ज्या वेळीं दुसऱ्यास तो हासवितो त्या वेळीं त्यास 'पररस हास' असें म्हणतात. हास्याचे दुसऱ्या रसानें सहा भेद केले आहेत, ते असेः—१ स्मित, २ हंसित, ३ विहसित, ४ उपहसित, ५ अपहसित, ६ अतिहसित. पैकीं स्मित व हंसित हे प्रकार श्रेष्ठ लोकांना योग्य आहेत; विहसित व उपहसित हे मध्यम प्रकारचे मानले असून ते मध्यम दर्जाचे लोकांना युक्त आहेत; व

अपहसित व अतिहसित हे दोन प्रकारचे हास अधम मानिलेले आहेत. साहित्यशास्त्रांत या प्रत्येक प्रकारच्या हासाचे निरनिराळे वर्णन दिलेले आहे. ते असें:—जेव्हां गालास किंचित् फुगवटी येते, नयन किंचित् विकास पावतात, खालचा ओंठ किंचित् स्फुरण पावतो, दंतपंक्ति दिसून येत नाही, दृष्टि किंचित् कटाक्षयुक्त होते आणि या सर्वांमुळे चेहऱ्यास माधुर्य येते, अशा हासाला स्मित म्हणतात. ज्या हास्यामुळे डोळे, तोंड व गाल हे उत्कृष्ट म्हणजे फुललेले दिसतात व दंतपंक्ति किंचित् दृष्टीस पडते, तेव्हां त्यास हसित ही संज्ञा आहे. विहसितामध्ये हास्यक्रिया सशब्द होते म्हणजे ऐकू येते, व डोळे किंचित् आकुंचित होतात. उपहसितामध्ये नाकपुड्या उत्कृष्ट होतात—म्हणजे फुगतात, डोळे व खांदी निकुंचित हीउन दृष्टि किंचित् जिह्वा, (चक) होते. ज्या हास्यामुळे दृष्टि 'साधु' होते, म्हणजे डोळ्यांत पर्याण उभे राहते, व डोळे आणि खांदी हे स्पष्ट हालतात, त्यास अपहसित असें म्हणतात व अतिहसितांत हास्याचे सर्व परिणाम अतिशयच स्फुट होतात, म्हणजे डोळे पर्याण भरून जातात व मनुष्य पोटावर धरून हांसतो. हास्याचे अभिनयास योग्य दृष्टि मर्यादी म्हणजे 'हास्या' या नावाची आहे, असें नाट्यशास्त्रांत सांगितले आहे.

हास्यरसाची संस्कृत वाङ्मयांतिल उदाहरणे मुख्यतः भाण व प्रहसन या नाटकांचे प्रकारांत दिसून येतात. पैकी भाणामध्ये हास्य हा प्रधान रस नसतो; तथापि विट वगैरे पात्रांच्या 'निपुण' भाषणावरून व 'धूर्त' चरित्रासारख्या मौजेच्या वृत्तांतून हास्यरस प्रगट होतो. प्रहसनांत मात्र हास्यरस हाच प्रधान असतो. व तो 'पाषंड' 'कुशीना' (कुंटीण) वगैरे प्रकारच्या नाच पात्रांच्या भाषणांतून प्रकट होतो. अव्यक्त दर्जाच्या नाटकांतून किंवा प्रकारांतूनही हास्यरस आढळत नाही असें नाही. परंतु तो त्या ठिकाणी गौण रूपांत असून अमुक विदूषक, शंकार वगैरे कनिष्ठ प्रतीच्या पात्रांचे भाषणांत असतो, व त्यांचे काये शृंगारादिक मुख्य रसांचा परिपोष करण्याचे असते असे साहित्यशास्त्रकार मानितात.

*Laughter holding both his sides.--Milton.

[५५] साहित्यशास्त्रकारांनीं हास्यरसाचें वर्णन करितांना जी उदाहरणे दिलेली आहेत, तीं त्या वर्गातील उत्तम किंवा मासलेवाईक अशा समजुतीने दिलेली असल्यामुळे, त्यावरून उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या स्वरूपाची त्यांची कल्पना काय होती हें त्याजवरून कळून येण्यासारखें आहे, म्हणून कांहीं खाली देतां. साहित्यदर्पणांत हास्यरसाचें उदाहरण म्हणून खालील श्लोक दिलेला आहे:—

गुरोर्गिरः पंच दिनान्यथीत्य वेदांतशाखाणि दिनत्रयं च
अमी समाव्रज्य च तर्कवादान् समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥

“ हे पहा आले कुक्कुटाचार्य ! यांनीं काय म्हणें गुरुजवळ पांच दिवस अभ्यास केला आहे, वेदांतशास्त्र संबंध तीन दिवस चाललें आहे व तर्कवादाचा तर, ज्याप्रमाणें कुलाचा दुःख वास घेतात त्याप्रमाणें, वास घेतलेला आहे. ” रसगंगाधरांत खालील उदाहरण आहे:—

श्रीतातपादैर्विहिते निबंधे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा
अंगं गवां पूर्व महो पवित्रं न वा कथं रासभधमपत्न्याः ॥

“ आमच्या वडिलांनीं केलेल्या ग्रंथांत एक नूतन कोटी दिलेला आहे, ती अशी:—आजपर्यंत गाईचें अंग पवित्र मानीत असत; पण ‘ रासभधमपत्नी ’ अर्थात् गाढ्या इच्छेही अंग पवित्र कां मानूं नये ? ” खालील उदाहरण काव्यप्रकाशांतलें आहे:—

अकुंच्य पाणिमशुचिं मम सूक्ष्मं वेश्या
मंत्रांभसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।
तारस्वनं प्रतितथू कमदात्प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

याचें तात्पर्य:—विष्णुशर्मा नांवाच्या दुराचारी विद्वान् प्राज्ञाणांची कोणी एक मनुष्य थडक करितांना म्हणतो:—“ काय गंमत आहे पहा. विष्णुशर्मा हाथे हाथ असें म्हणून रडत होता, व तोंडांनें म्हणत होता की, ज्या माझ्या डोक्यावर आपोहिष्ठादि मंत्रांनीं पवित्र केलेल्या तीर्थोदकाचे थेंब प्रत्येक शब्दागणिक पडले. अशा या सुसंस्कृत मस्तकावर या वेश्येनें आपल्या

अपवित्र हाताची मूठ वळून आताच निवण्यासारखे दणके जी हो दिले ! ”
भेंदारमरंदनें मध्ये खालील उदाहरणे दिलेली आहेत:—

“ लेखिनी इत इतो विलोकयन् कुत्र कुत्र न जगाम पशुः ।
ता पुनः श्रवणसीमसंगतां प्राप्य मद्यवदनः श्रितं दधौ ॥ ”

‘ कानावर ठवली लेखणी आणि इकडे तिकडे खूप हुडकू लागला,
आणि शेवटी पाहतो तों ती कानावरच मिळाली, असे पाहून मान खाली
घातली व त्याला हसू आले. ” तसेच सुभाषितरत्नभांडारामध्ये जी हारम-
रसाची उदाहरणे दिलेली आहेत, त्यांतून काही निवडक अशी खाली देतो:—

जिह्वायाः चोदनं नास्ति न तालुपतनाद्भयं
निर्विशेषेण वक्तव्यं निलज्जः को न पेडितः ॥

“ जीभ तुटून पडत नाही, वरिष्ठ फुटत नाही, मग वाटेला तें नोलण्यास
काय हरकत आहे ? निलज्जाम प्रोडत वनण्यास उशीर काय ? ”

पराश्रं प्राप्य दुर्बुद्धे सा प्राणेषु दयां कुरु
दुर्लभानि पराङ्गानि प्राण्य जन्मानि जन्मानि ॥

याचा अर्थ खर्चास माहित आहेच, तो लिहिण्याचें कारण नाही.

पूर्वं वेदी ततो वेदी पश्चात् भवति कुट्टिनी
सर्वोपायपरिभ्रष्टा वेश्या भवति तापसी ॥

हाही श्लोक बहुधा सर्वांस माहिती आहेत.

सामगायनपूर्तं मे नोच्छिष्टमधरं कुरु
उत्कंठितासि चेत् भद्रे वामं कर्णं दशस्र मे ।

कोणी एक वेदाभ्यासजड व अरविक असा भट्ट एका प्रमत्त म्हणतो:—
“ हे भद्रे ! हे माझे ओठ सामवेदाचें गायन करकसेल पवित्र होऊन बसले
आहेत. त्यांना को वरं उगावून उठे करितेस ? तुझ्या ओठाना राहवत नसेलच
तर हा माझा उवा काय वाच करा. ”

विलाद्वहिर्विलस्यांतःस्थितभार्जारसर्पयोः
मध्ये व्याखुरिवाश्राते पत्नीद्वययुता नरः ॥

“ विक्रांत सांप आणि विखाबाहेर मांजर अशा या संकटांत सांपडले-
ल्या उंदराप्रमाणे दोन बायकांच्या दादल्याची यत्न होते.”

**सदा वक्रः सदा क्रूरः सदा पूजामपेक्षते
कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥**

“ जांबई म्हणजे इहावा ग्रहच आहे. तो सदा वक्र व क्रूर असून
कन्या उडत्या त्याची पूजा करावयास पाहिजे. वरं, इतके असूनही तो
‘ कन्या ’ राशीहून कधी सुटत नाही तो नाहीच.”

**उपभुक्तकामदिवीटकजमिताधररागखंगमंगमयात
पितरि मृतेऽपि हि वक्ष्यत रोदिति हा तात तातेति ॥**

“ वेदेंना चांग जरी मेली असला तरी हे ‘ पितया ’ असे म्हणून ती
कधीही शोक करावयाची नाही. तर हे ‘ ताता ’ असेच म्हणेल. कारण
पितया यांतल प हा वर्ण ओष्ट्य आहे व तो उच्चारला तर तिडा साज्ज
ओढाला आलेली लाली ओढावर ओढ घासून कदाचित् नाहीशी रहावयाची
तेच हे ताता असे म्हटले म्हणजे तशी भीति रहात नाही. कारण त हा वर्ण
दंत्य आहे व तो उच्चारतांना ओष्ट मिटण्याचा संभव नाही.

**श्रवणः श्रावक्यत्वाः सुरतविधौ क्शति नाधरं दत्तं
मादिराक्षि मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥**

कोणी एक विनाही म्हणून श्रावक-पेक्षा मनुष्याची (म्हणजे अहिंसा
हाच परम धर्म मानल्यासुद्धं मांसभक्षण निषिद्ध समजणाऱ्यांची) शक्ती करून
म्हणतोः—श्रावक हा प्रेमप्रसंगीही खोर्चे सुकत घेत नाही; कारण आंठास दांत
लागल्याने कदाचित् मांसभक्षणाचा दोष लागवयाचा !

**आपांडुगः शिरसिजाखिली कर्पाले
दंतवलिर्विगलिता न च मे विषादः ।
पणीदशो युवतयः पथि मां विलोक्य
तातेति भाषणपराः खलु वज्रपातः ॥**

कोणी एक गील वृद्ध मनुष्य म्हणतोः—“ काय करावे ! डोम्याचे
कंस पादरे झाले. गालावर सुरकुत्या आल्या; दांत पडले, परंतु या सर्वांचे

सुभाषित आणि विनोद

मला कांहीं वाईट वाटत नाही. परंतु रस्त्यानें चाललों असतां हरिणनयना तरुण स्त्रिया—“म्हातारे वांवा कुठें चालला ?”—म्हणून विचारतात, त्यांचें दुःख कांथ सांगूं ? डोक्यावर वज्रप्रहार झाल्यासारखा वाटतो हो !”

(५६) हास्यरसाचा परामर्ष संस्कृत साहित्याशास्त्रांत घेतलेला आहे. इतर रसाच्या मानानें पाहतां या रसास कर्मा महत्त्व दिलेलें आहे. संस्कृत वाङ्मयांत सर्व भर बहुधा शृंगाररसावर व जुन्या मराठी वाङ्मयांत सर्व भर शांतरसावर. संस्कृतांत काव्य आणि शृंगार यांची बहुधा समव्याप्ति आहे, असेंच झटलें तरी चलेल. नवरसांच्या अनुक्रमांत शृंगार हा प्रथमपदीं विराजमान झालेला आहे, व साहित्यशास्त्रांत दिलेला सर्व रसांचा अनुक्रम केवळ महत्वाचे दृष्टीनेंच दिलेला आहे असें म्हणण्यास जरी सबळ आधार नाही, तरी पण हें जें शृंगाररसास प्रथम पद मिळालेलें आहे तें केवळ यद्दृष्टेनेंच मिळालें असेल असें नाही^१. सुभाषितरत्नभांडागारांत संस्कृत वाङ्मयांतील सर्व तऱ्हेच्या पद्यांचा यथाप्रमाण समावेश केलेला आहे असें घेऊन चाललें असतां शृंगाराच्या महत्त्वाची कल्पना येते. भांडागारांत शृंगाररसास अंगें व उपांगें मिळून सुमारें १४४ पृष्ठें व हजारों पद्यें दिलेलीं आहेत. परंतु तेंच हास्यरसास फक्त ५६ श्लोकांत रजा मिळाली आहे, वाररसास ५१ व करुणास ४१ श्लोक दिलेले आहेत. यादरुचन शृंगाररस दिलेलें फार्जाल महत्त्व दिसून येईल. शृंगाररसास प्रधान रस मानण्याची प्रवृत्ति इतकी कांहीं वाढलेली आहे की, “स एवैको रसः” या श्रुतिवचनाचा अर्थ साहित्यशास्त्रदृष्ट्या लावतांना नानाविध रसांचा लय एकाच रसांत झाला पाहिजे असें प्रथमतः ठरवून तो एक रस झणजे शृंगारच असा या श्रुतीचा भावार्थ आहे, असेंही कित्येकांनीं सुचविलें आहे. मात्र शृंगाररसांत इतर रसांचा लय खरोखर कसा होऊं शकेल हें सयुक्तिक रीतीनें कोठें दाखविलें आहे असें आढळून येत नाही. आतां कित्येक लोक असें झणतील की, मानवसृष्टीची परंपरा चालण्यास रतिभाव हा अवश्य आहे, व रतिभाव हा ज्याचा स्वाधिभाव आहे असा रस शृंगार; यादरुचन शृंगाररस प्रथम पद आलें पाहिजे. परंतु ही कोटि व्यर्थ होय. कारण मानव

१ ज्ञाता जो सरसावला नदरसां माझारि शृंगारसा.

(नलदमयती) रघुनाथ पंडित.

सृष्टीची परंपरा चालण्यास ह्याने प्रजोत्पत्ति होण्यास जसा रतिभाव अवश्य आहे, त्याचप्रमाणे प्रजासंरक्षणास 'वात्सल्य' भाव अवश्य पाहिजे. प्रजोत्पत्ति होऊनही प्रजासंरक्षण न होईल तर सृष्टिपरंपरा चालणारच नाही. प्रजापरिपालनाचे महत्कार्य सिद्ध होण्यास रतिभावाची कांहीच सशक्त होऊ शकत नाही. एवढेच नव्हे तर स्त्रीपुरुषविषयक प्रीतीपासून क्वचित् अपत्यलागलेला विरोधही होतो. परंतु एकंदरीने अपत्यप्रेम किंवा वात्सल्य हेच अधिक बलवत्तर होऊन त्याचे योमाने सृष्टिक्रम चालण्यास मुख्य सशक्त होत. या दृष्टीने पाहतां बत्सलरसास शृंगाराहून अधिक महत्त्व येते; व त्याचा समावेश कित्येकांनी दशम स्थानी जो केला आहे तो त्याहून अलीकडे करावा लागेल. इतर कित्येकांचे मते शृंगारास प्रथम स्थान दिलेले आहे त्याचे कारण असे की, तो सर्व सजीव सृष्टीला साधारण असा आहे; हास्यरसासारखा फक्त मनुष्यप्राण्यांसच दिलेला नाही. परंतु रसाचे महत्त्व सर्व सजीव सृष्टीसंबंधाने पहावयाचे नाही, तर सर्व सजीव सृष्टीमध्ये अपत्यांनी विराजमान झालेला जो मनुष्यप्राणी त्याचे संबंधाने ठरवावयाचे असते. उदाहरणार्थ, हास्यरस हा बहुधा फक्त मनुष्यजातीसच दिलेला आहे; इतर प्राण्यांस दिलेला नाही. व ज्याप्रमाणे इतर सृष्टीस वगळून मनुष्यांस दिलेली बुद्धि ही श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणे त्याच कारणाकरितां हास्यरस हाही श्रेष्ठ मानावा लागतो; व सर्वसाधारण असा जो शृंगार त्यास कमी दर्जाचे स्थान येते. रसविचार किंवा साहित्यशास्त्र ही जर फक्त मानवी प्राण्यांनीच केलेली आहेत व त्यांचा आस्वाद घेतां येतो, तर फक्त त्यांचे मधीच असाणारा अनन्यसाधारण असा जो हास्यरस त्यासच त्या रसविचारांत किंवा साहित्यशास्त्रांत अग्रस्थान देण्याचे कोणी मनांत आणेल तर ते अगदीच वाचगे होणार नाही. दुसराही एक आक्षेप आहे तो असा की, मनुष्यमात्राचे रचनेत शृंगाररसासंबंधी जसे विवक्षित व प्रगट इन्द्रिय असते, तसे इतर रसासंबंधी अशा प्रकारचे इन्द्रिय मानवशरीररचनेत नाही

१ Prof. Drummond's Ascent of man या पुस्तकांत या मुद्याची उत्तम तऱ्हेची चर्चा केलेली आहे.

२ या संबंधाने फ्रान्स वगैरे देशांत किती अनर्थ होतात व लोकसंस्थेचे वाढीसही कसा धक्का बसला आहे हे प्रसिद्धच आहे.

व क्षणून शृंगाररस इतरांहून श्रेष्ठ, याही कोटीत काही अर्थ नाही. मन हे एक मानवा इंद्रियच आहे. एवढेच नव्हे तर ते सर्वात श्रेष्ठ इंद्रिय क्षणता येईल "अहारनिद्रामयमैथुने च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां" इ. या सर्वमान्य वचनांत इतर सर्व इंद्रियांचे क्लियेपक्षां मन हे जे इंद्रिय, त्यासंबंधीच्या क्रियेस अधिक महत्त्व दिलेले आहे हे उघड दिसते. दुःखा एका बाजूने विचार करिताना असे दिसून येईल की, शृंगाराचा अनुभव मनुष्यमात्रास फक्त मिश्रित काळपर्यंत घेता येतो परंतु हास्यप्रमुख इतर क्लियेक रसांच्या अनुभवाची जीवितशाही व्याप्ति अधिक आहे. नऊ किंवा दहा रसांत जर खरोखरच महत्त्वाचे दृष्टीने अनुक्रम लावावयाचा असेल, तर हास्य व करुण हे रस प्रथम येतील; त्यानंतर वीररस येईल नंतर वत्सलरस, त्यानंतर शृंगार, व त्यानंतर अद्भुत, रोद, वीररस, भयानक वगैरे येतील. मनुष्यमात्राचे जीवितक्रमांत येणाऱ्या भावजागृतीचे प्रसंगाचे दृष्टीने पहा, किंवा त्याला होणाऱ्या आनंदाचे किंवा उपायोपाचे दृष्टीने पहा, हास्य, करुण व वीर या तीनही रसांस शृंगारापक्षां अधिक महत्त्व येईल. कारण हास्य व शोक यांतच बहुधा मनुष्यमात्राचा अनुभव वाटून गेलेला असतो. ज्यापासून आनंद उत्पन्न होईल अशा वस्तुमिळविणे व ज्यापासून दुःख उत्पन्न होईल अशा गोष्टी टाळणे यांतच मनुष्यमात्राचा सर्व प्रवृत्ति गुंम होऊन गेलेली असते; व ही प्रवृत्ति विजयी होण्यास ज्याचा स्थायिभाव 'उत्साह' आहे अशा वीररसाची नेहमी मदत लागतो. दुःख किंवा आनंद व्हावा, हास्याच्या अनेक प्रकारांपैकी कोणते तरी एखा. प्रकारचे हास्य उत्पन्न व्हावे, व दुःख किंवा करुणरसानुभव टाळावा, याकश्चित् मनुष्यप्राणी सदैव उद्योग करतात असतो; व या दोन्हाही गोष्टी साधण्याचा त्यास वीररसाचा अनुभव प्रथम घ्यावा लागतो म्हणजे अगो उत्साह आणावा लागतो. वीररस केवळ बोद्धे लोक किंवा समरांगणावरील लढाई यांतच लागू आहे असे नाही, तर नेहमीच्या व्यवहारामध्ये सुद्धा वीररसाचा आविर्भाव मनुष्यमात्रामध्ये दिसून येतो. शृंगाररसास्वाद फक्त आयुवाच्या काही स्थितीतच घेता येतो. तशी करुण व हास्य यांची गोष्ट नाही. उदाहरणार्थ, शृंगाररसात्मक भाव्याची गोडी मनुष्याने वाळवणी किंवा कृदपणी घेता येत नाही. शृंगारिक मनाभावाचा जागृति फक्त करुणपणाच होऊ शकते. व भावजागृति जोपर्यंत हसत गाऊ शकते, तोपर्यंतच तामेंमध्ये रसांचा गाडी अनुभवायाम

मनुष्य प्राज्ञ असतो, करुण व हास्यरस यांचा अनुभव मात्र मनुष्याच्या तीनही स्थितींत म्हणजे बाळपण, तारुण्य व वृद्धावस्था यांमध्ये घेता येतो. लहान मुलें हास्यरसात्मक गोष्टी वाचून हसतात व करुणरसात्मक गोष्टी वाचून रडतात हे आमण नेहमी पाहतों. वृद्ध मनुष्यं करुणरसास तर असतातच, परंतु आनंदी व थंडखोर असे म्हातारेही पुष्कळ असतात. भयानक, भद्र, अद्भुत वगैरे रसांचा अनुभव मनुष्यास जरील प्रकारच्या सदांदा नाहीत; परंतु त्या रसांचा अनुभव फार क्वचित् प्रसंगी येतो. परंतु हास्य व करुण रस यांचा अनुभव बहुधा पावलोपावली येतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. या रसांचा अंमल लहान थोर, श्रीमान् गरीब व सर्व वयाच्या व सर्व स्थितीच्या लोकांवर कायमचा असतो. करुण व हास्य या रसांमध्येही साक्षेप दृष्टीने पाहिलें तर करुणरसापेक्षा हास्यरसाचाच अनुभव मनुष्यास अधिक येतो. करुणरसानें हृदय आर्द्र होण्यास कांहीं त्रिवक्षित इत्येत्तची हानिच न्हावी लागते. दुरव्याची हानि पाहूनही वाईट वाटणारे लोक जगांत असतात, परंतु अशा रीतीने आत्मोपम्वबुद्धि ज्यांसथ प्रकट झाली आहे असे लोक जगांत फार थोडे असतात, हे कोणीही कबूल करील. परंतु हास्याची गोष्ट तशी नाही. निरन्तराल्या वस्तूतील एक प्रकारचा असंबद्धता पाहण्याने हास्यरसाची उत्पत्ति होते. ही असंबद्धता जगांत बहुधा पावलोपावली दृष्टीस पडते, व ती स्वविषयक असली किंवा परविषयक असली तरीहि मनुष्यास गम्मत वाळवाशिवाय राहत नाही. अशा रीतीने विचार करतां हास्यरसास हल्ली दिलें जात आहे त्याहून अधिक महत्त्व असायें असे कोणीही कबूल करील.

(५७) हास्यरसाची सीमासा करितां त्या रसाचे विभावाविषयांची चर्चा केल्याशिवाय गर्त्यतर नाही. विभाव या शब्दाचा अर्थ 'कारण' असा स्थूलमानानें करता येईल. परंतु हे कारण द्वयाने उपत्तिकारण किंवा उद्दीपनपर प्रसंग, मूल सामासिक कारण एकत्र असतां प्रसंग अगर वस्तुस्थिति या स्वस्वताची दुसऱ्या कारणे अनेक असतात; व या दुसऱ्या कारणे विभाव असे आपण म्हणूं. विभाव या शब्दाचा व्याख्या रसांगाघटांत स्थायिभावानां लोके तत्तत्सायकगतानां यानि शब्दोच्यन्तया उद्दीपनतया वा कारणात्तत्र प्रसिद्धानि तान्यन्येषु काव्यनाट्ययोः व्यज्यमानेषु विभावात्वेन व्यपदिश्यते अशी

केलेली आहे. अर्थचमत्कृतीचे व वस्तुस्थितीचे जे अनेक प्रकार किंवा प्रसंग हास्यरसास उद्दीपक होतात, त्यांस हास्यरसाने 'विभाव' असें ह्मणतां येईल. पदार्थ अगणित आहेत व यद्दृष्टेने त्यांच्या जशा अगणित घटना होऊं शकतात, त्याचप्रमाणें मनुष्यास कल्पनावलोकनेंही अगणित घटना बनवितां येतात. मनुष्यांच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत तीं हास्यत आलीं आहेत; तरी जी पदार्थघटना त्यांच्या हास्याचें उद्दीपनकारण काल झाली तीच तंतोतंत आज होईल, किंवा आज ज्या पदार्थघटनेमुळे मनुष्यास हंसें आंलें, तीच तंतोतंत त्यांच्या हास्याचें उद्दीपनकारण उद्यां होईलच, असें संभवत नाहीं. अर्थात् हीं कारणें प्रत्यहीं व प्रतिक्षणीं भिन्न असणार; व ह्मणूनच आद्वी त्यांस अगणित ह्मणतां. तथापि या पदार्थघटना जरी अगणित आहेत, तरी निरनिराळ्या विभागांत जे सारखेघटपणा दिसून येतो, त्यामुळे त्यांच्या जाति किंवा त्यांचे गण हे ठरवितां येतात. मागे हास्यरसाना विचार करितांना विह्वतांगवेश, विह्वतचेश, परचेष्टानुकरण, असंबद्ध प्रलाप, पौरोभाग्य वगैरे त्यांचे विभाव ह्मणून सांगण्यांत आलेच आहेत; अर्थात् हे विभावांचे वग किंवा गण होत. व ते तेथे केवळ उपलक्षण ह्मणून सांगितलेले आहेत. साधारण प्रमुख जाति खालील होतः- १ वस्तूचें नूतनत्व किंवा अपरिचितत्व; ह्मणजे कोणत्याही एक वस्तु अगर दोन वस्तूंचा संबध नवीनच असा किंवा पूर्वी न अनुभविलेल्या अशा रीतीनें दृष्टीस पडणे. २ वस्तुस्वरुपविकृति; ह्मणजे चांगली वस्तु तात्पुरतीं वाईट दिसणे. ३ शरीर वगैरेची कांहीं नियमित दृष्ट्यंतर्गतची कुरुपता. ४ नीतिदृष्ट्या मनुष्याच्यभावाची कुरुपता (यांत फक्त कित्येक लहानसान दुर्गणांचा समावेश होतो) ५ अपवाददर्शन; ह्मणजे नेहमीं वस्तुसंबंधांत किंवा वस्तुस्वरुपांत जो नियम किंवा जी शिस्त दिसावयाची, तिच्या अपवादभूत असा प्रकार होणे. ६ अचेतन प्राण्यासंबंधानें व विशेषतः मनुष्यप्राण्यासंबंधानें शिष्टसंमत असा मानलेला जा संप्रदाय त्याचें उल्लंघन. ७ प्राणिमात्रांच्या अगदीं क्षुब्ध आपत्ति. ८ समाजानें भाषणांत न आणण्याच्या व असह्य म्हणून ठरविलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करणे. ९ मिथ्याभियोग, आणि जो अधिकार आपणास नाहीं, तो आपल्या आंगीं आहे असें दर्शविण्याचा प्रयत्न उघडकास घेणे. १० विशेष प्रकारचें अजल किंवा बुद्धिमाय. ११ विशेष प्रकारचा मनाचा भोळेपणा किंवा कोंबळेपणा. १२ सर्व प्रकारचें अतिशयत्व;

हणजे कोणतीही मोठ सीमिग्राहेर जाणें किंवा तिचा कडेलोट होणें. १२ सव्याज किंवा साकृत असें भाषण; हणजे विशेष हेतु अगर अभिप्राय असतांना तो छोटोवण्याचे उद्देशानें केलेलें, किंवा विशेष हेतु किंवा अभिप्राय नसतांना तो असल्याचा आभास उत्पन्न करण्यासारखें बोलणें. १४ पदार्थी-प्रमाणें शब्दांचे विपरीत संबंध दाखविणें. १५ मिथ्यासाम्यदर्शन व मिथ्याविरोधदर्शन. १६ जडबुद्धि व तीव्रबुद्धि यांचा यदृच्छयागत विरोध. १७ सम-जुतीचा घोटाळा. १८ विमनस्कता किंवा शुद्धीर्ताल वेशुद्धि. १९ परचेष्टानु-करण, इत्यादि.*

दुसरा एक इंग्लिश ग्रंथकार Leigh Hunt ली हंट याचे मता-प्रमाणें wit कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाग खालील प्रमाणें आहेत:-

(1) Direct Simile. (2) The metaphor. (3) Poetical process or the leap to a conclusion or the omission of intermediate particulars in order to bring the two ends of a thought or circumstance together. (4) Irony. (5) Burlesque or pure mockery. (6) Parody. (7) Exaggeration or ultra-continuity and exaggeration in general (i. e. 1 Easiness and flow of extravagance. 2 Laudatory exaggeration, 3 Spirit of continuity. 4 Understood dulness. 5 Contempt expressed for one person by praise of another 6 Exliavagant

* तत्संबंधी लॉक याचे मताप्रमाणें wit हणजे कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाग खालील आहेत:-

(1) Metaphors. (2) Smiltudes. (3) Allegories. (4) Eniguas. (5) Mottos. (6) Parables. (7) Fodles. (8) Dreams. (9) Visions. (10) Dramatic writings. (11) Burlesque. (12) Generally all methods of allusion.

imputation against a character. 7 Subtle and confounding contradiction of appearances. 8 Contemptuous mimicry. 9 Forced rhyme. 10 Ludicrous panegyric and climax. 11 Ludicrous association of ideas and aspect of solemnity. 12 Burdens of songs. 13 Pleasant bit of superfluous information. 14 Puns. 15 Macaronic verses (8) Cross purposes or contradictory intentions mistaken by their entertainers for intentional ones. (9) Unconscious absurdity in man's character apart from mere circumstance. [10] Conscious humours indulged. [11] Humours of nations and classes. वर्गीकरणाने तत्त्वानें पाहतां या वर्गीकरणांत बराच घोटान्या आहे असें पाहणारास तेव्हांच दिसून येईल.

(५८) या विभावांसंबंधानें विचार करितांना साधारणतः असें एक विधान करितां घेईल की, काव्यामध्ये जे दोष+ मानिले जातात, ते सर्व हास्यासोबत विभाव होऊ शकतात. याचें कारणही उघडच आहे. काव्यांत

+काव्यदोष खालील कारिकांत सांगितलेले आहेत:—

दुष्टं पदं ध्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यमप्रयुक्तमसमर्थं
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लालं ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्किञ्चन ।
अविमृष्टविशेषांशं विदुदमतिकृत्स्नमाप्रगतमेव ॥
प्रतिकूलवर्णेषुपहतलुप्तविषयी विसंधि हतवृत्तं ।
न्यूनाधिककथितपर्यं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥
अर्थान्तरेकवाचकमभवत्ततयोगमनसिहितवाच्यम्
अपवस्थपदसमासं संकीर्णं गभितं प्रसिद्धिहतम् ॥
भग्नप्रक्रममक्रममगतपरार्थं च न कश्चेन्न तथा ।

दोष असले तर त्यामुळे रमणीयत्वाची हानि होते व त्याचें काव्यस्वरूप राहात नाही. परंतु रमणीयत्वाची हानि जेव्हां ती जाणून बुजून केलेली असेल तेव्हां ती हास्यरसांत अनुकूलच होते. ' पातालमिव ते नाभि ' असे वर्णन करणे हें काव्यास शोभत नाही; पण विनोद कर्तव्य असता नाभीस पातालाची उपमा देणे योग्यच होईल. मारगड्याच्या बधूचें वर्णन करितांना ही उपमा अतिशयोक्तिमूलक व हास्यरसोत्पादक होईल, व ज्यांत हें वर्णन प्रथित असेल त्या प्रबंधास विनोदवचन ह्मणतां येईल. हीच मोष्ट काव्याचा प्रत्येक दोष घेऊनही सिद्ध करून दाखवितां येईल. ह्मणजे काव्याचे जितके दोष तितके हास्यरसाचे विभाग असे दाखवितां येईल. जसे-च्युतसंस्कृति म्हणजे ' व्याकरणलक्षणहीनत्व ' हा काव्याचा एक दोष आहे. परंतु समजा, एखादा मनुष्य आपल्या विद्वत्तेची घसेड मारीत आहे पण खरोखरी त्याच्या वाणीस कांहींच संस्कार झालेला नाही, व अशा मनुष्यास बेलतांना पाहून लोक त्याची चेष्टा करितात पण त्याला स्वतःला मात्र ती कळत नाही. अशा विनोदप्रकार वर्णन करायचा असल्यास - ' संस्कृतिच्युत ' असे शब्दप्रबंध

अथोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्कमग्राम्याः ॥

सदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्यविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमाविधमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥

सार्काक्षोऽपदयुक्तः सहस्रभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विश्वनुवादायुक्तसप्तपुनःस्वीकृतोऽश्लोलः ॥

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता

कष्टकल्पनया व्यक्तिः सुभावविभावयोः ॥

प्रतिकूलविभावादिप्रहो, दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकांडे प्रथमच्छेदो, अंगस्याप्यतिविस्तृतिः ॥

अंगिनोऽननुसंधानं, प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनंगस्थाभिधानं च रसे दोषाः स्युरीक्षाः ॥

(सम्मट.)

हे सर्व काव्याचे दोष होत. अर्थलंकाराच्या दोषांचा बरीच दोषांत अंतर्भाव होतो.

पाहतां मनुष्य हा माकडापासून झाला आहे; व माकडाहूनही अधिक रानटी स्थितीतील त्यांचे कांहीं पूर्वज हसू शकतात हे जर खरे मानलें तर हास्यरूपी मिळकत मनुष्याची वडिलार्जित आहे, स्वसंपादित नव्हे, असें ह्मणावें लागेल. आतां मनुष्यप्राण्यामध्ये हास्याचा विकास व पूर्णता जितकी झालेली आहे तितकी अर्थात् पूर्वी झालेली नव्हती. व यामुळेच मनुष्य हा हसणारा प्राणी आहे अशा तऱ्हेची व्याख्या करण्यास कांहीं बाध येत नाही. प्राणिशास्त्रवेत्त्यांचे शोध म्हणून जें वर सांगितलें त्यांत वस्तुनिरीक्षणाचा जितका भाग आहे तितकाच पण निव्वळ तर्काचाही आहे. तथापि या दोहोंच्या मिश्रणानें त्यांना जे सिद्धांत ठराविले आहेत ते अगदीच टाकाऊ आहेत असें नाही.

(६०) आनंदांनं खदखदां हांसणें, दिल चैनांत असला म्हणजे मोकळ्या मनानें हंसणें, वस्तुजार्तातील असंबद्धता पाहून हंसणें, वगैरे हास्याचे जे श्रेष्ठ प्रकार आहेत ते फक्त मनुष्यप्राण्यांत दिसून येतात याबद्दल शंका नाही. परंतु हास्याचे जे कनिष्ठ प्रकार आहेत, ते इतर प्राणिमात्रांतही दिसून येतात. हे प्राणी ज्या वेळीं राग, लोभ वगैरे तीक्ष्ण मनोविकारांचे आधीन नसतात व आपापसांत अगर ते माणसांजळे असल्यास मनुष्यप्राण्यांशी, खळत वगैरे असतात तेव्हां त्यांचे चेहऱ्यावरील स्नायूमध्ये ज्या हालचाली होतात, त्यांत कित्येक अशा असतात कीं, त्यांस हास्यक्रिया म्हटलें असतां कारसें वागणें होणार नाही. जिला आपण थट्टामस्करी असें म्हणतो, ती तर खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांस आवडते यांत बिलकुल शंका नाही. आपल्या अंगांत विशेष शक्ति असून आपल्या तावडीत कमकुवत असा प्राणी आला असतां त्याची चेष्टा करणें हें जसें मनुष्यप्राण्यांत आहे, तसेंच तें इतर प्राण्यांतही आहे. ही गोष्ट मांजर अगर कुत्रें यांच्या तावडीत एखादा उंदीर सांपडतो त्यावेळीं त्यास त्यांचेकडून ज्या रीतीनें वागविण्यांत येतें, त्यावरून सिद्ध होते. कुत्र्यांमध्ये एखाद्या पैलवानाचे जोडीस कमकुवत गडी मिळाला असतां त्यास तो जसा इकडून तिकडून थपडा देत देत व हंसत हंसत चीत करितो, त्याचप्रमाणें कुत्रें किंवा मांजर हें उंदरास थोडासा पंजा मारून सोडून देतें व तो पळू लागला असतां फिस्का त्यावर पंजा मारितें; व हें सर्व होत असतां त्यांच्या चेहऱ्यांत जो एक प्रकारचा फरक पडतो तो सूक्ष्म रीतीनें पाहिला असतां हास्यामुळे होणाऱ्या सुखविकृतीसारखाच असतो. परंतु या क्रियांमध्ये एक प्रकारचा

दुष्टपणाही असतो. ज्यांत दुष्टपणाचा लेशही नाही, तर फक्त ज्यांत त्यांचा गमती स्वभावच दिसून येतो अशा कित्येक क्रियाही आपण नेहमी पाहतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या कुऱ्यास फेकलेला दगड आणण्यास शिकविलें असा त्यास त्याची इतकी गममत वाटते की, तो पुऱ्कळ वेळां आपण होऊन दगड उचलून घन्याचे पायापाशीं आणून ठेवतो व त्याचे तोंडाकडे वरचेवर पाहून व प्रसंगविशेषीं त्रास देऊनही, त्यास आपला क्षणभरचा खेळगडी होण्यास भाग पाडतो. हा नेहमींचा अनुभव आहे. परका कुत्रा दृष्टीस पडला असा त्यास प्रथम उगाच भेवडावयाचें व लागलीच खेळामेळीस येऊन तो जसा काय वाळामित्र असत्याप्रमाणें त्याच्याशीं सलगीनें वर्तन करावयास लागावयाचें हें कुऱ्याच्या विनोदी स्वभावाचें निदर्शनच होय. रस्त्यानें जातां जातां एखाद्या परक्या कुऱ्याचे पाठीमागें हळूच पाय न वाजवितां जाऊन तो दचकेल अशा रीतीनें एकदम ओरडावयाचें या कुऱ्याच्या कृतींत व अंधाच्या कोपऱ्यांत पडून बसून बेसावधपणें पुढें येणाऱ्या सुलास वाऊ दाखविणें या खोडकर सुलांच्या कृतींत, विनोदशीलता सारखाच दिसून येते. प्रोफेसर मारिन या प्राणिशास्त्रवेत्त्याच्या अनुभवांत जें एक न्वमत्कारिक उदाहरण आलें, त्यामध्ये एका कुऱ्यानें समुद्रकांठीं वाळूंत खळगे उकरून त्यांत खेकडे घालून त्यांजवर वाळू पसरलेली होती व तो लांब बसून गममत पहात होता; आणि एखाद्या खेकड्यानें आपला पाय अगर नांगी काढलेली दिसली म्हणजे त्यास कांहीं अनिर्वाच्य मौज वाटून तो एखाद्या विनोदी भाणसाप्रमाणें ओरडून इकडून तिकडे उच्चा मारीत असे. ही गोष्ट अशिक्षित अशा कुऱ्याच्या विनोदी स्वभावाची झाली, परंतु मनुष्याच्या सहवासानें जसें त्यास शिक्षण अधिक मिळें, तशी त्याची विनोदशीलताही वाढत यांत शंका नाही. सर्कशीत अगर इतर खेळांत कुत्री जीं हंसं येण्यासारखी कामें करितात, तीं अर्थातच हुकुमाची अंमलबजावणी या नात्यानें करितात हें उघड आहे. तथापि तीं जे असंबद्ध प्रकार अगर गमतीचे करतात, त्यांपासून त्यांस खेळ केव्हां केव्हां विनोदसुख मिळत असेल अशी कल्पना करणें अगदींच अयोग्य होणार नाही. मांजराचा स्वभाव बुऱ्याइतका विनोदी अगर खेळकर नसतो. परंतु कॉलेजांतील आमच्या एका स्नेह्यानें आपण मांजर हंसतांना पाहिलें आहे असें आग्रहपूर्वक प्रतिपादिलें आम्हांस ठाऊक आहे.

१. माकडांच्या जातीतील प्राण्यांना स्मित व हास्य यांचा अनुभव असतो असे मानण्यास पुष्कळ सवळ कारणे आहेत. गुदगुल्या केल्या असता अगर ओळखीचा क्षणा कालांतराने भेटला असता त्यांस हसूं येते. व माकडांस आपली कोणा यश केलेली पुरवत नाही, यादरून त्यांना हास्यास्पद होणे म्हणजे काय हे कळते हे उघड दिसते. या सर्व विवेचनासंबंधाने एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेविली पाहिजे, ती ही की, या खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांना जे हसूं येते ते बहुधा स्मितापलीकडे जात नाही. म्हणजे आवाज होण्यासारखे खदखदां हसणे हे या प्राण्यांमध्ये आढळून येत नाही. ध्वनिस्वरूपाचे हास्य हे फक्त मनुष्यप्राण्यातच आहे. खालच्या प्रतीचे प्राण्यांत जे हास्य आहे, त्यांचे स्वरूप स्मितामुळे उत्पन्न होणाऱ्या सूक्ष्म मुखविकृतीपलीकडे जात नाही.

(६१) खुद्द मनुष्यप्राण्यासंबंधाने हास्य हे अगदी प्रथम कोणच्या वयांत उत्पन्न होते हाही विचार मोठ्या मौजेचा आहे, व हे ठरविण्याकरितां कित्येक इंग्लिश प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनी प्रयोग करून पाहिलेले आहेत. या प्रयोगांमध्ये लहान मुलांस ती अगदी उपजल्यापासून एकलकोंडी ठेवून त्यांजमध्ये स्मित, हास्य, विनोद वगैरे गोष्टी अगदी प्रथम केव्हां व कशा प्रादुर्भूत झाल्या; याविषयी निरीक्षणपूर्वक त्यांनी दिनचर्याही मांडून ठेविल्या होत्या. या निरीक्षणादरून त्यांनी असे ठरविले की, हास्यकिदा ही मनुष्यामध्ये केवळ आनुवंशिक आहे व ती केवळ अनुकरणातच त्याचे आंगी आलेली आहे असे नाही. दूध पिउन पोट भरले असता जी एक प्रकारची सहजानंद स्थिति तान्हा मुलामध्ये उत्पन्न होते त्याद्वारे त्याचे चेहऱ्यावर एक प्रकारचे स्मित पसरते; व अर्थात् ही क्रिया जन्मापासून अगदी थोड्या काळांतच घडून येण्यासारखी आहे. तथापि ज्यास स्मित अशी संज्ञा अगदी बरोबर लावता येईल, अशी मुखविकृति मूल जन्मल्यानंतर त्याच्या दुसऱ्या महिन्यांत प्रथम दिसून येते व पुढे थोड्या काळांत ध्वनि उमटण्यासारखे हास्य त्यास येते. हे स्मित व हास्य अर्थातच प्रथमतः सुखजन्य असते. यानंतर गुदगुल्या वगैरे केल्या असता उत्पन्न होणारे हास्य त्याचे आंगी येते व सुमारे तिसऱ्या महि-

१. मागे करमणूक पत्रांत एके ठिकाणी हत्तीच्या हंस्याबाबत एक गोष्ट लिहिलेली होती.

न्याचे शेवटी त्याजकडे पाहून हंसलें असतां व गाल चिमटीत धरून हालविलें असतां हास्य येण्यास पात्र होतें. भूक लागली असतां आनंदानें उत्पन्न होणारें व गुदगुल्या केल्या असतां उत्पन्न होणारें या दोहों प्रकारच्या हंसण्याच्या कारणासंबंधाची उत्पत्ति प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनीं मनुष्याच्या फार जुन्या काळाच्या वंशजांच्या स्थितीशीं नेऊन मिडविली आहे. उदाहरणार्थ, गुदगुल्या झाल्या असतां लहान मुलांस हंसू येतें याची आनुवंशिक उपपत्ति ते अशी सांगतात कीं, शरीराच्या ज्या भागांत गुदगुल्या हटकून होतात, ते भाग असे आहेत कीं, मनुष्यप्राण्याच्या अगदीं जुन्या पुराण्या स्थितीत जेव्हां तख दंत हीं युद्धाचीं आयुधें होतीं, तेव्हां ते भाग प्रतिपक्षाच्या हळद्यास सर्वांत अधिक पात्र होत, व ते तसे पात्र झाले असतां आत्मसंरक्षणार्थ त्या भागांचे स्नायु आंखडण्याची जी संवय मनुष्यप्राण्यास तेव्हां लागलेली होती, त्या संवयीचेंच आविष्करण गुदगुल्या झाल्या असतां अगदीं चाल्यावस्थेत हल्लींच्या मनुष्यप्राणी करितो. प्रो० रली यानें दुसरी एक चमत्कारिक उपपत्ति मुचविली आहे. ती झणतो कीं, मनुष्यप्राण्याच्या उत्क्रमणातील अगदीं जुन्यापुराण्या स्थितीत त्याचे आंगावर त्याचे रक्त खाण्यास पुष्कळ प्राणी चढून बसत असतां व गाय ज्याप्रमाणें जिभेनं मुलाचें आंग चाटून साक करिते, त्याचप्रमाणें हे उपद्रवी कृति काढून टाकण्याकरितां त्या स्थितीतील त्याच्या आईचा हात आंगावरून फिरून ते कृमि निघात्यामुळें त्यास जें सुख होत असलें, तेव्हां त्याचीच आठवण हल्लीं मुलांस अगदीं चाल्यावस्थेत हळूच हस्तस्पर्श झाल्यास कदाचित् होत असावी. असो; मनुष्यामध्ये हास्यतत्त्व आरंभीं अगदीं स्थूलरूपानें व्यक्त झालेलें अगून प्रथम शरीरसुख, नंतर आनंद, खेळकरपणा व स्वकृत कृत्रिम आनंदाची भर व त्यानंतर ज्ञानोपत्तीमुळें असंबद्धतापरीत, अशीं हीं कारणें परंपरेनें एकामागून एक उत्पन्न होत जातात; व त्यामुळें पूर्वीं जें हास्याचें अगदीं स्थूलरूप होतें त्याचे पुढें सूक्ष्म प्रकार बनतात.

(६२) हास्यमीमांसा करितां लहान मुलांच्या हास्याचा प्रकार ज्याप्रमाणें लक्षांत घेतला पाहिजे, त्याचप्रमाणें सम्राजाच्या चाल्यावस्थेमध्ये मनुष्यमात्राचे हास्य कोणत्या प्रकारचें असतें, याविषयी सुधारलेल्या लोकांनीं जिज्ञासाप्रेरित होऊन ज्या गोष्टी पाहून व ऐकून ठेविल्या आहेत, त्यांचाही विचार करणें जरूर आहे. लहान बालकें व सम्राजाच्या चाल्यावस्थेतील मनुष्ये

या दोहोंमध्यें बऱ्याच गोष्टी साधारण आहेत असें आढळून येतें. उदाहरणार्थ, सकृदर्शनीं विशेषसें कारण नसतां एकदम हंसण्याची उकळी फुटणें, हास्याच्या प्रयोजकतेविषयी किंवा अप्रयोजकतेविषयी विशेषसा विचार मनांत न येणें व आपणास आलेल्या हंसण्याच्या उकळीबद्दल कोणत्याही रीतीनें लज्जा अगर चमत्कारिकपणा न वाटण्याइतका आंगीं साधेभोळेपणा असणें इत्यादि गोष्टी आयुर्वस्येनें व सुधारणेच्या दृष्टीनें बाल्यावस्थेंत असणाऱ्या व्यक्तीस बहुधा साधारण आहेत. लहान मुलें ज्याप्रमाणें परक्या माणसास पाहून लाजतात व त्यांचे पुढें त्यांच्या खऱ्या मनोवृत्ति प्रगट होत नाहींत, त्याचप्रमाणें रानटी लोकांही सुधारलेल्या लोकांपुढें आपला सर्व दिल खुला करीत नसतील हें संभवनीय आहे. यामुळें रानटी लोकांमध्ये विनोदशीलता कमी असावी व हास्य ही वस्तु त्यांना फारशी प्रिय नसावी असा कित्येक लोकांचा समज झालेला असतो. रानटी मनुष्य हा जणू काय मुळीं मनुष्यप्राणीच नव्हे, अशा समजुतीवर पुष्कळ वेळां आपल्या सुधारणेचा गर्व वाहणाऱ्या मनुष्यांमध्ये कडाक्याचा वाद असलेला आढळून येतो. परंतु रानटी मनुष्ये फार थोडा वेळार्यंत जे लोक बघतात तशीं ते वर्णितात, अर्थात् ज्यांच्या अशा वर्णनावरून रानटी लोकांसंबंधानें व्यापक असे सिद्धांत काढितां येणार नाहींत. परंतु मिशनरी वगैरे लोक, ज्यांना रानटी लोकांमध्ये बरेच दिवस अगदीं निकट संबधांत घालविण्याची संधी येते, अशांनीं त्या लोकांसंबंधानें निरीक्षण करून ज्या हकीकती लिहून ठेविल्या आहेत, त्यांवरून असें खुशाल म्हणतां येईल कीं, त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसतात त्याप्रमाणें ते उदुसवाणे अगर गांजलेले नसून त्यांचे आंगीं विनोदशीलता पुष्कळ असते. ते आपल्या वृत्ति व आपले मनोभाव बहुधा सोकळ्या मनानें प्रगट करितात व अंतःकरणांत हस्याची उर्मी आली असतां ती दावून ठेवणें हें सुधारलेल्या व सुसंस्कृत मनुष्यास जितकें सोपें अगर अंगवळणी पडलेलें असतें, तितकें तें रानटी मनुष्यास असत नाहीं. आस्ट्रेलिया वगैरे ठिकाणच्या अस्सल रानटी लोकांसंबंधानें प्रवाशांनीं असें लिहून ठेवलेलें आढळतें कीं, कोणत्याहि गोष्टीनें त्यांना गम्मत वाटली असतां ते सोठमोठ्यानें हंसून इकडे तिकडे उभ्या मारतात, टिच्या व टाळ्या पिडतात, व केव्हां केव्हां तर हांसण्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे पूर वाहतात. आफ्रिकेतील काफीर हाही रानटी लोकांचा एक अस्सल नमुना

आहे. तो सद्दृशींनी उग्र व तिडकारा येण्यासारखा आणि चार हातांवर दूर ठेवण्यालायक असा दिसतो. परंतु मिम् किंगजले या नांवाच्या प्रवाशांनी खोर्नि असें लिहिलें आहे कीं, जोपर्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांशीं गांठ पडून धड ना रानटी व धड ना सुधारलेले अशी त्यांची अर्धवट स्थिति होत नाही, तोपर्यंत हे काफ्फिर लोक अत्यंत विनोदी असतात व त्यांचा सहवास मोठ्या गोड व गमतीचा वाटतो, रानटी लोकांना हंसू आलें असतां त्यांचा हात व पाय यांचें चलन व बलन एकाच वेळीं होतें व डोळे पाण्यानें भरतात; व त्यांच्यांतील हास्याचे विभावासंबंधानें पाहतां एक प्रकारचा लाजाळूपणा किंवा कांहीं तरी उपद्राप करण्याची बुद्धि, एकमेकांस त्रास देणें, कुचेष्टा करणें वगैरे व्यंगें काढणें व वेडावून दाखविणें व चमत्कारिक नांवे ठेवणें वगैरे प्रमुख असून, त्यामुळे रानटी लोकांना सुधारलेल्या लोकांपेक्षाही अधिक हंसू लोकांत असा अनुभव आहे. नवीन व अपरिचित वस्तु पाहिली असतां त्यांस फार मौज वाटते. बोर्नियो वेटांत एका गृहस्थानें ' पियानो ' हें वाद्य प्रथमच नेलें, तेव्हां त्याच्या कळ्या किंवा पट्ट्या तो वाजवितांना खालवर झालेल्या पाहून तेथील लोकांस असें कांहीं आश्चर्य वाटलें कीं, त्या पट्ट्यांमार्फतच ते खालवर उड्या मारमारुत मोठमोठ्यानें हंसू लागले. एका इंग्लिअरच्या पेटांतील लहानसा एक कंपस पाहून, त्याच्या योगानें सुंदर आकृती काढतां येतात असें जेव्हां एका अमेरिकन इंडियन मनुष्यास सांगण्यांत आलें, तेव्हां त्यास तो नुसता असंबद्ध प्रलाप वादन हसें आवरेना. सुधारलेल्या युरोपियन लोकांनीं केलेली कलाकुसरीसीं कामें पाहूनही केवळ नूतनत्वामुळेच अत्यंत मौज वाटते. आपणाव्यतिरिक्त परक्या टोळींतील किंवा जातीतील रीतरिवाज पाहूनही त्यांना हंसू येतें व युरोपियन लोकांच्या चालीरीती पाहिल्या असतां त्यांचा विनोद परमावधीस जातो. फार तर काय, ज्यांना तोंड धुणें हें माहीत नाही अशा लोकांस गोऱ्या प्रवाशांनीं नुसतें तोंड धुतलेलें पाहून हंसू लोटतें. युरोपियन लोक आपली आपण श्मश्रु करितात हा चमत्कार पाहून दक्षिण आफ्रिकेंतील एका टोळीच्या पुढान्यानें जेव्हां एका गोऱ्या प्रवाशास श्मश्रु करण्याची विनंती केली, तेव्हां ती होईपर्यंत गांवांतील सर्व लोक त्या दोघांचे भोंवतीं गराडा घालून बसले व ती संपली असें पाहतांच सर्वांनीं एकदम व एकजात हास्य करून कल्होळ कला. गोऱ्या लोकांचें गाणें ऐकून रानटी

लोकांना जणू काय कुऱ्याचें गाणें त्यांनी ऐकिलें अशी मौज वाटते व स्त्रीपुरुषांनीं हातांत हात घालून व पायावर पाय ठेवून नाच केलला पाहून कोंबडी झुजल्याचा देखावा पाहिल्याप्रमाणें त्यांना करमणूक होते. आपली भाषा खरोखर किती हेंगाडी आहे हें न पाहतां ती फक्त परक्या माणसास खरोखर बोलतां आली नाहीं असें पाहून बहुधा मनुष्यास हंसूं येते; व रानटी लोकही या नियमास अनुसरून वागतात. गोऱ्या लोकांच्या ईश्वरोपासनापद्धतीचा देखावा पाहूनही रानटी लोकांस फार हंसूं येतें. एका भिशनऱ्यानें आपल्या रानटी विद्यार्थ्यांस आत्म्याचें अविनाशित्व समजाऊन देण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां, चालायला पाय नाहींत व खावयाला तोंड नाहीं असा मनुष्य असूं शकेल तरी कसा असें म्हणून त्याचा शिष्यवर्ग एक घटकाभर खदखदां हंसत होता. स्त्रीजाति व पुरुषजाति यांनीं आपआपल्या गुणांचा गर्व वाहून एकमेकांची थडा व उपहास करणें हें सुधारलेल्या लोकांप्रमाणें रानटी लोकांतही आढळून येतें. रात्री शेगड्या पेटवून त्यांचेभोंवतीं टोळींतील लोक जमले असतां लहानधोरांनीं योकळ्या मनानें विनोद व थडा करून व मोठी वीरे सांगून मौजेत रात्रीच्या रात्री काडणें हें रानटी लोकांत पुष्कळ वेळां घडून येतें. रानटी लोकांस नकळती उत्कृष्ट कारतां येतात; व आपली थडा केली असतां ती समजून त्यांना जितका राग येतो, तितकीच दुसऱ्याची चेष्टा व नकळ करण्याची मनापासून त्यांना होस असते. मौजेचीं वर्णनें करणें, शब्दश्लेष करणें, व उत्तरास समयसूचक प्रत्युत्तर देऊन आपल्या ऐवजीं दुसऱ्यास हास्यास्पद करणें, हेही रानटी लोकांना थोड्याबहुत प्रमाणानें माहित असते. आस्ट्रेलियन व टास्मेलियन सांखारख्या अगदीं अस्सल जातींच्या रानटी लोकांमध्ये सुद्धां नकळ्या लोकांनीं कलितें व मुक्या आकृतीचा खेळ असण्याचें सांगतात. स्वामोआ या श्रौतांत प्रत्येक टोळीच्या पुढाऱ्याचा एकेक दरवारा खुषमस्कऱ्या असतो. ग्रीनलंडमधील एस्कीमो जातीच्या रानटी लोकांत न्याय निवडण्याचे कामीं जीं दिव्यें करितात, त्यांमध्ये बादी पतिवादी हे एकमेकांची उणी दुणी काढून एकमेकांच्या निंदापर अश्लील कवितां म्हणतात; व त्यापैकी जो श्रोतृसमाजास आपल्या करामतींत अधिक हंसवील व रंजवील त्याच्याफातें निकाल देण्यांत येतो, अशाही गोष्ट सांगतात तात्पर्य, ज्या हास्यास फारसा विचार त्यांत नाहीं म्हणजे बुद्धिप्रागल्भ्य असण्याचें कारण नाहीं, असे

हास्यप्रकार तर रानटी लोकांत सर्वत्र आढळून येतातच. परंतु ज्यास विचाराची आवश्यकता आहे असे प्रकारही नाहीत असें नाही. मिस्र किंगजले या प्रवासी वाईनें आपला असा अनुभव लिहून ठेविला आहे कीं, वहा प्रकारच्या युक्तिवादानेंही रानटी लोकांसंबंधानें जीं गोष्ट असाध्य, फार काय पण डोक्यांत बंदुकीचा दस्ता मारून किंवा छातींत गोळी घालूनही जीं गोष्ट त्यांचे हांतून करून घेतां येणार नाही, तीं गोष्ट प्रसंगविशेषी थोडासा विनोद करून व त्यांस हसवून करून घेतां येते. तात्पर्य, विनोदाचे वाजून पाहतां रानटी लोक हे अज्ञान मुलांप्रमाणें एक वाजूस बुद्धिद्वित प्राणी व दुसरे वाजूस सुधारलेल्या व सुसंस्कृत बुद्धीचा मनुष्य यांचे दरम्यान येतात.

(६३) हास्याचा इंद्रियविज्ञानदृष्ट्या विचारः—संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं हास्याचे कोणते निरनिराळे प्रकार मानले आहेत व प्रत्येक निरनिराळा प्रकार ओळखण्याचीं लक्षणें कोणतीं ठरविली आहेत हे मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. परंतु त्यावरून फार तर इतकेंच कळेल कीं, हास्यरसाचा उत्कर्ष कमीअधिक प्रमाणांनें हृदयांत झाला असतां त्यापासून अमुक अमुक प्रकारच्या शरीरक्रिया परिणाम पावून दृग्गोचर होतात, व तशा निरनिराळ्या क्रियांवरून अमुक एक प्रसंगीं वें हास्य कोणच्या प्रकाराखालीं पडतें हें ठरवितां येईल. शारीरिक व दृश्य परिणामांप्रमाणेंच हास्याचे अंतःसर्वा परिणाम होतात. ते दृश्य नसून त्यांचा समावेश साहित्यशास्त्रकारांच्या वर्गीकरणांत झालेला नाहा. तसेंच हास्य या शारीरिक क्रियेचें मूळ कारण कोणतें अगर त्याची उपपत्ति काय याचाही विचार संस्कृत साहित्यशास्त्रांत कोठें पाहण्यांत आलेला नाही. इन्द्रियविज्ञानशास्त्राप्रमाणें पाहिलें असतां शरीर व मन ही दोन्हीही आपापल्या रीतींनीं हास्यास कारणाभूत होतात. मन हे मनुष्याचें साहाय्यें इन्द्रियच होय. यास्तव मनामुळें उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचाही विचार पंचज्ञानेन्द्रियांमुळें उत्पन्न होणाऱ्या हास्यावरोबरच इन्द्रियविज्ञानदृष्टीनें कला पाहिजे.

(६४) आतां प्रथम शरीरेन्द्रियांमुळें हास्य उत्पन्न कसें होतें पाहूं. शरीरामुळें हास्य उत्पन्न होण्याचा सर्वांत सोपा व सर्वांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखा प्रकार तटला त्वणजे शरीराच्या कांहीं विवक्षित भागांस स्पर्श झाला असतां उत्पन्न होणारें हास्य हा होय. या विशिष्ट स्पर्शामुळें होणाऱ्या परिणामास गुरगुल्या असे म्हणतात. या गुरगुल्या बहुधा त्वचेच्या ताज्जुक

भागावर ह्यणजे पायांचे तळवे, तळहात, कांखा, वगैरे भागांवर होतात. व स्पर्श करणारा पदार्थ जितका मऊ, गुलगुलित किंवा नाजुक, तितक्या गुदगुल्या अधिक होतात. गुदगुल्यांमुळे हास्य येते तें आगुण्यांतील सर्व स्थितीतील मनुष्यांस ह्यणजे अगदी पाळण्यांतील मुलांपासून तां जख्ख झालेल्या ह्याताऱ्यापर्यंत बहुधा सर्वांना येते. हें हास्य मनुष्याच्या इच्छेवर अवलंबून नसते; व (मनाची स्थिति दुःख; राग वगैरे तीव्र मनोविकारांनीं हास्यास सर्वथैव प्रतिकूल बनवली नसल्यास) गुदगुल्या केल्या असतां ज्यांस हंसू येणार नाहीं असा मनुष्य बहुधा विरळाच. गुदगुल्यामुळे होणारें संवेदन नेहमीं व सर्वांशींच सुखात्मक असतें असें म्हणतां येणार नाहीं. गुदगुल्यांनीं एक प्रकारचें सुख होते, हें आपण पाहतों व लहान मुलें तर गमतीखातर एकमेकांस मुद्दाम गुदगुल्या करितात व हौसेनें स्वतःस करवून घेतात. परंतु गुदगुल्यांपासून होणाऱ्या संवेदनाचें पृथक्करण केले असतां त्यांत शरीरसुखाचा व त्याचप्रमाणें दुःखाचाही भाग आहे असें इंद्रियविज्ञानशास्त्र जाणणारांचें मत आहे. गुदगुल्या करण्याच्या क्रियेंत शरीरास स्पर्श झाला असतां शरीरांतील स्नायूंकडून दोन प्रकारच्या क्रिया घडून येतात. पैकीं एक प्रकारचे क्रियांस संरक्षण असें नांव देतां येईल, व दुसऱ्यास आनंददर्शक असें म्हणतां येईल. गुदगुल्या होतांच हातपाय आखडणे, - व विशेषतः ज्या भागांवर त्या होतात ते भाग आखडणे, - गुदगुल्या करणारा पदार्थ झटकून टाकणें; वगैरे प्रकार संरक्षक होत. दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणें ह्मटलीं ह्यणजे गुदगुल्यांपासून वाटणाऱ्या आनंदांमुळे किंवा सुखसंवेदनांमुळे मन मोकळें करून खदखदां हंसणे, झोळ्यांत सुखाश्रु येणे, अंग गदगदां हालणे, वगैरे होत. गुदगुल्यांपासून प्रथमतः एक निश्चित असा परिणाम घडतो, तो हा कीं, शरीरास काहीं अपूर्व असा अनुभव किंवा साक्षात्कार होतो. व ही गोष्ट सिद्ध करण्यास एवढें सांगितलें असतां पुरे कीं, आपले आपणास गुदगुल्या चांगल्या करितां येत नाहीत; परंतु तेंच दुसऱ्याचीं बोटें किंवा आपल्याच हातांत आपण घेतलेला परासारखा नाजुक व मऊ पदार्थ यांचे योगानें गुदगुल्या हटवून घेतात. स्पर्शाचा प्रकार जितका अधिक अननुभूत व अनपेक्षित, तितक्या गुदगुल्या अधिक हटवून व्हावयाच्या व गुदगुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्याचें जर कांहीं सोपपत्तिक कारण असेल, तर, तें स्पर्शाच्या या अतर्कितत्वांत व आकस्मिक

त्वांतच आहे. परंतु हे अतर्कितत्व कांहीं मर्यादेपलीकडे गेलें म्हणजे, उदाहरणार्थ, स्पर्श करणाऱ्या वस्तूपासून भीति अगर अपाय निःसंशय होईल अशी जर आपली खात्री झाली, फार काय, पण यथार्थ असा संशयही जरी उत्पन्न झाला, तरी गुदगुल्यांचा परिणाम नेहमीं हून वेगळाच होईल म्हणजे आपणास हंसें न येतां त्रास व भीति वाटेल, अर्थात् गुदगुल्यांमुळे होणारें संवेदन जरी पुष्कळ वेळां सुखात्मक असतें, तरी त्यापासून हटकून हंसूं येण्यास मनाची एक प्रकारची हर्षप्रवण अशीच मनोवृत्ति असावी लागते. लहान मूल काय किंवा धोर म गूस काय, गुदगुल्यांमुळे हास्य उत्पन्न होण्यास तो कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या मनःस्थितीत असावा लागतो. म्हणजे समजा कीं, वाटांनं गुदगुल्या करावयाचे ऐंज्यां हातांत विंचू धरून किंवा साप धरून त्याच्या अंगस्पर्शानं गुदगुल्या कण्याचा जर आपण प्रयत्न केला व विंचवाची नांगी मोडलेली आहे व सापाचे दांत पाडलेले आहेत अशीही जरी स्थिति वास्तविक असली तरी हें जांपर्यंत ज्यास गुदगुल्या करावयाच्या त्यास माहीत नसतें तोंपर्यंत गुदगुल्याचे योगानें त्यास हंसें न येतां बहुधा तो किंकाळीच फोडील. आतां जर त्याची खात्री करून दिली कीं, विंचवाची नांगी व सापाचे तोंड ही दोन्ही निरुपद्रवी केलेली आहेत, तर मात्र दुसऱ्या खेपेस तो भयानें किंकाळी फोडणार नाही. परंतु त्याचें मन सर्वथैव निःशंक झालेलें नसल्यामुळे आपली एक कुंभ वेळपर्यंत त्या वस्तूचा स्पर्श होतांच तो अंग चेंरील व थोडाबहुत ओरडेलही; आणि गुदगुल्यांची कृति जेव्हां दहा पांच वेळ केली जाईल, तेव्हां मात्र त्याचें मन पुंरं निःशंक होऊन तो गुदगुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्यास योग्य अशा मनःस्थितीत येईल. गुदगुल्यांशिवाय इतर आणखी एका प्रकारानें हास्य उत्पन्न करितां येतें. रसायनशास्त्रज्ञांनीं हास्यवायु या नांवाचा एक वायू शोधून काढलेला आहे; तो नैत्रोजन (नत्रवायु) व ऑक्सिजन (प्राणवायु) या दोहोंच्या मिश्रणानें बनतो व त्याचा एक मौजेचा असा धर्म आहे कीं, तो श्वासाबरोबर नाकांतून आंत गेल्याबरोबर मंदूस लागतो व तसें झालें असतां मनुष्य आपोआप, त्याचें त्याला नक्कल, किंवा त्याच्या इच्छेविरुद्ध, हंसूं लागतो. या प्रकारचे हास्यास ज्ञानांतुजेन्य किंवा सज्जातंतुजेन्य हास्य असे म्हणतात. गुदगुल्यांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचा स्वार्युंशी संबंध असतो व आतां सांगिलेल्या दुसऱ्या प्रकारच्या हास्याचा संबंध या तंतुंशी आहे.

तेंच दाखवितात. वरं, आनंदाच्या उलट जर राग आला किंवा दुःख झाले, तरीही प्राण्यांचे ठायी हा स्नायुक्षोभ दृष्टीस पडतो. कुत्रा आपला वरचा ओंठ आकुंचित करून दांत दाखवू लागतो, घोडा आपले कान मागे टाकतो, कुद्ध झालेला सिंह आपली शेपटी कुशीवर जोराने आपटू लागतो, व रागावलेली सांजरी तर उलटी होते. मुलांना जर एखादा पदार्थ फारच गोड लागला तर तीं लागलीच जिभल्या चाटू लागतात. एखादा अपरिचित ध्वनि कानीं आला किंवा विशेष झगझगीत रंगाचा पदार्थ दृष्टीस पडला, की, दाईच्या हातावर खेळणारे अर्भक देखील खदखदां हंसू लागते. ”

संगीत नाटकांतील एखादें पद्य प्रेक्षक संदर्भस विशेष आडवले म्हणजे नाटकगृहांत काट्यांचा ताल सुरू होतो. गवय्ये लोक एकत्र जमले म्हणजे मानेने व हातांनी ते आपला आनंद दाखवीत असतात व तोंडांनहीं “खाशी वाहवा ” चा पाउस पाडतात. मनोविकार प्रबळ झाल्याने मनुष्याच्या शरीराच्या हालचाली कोठवर जाऊ शकतात हें नाटकांतील अगर कादंबऱ्यांतील वर्णनाकरून आपणास दिसून येते. मनोविकारांचे प्राक्क्यामुळे मनुष्य आपल्याशीच मोठ्याने वोलू लागतात. तरवारीस वरचेवर हात घालणारा “ह्याम्लेट, ” कल्पनादृष्टीपुढे उभा राहिलेल्या जंविमाची मूठ वळणारा म्याकूबेथ, व हातावरील कल्पनामय रक्त धुळत टाकण्याकरितां धंगळावर धंगळें पालथी करणारी त्याची स्त्री, चित्रफलकावर रेखाटलेली शकुंतल अगर उर्वशी देहमयी आहे, अशा भ्रमांत पडून तिला उद्देशून प्रमत्तने वोलणारा व तिला आदिमन-देव्याकरितां वाहू सरसावणारा दुष्यंत किंवा पुरूरवा, हीं जरी नाटकपत्रें होत, तरी यांच्या प्रतिकृति खऱ्याखऱ्या जगांत आपडणें फारसें कठिण नाहीं.

(६२) वर सांगितल्याप्रमाणें शरीरक्रिया उत्पन्न करण्यास कारणांमूत अशी जी क्षोभशक्ति, तिचा व्यय अगर उपशम होण्याचा सदर किंवा हाच टाक मार्ग आहे. परंतु तो एकच मार्ग नाहीं. दुसरा एक मार्ग असा आहे की, शरीराच्या स्नायुंवर जरी त्या शक्तीचा परिणाम झाला, तरी तो शरीराच्या व ह्यांगावर दृश्य नसतो. परंतु शरीराच्या अंतर्भागावर तो होतो असा आपणास वळते. उदाहरणार्थ, सुखात्मक अगर दुःखात्मक ज्ञानसंवेदन तीव्र होण्याने झाले असता नाडीचे ठोके अधिक पडू लागतात, श्पिरा-

भिसरण अधिक जलद होतें, काळीज अधिक उडूं लागतें, व पकाशयावरही परिणाम होऊन ज्ञानसंवेदन सुखाचें असेल तर अन्न नेहमीं हून लौकर पक्कीं अगर शुध्दात्ताढते, व तें दुःखात्मक असेल तर त्याच्या उलट परिणाम हातो. अशा प्रसंगीं अंतरप्रयत्न व आंतडीं वगैरेच्या द्वारें क्षोभशक्तीचा व्यय किंवा उपशम हातो. हा व्यय होण्याचा तिसरा एक मार्ग असा आहे की, या क्षोभानें इंद्रियें क्रियावान् न होतां ज्ञानतंतूच्या एका भागांत झालेल्या क्षोभानें ज्ञानतंतुजालाचा दुसरा एखादा भाग सचेतन हातो. उदाहरणार्थ, शांतपणें आपण विचार करित असतां जे मनोविकार उत्पन्न होतात त्यांचा व्यय शरीरक्रियेच्या अगर अंतरेन्द्रियांच्या चलनचलनाचे द्वारें न होतां एका विचारापासून दुसरा विचार उत्पन्न हातो, दुसऱ्यापासून तिसरा, तिसऱ्यापासून चवथा, अशा परंपरेमध्ये क्षोभशक्ति विलीन होते व ज्याप्रमाणें नदीच्या उगमाशीं काळाचा काळून त्यानें पाणी आसपासच्या सर्व प्रदेशावर रेंवळवून शिळक पाणी उरल्यास तें नदीचे मुखाजवळ फिरून पात्रांत सोडून द्यावें, त्याप्रमाणें स्थिति होते. म्हणजे या तिसऱ्या प्रकारामध्ये क्षोभशक्तीची उत्पत्ति व लयहि विचारांतच होऊन शरीरावर आंत किंवा बाहेर मुळीच परिणाम होत नाही. क्षोभशक्तीच्या व्ययाचे हे जे तीन मार्ग वर सांगितले, त्यांतली एक किंवा अनेक मार्गांनी व कर्मी अगर अधिक प्रमाणानें एकाच वेळीं हा व्यय होऊं शकेल, व अर्थातच एक किंवा अधिक मार्ग बंद असल्यास क्षोभशक्तीच्या व्ययाचा सर्व भाग राहिलेल्या मार्गावरच पडेल. उदाहरणार्थ, अत्यंत मानसिक दुःख झाले असून तें बाहेर दाखविणें अमुक्त असेल अगर इतर कोणत्याही कारणांमुळे तें दाखवितां येत नसेल तर तें दुःख दुःसह होतें. ज्याचे डोळ्यांतून पाणी वाहूं शकतें, त्याच्या दुःखापेक्षां ज्याचे डोळ्याला पाणी येत नाही त्याचे दुःख अधिक दुःसह दुःख बाहेर न दाखवितां मनांत मनुष्य तें उगाळूं लागला म्हणजे त्यास दुःखांत भर घालणाऱ्या शेंकडों आठवणी होऊं लागतात व विचार सच लागतात. याचें कारण असें की, दुःखास क्रियेच्या द्वारानें वाव न मिळाल्यामुळे क्षोभशक्तीचा व्यय विचारतरंग उत्पन्न करण्याकडे हातो. उलटपक्षी पाहतां, मनोविकार उत्पन्न होतात त्यांचे समाधानाकरितां जेव्हां मनुष्य क्रिया करण्यास प्रवृत्त हातो, तेव्हां त्याचा क्षोभ शक्ती दुःसह होत

पडतात, त्या वेळीं बहुधा तीं हंसत असतात. याचें कारण त्यांचे मनोविकार अगर ज्ञानतंतुक्षोभ अनावर झालेला असतो असें नव्हे, तर पुष्कळ वेळपर्यंत मनोवृत्ति तटस्थ राहिल्यानें जो एक प्रकारचा ताण पडलेला असतो त्यांतून त्यांची एकदम मुक्तता होते, हें होय. घरीं एकाद्या संस्काराच्या वेळीं अगर वेदपठणाचे वेळीं आपणास जेव्हां एकसारखें तिष्ठत वसावें लागतें, अथवा श्रावणीचे दिवशीं वर्षांतून एकच वेळ पण पूर्णपणें एक प्रहरभर आपल्या आचार्यांच्या तावडीत सांपडून जी धार्मिक कवाईत करणें प्राप्त होतें, ती श्रद्धारूपणानें केलेली असल्यास तिच्या शेवटीं शरीरावरील व मनावरील ताण कमी पडला ह्मणजे आपल्यास बहुधा हंसूं येतें. याचा अनुभव पुष्कळांस असेलच. देवळांतून वेदांती कीर्तन चालू असतां सर्व वेळ स्तब्ध व तटस्थ वसणें हे पुष्कळांस जड जातें. व अशा कीर्तनांच्या शेवटीं सभा विसर्जन झाली असतां सभासदांच्या तोंडावर एक प्रकारचें हास्य दिसतें. दुःखानें मनास जडता आली असतां सुस्कारा टाकिल्यामुळें एक प्रकारचा आराम वाटतो, त्याप्रमाणें वर वर्णिलेल्या निरनिराळ्या प्रसंगां येणाऱ्या हास्यामुळें ताणलेल्या चित्तवृत्तीस आराम वाटतो, ह्मणजे त्याचे योगानें स्थिराभिसरण जलद होऊं लागणें, व मद्दुःखी संवद्ध असलेल्या ज्ञान-तंतुची छिद्रें मोकळीं होतात.

ज्या ठिकाणीं गंभीरपणा किंवा औत्सुक्यवृत्ति मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न झालेली नसतां मुद्दाम ओढून ताणून आणलेली किंवा जबरदस्तीनें लादलेली असते अशा प्रसंगास वरील उपपत्ति लागू पडते. परंतु त्याच्या पुढें गेलें असतां आपल्यास असें आढळून येईल कीं, कित्येक प्रसंगां आपली औत्सुक्यवृत्ति किंवा गंभीर्य किंवा तटस्थपणा हें आपल्यावर कोणी लादलेलें नसून केवळ ऐच्छिक असतें. अशा प्रसंगां सुद्धां मनोवृत्ति एकदम शिथिल होण्यास कारण घडून आलें असतांही हास्य उत्पन्न होतें. समजा कीं, आपण नाटक पाहण्यांत अगदी तल्लीन होऊन गेलों असतां व दुःखप्रसंग आला ऐनभरांत असतां जर नायकास अगर नायिकेस सपादून एकामागून एक, दोन, तीन शिकां आल्या, तर ज्यास हंसूं फुटणार नाहीं असा प्रेक्षक बहुधा विरळा, अगर समजा कीं, वसिष्ठ ऋषि पौक्तपणें रामचंद्रास उपदेश करात असतां त्यांची कृत्रिम वडी निसटून खाली लोंबूं लागली, व चेहरा उघडा

पडला, अथवा अश्वत्थाम्यानें कर्णासं मारण्याकरितां म्यानांतून तरवार बाहेर काढली, पण पाहत त तों तरवारीच्या मुठीस मोरावें पीस लावलेलें होतें तेंच बाहेर आलें. या उदाहरणांत पूर्वी चाललेल्या विचारपरंपरेस एकाएकी आडकाठी येईल व क्षीमशक्तीचा व्यग्र विचारपरंपरेत होऊं शकणार नाही. कारण वसिष्ठाचा उपदेश ऐकत असतां किंवा अश्वत्थाम्याचें क्रोधाचें भाषण ऐकून जे उच्च प्रकारचे मनोभाव उत्पन्न झाले होते. त्यांच्या शक्तीचा सर्वस्वी लय होण्यास दृष्टीस पडलेला नवीन देखावा अगदीं अपुरेसा होईल म्हणून हास्य उत्पन्न होईल, हें उघड आहे. अशा वेळीं नवीन देखाव्यासंबंधानें विचार उत्पन्न करूतही जी शक्ति अवशिष्ट राहिल, तिचा व्यग्र मार्ग सांगितल्याप्रमाणें अन्य मार्गांनीं व्हावा लागेल; व त्यापैकी हास्य व हास्यसंबंधी क्रिया हे मुख्य मार्ग होत. हास्याव्यतिरिक्त इतर क्रिया न घडून येण्याचें कारण असें कीं, वरील उदाहरणांतील असंबद्धतादर्शनापेक्षां अधिक प्रबल मनोविकार त्या क्षणीं उत्पन्न झालेसे नसतात, व तसे झाले असतील तर हंसू येणार नाही.

असंबद्धता पाहून मौज वाटते व हंसूं येतें. परंतु कित्येक प्रसंगी ती असंबद्धता पाहून मौज न वाटतां, अगर थोडीशी मौज वाटली तरी, तिच्या-हून अधिक प्रबळ असे दुसरे गंभीर विचार मनांत येणे शक्य आहे. मनोवृत्तीस असंबद्धतादर्शनानें प्रतिबंध उत्पन्न होण्याचे आधींची मनोवृत्ति जितकी प्रबळ होती, तितकीच जर ती प्रतिबंधनानंतर रहण्याकडे प्रबळ मनोविकार अगर हेतु उत्पन्न होतील तर हास्य उत्पन्न होणार नाही. सर्वत्र प्रकारच्या असंबद्धतेनें अगर वेतालपणाचे दर्शनानें मनोवृत्ति हलकी होऊं शकत नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या कुश व लंगड्या लुग्या ह्यातान्याच्या डोक्यावर कोणी बळजबरीनें भलें मोठें ओझें लादलें आहे असें पाहून आपणांस हंसूं न येतां रागच येईल. एखाद्या प्रतिष्ठित मनुष्य रस्त्यानें चालला असता एखाद्या टुंबाल पोरानें हद्दच नकळत त्याच्या पागोळ्यावर कागदाचा उंच तुरा खोंबला तर तें पाहून फारच थोड्यास हंसूं येईल. बहुतेकांस रागच येईल. उदाहरणार्थ दोन-प्रहरीं सेत्रवाजीकरितां म्हणून बोलावून नेऊन शंभर माणसांपुढें एक शेरभर जंगल कोणी आणून ठेविले तर तें असंबद्धच होईल, परंतु त्यामुळे हंसूं येईल किंवा त्वेष येईल याचा विचार आपण स्वतः त्या शंभर पाहुण्यापैकीं एक

आहो! असे समजून ज्याचा त्यानेच करावा. सतार पहावी तर गंभीर रूपये किमतीचा दिसते, पण छेडू लागायें तो कर्णकण्ठ आवाज निघू लागला; तर हंसू येण्याचे ऐवजी सतार वनविणाराचा किंवा ती किकत येणाराचा मूर्खपणा लक्षांत येऊन खेदच उत्पन्न होईल. मुद्दाम दिवाळीकरिता उत्तर हिंदुस्थानांतून त्रास रूपये तोळ्याचें गुलाबी अत्तर आणविलेले असतें व दिवाळीचे दिवशी शिशीचे वूच काढून प्रथमच हातावर तेल घ्यावें, तों आंन सत्र खोबऱ्याचें तेल निघून त्यांतच मेलली माशी दृष्टीस पडायी. असे झाले असता असंबद्धतेबद्दल हंसें येईल किंवा झालेला खर्च, त्रास व फजिती लक्षांत येऊन क्रोध येईल, याचाही ज्याचा त्याने विचार करावा. इकडे सिंह अंगाला येऊन त्रिलगलेला असावा, व शिकारी पाहावा तों फोटोप्राक येण्याकरितां कधीस सजवीत असावा. हें पाहिलें असतां हंसू न येतां शिकार्याचें अलौकिक धैर्य व प्रसंगाचा विकटपणा हें लक्षांत येऊन मन गंभीरविचारपूर्वक होईल. मेजवानीचा थोट उडाला असतां मंडळी 'हरहर महादेव' म्हणण्याच्या वेळांत असावी, व इकडे कोणी एखादें शव उचलून आणून पंक्तीत ठेवावें; ही असंबद्धता पाहून हंसें येईल किंवा उद्वेग वाटे! आहें मुलगा, पण पाहवें तर बापास रस्त्यांत ओढून लाया मारतो, याहून अधिक असंबद्ध तें काय असणार? तथापि हा देखावा पाहून हंसें त्रास येणार नाही. एवढी उदाहरणे वरील सिद्धांत मनावर ठसण्यास पुरेशीं होतात व ती सिद्धांत हा की असंबद्धता, दृष्टीस पडण्याचे आधीं ज्या प्रकारचे विचार मनांत आलेले असतात, त्याहून हलके म्हणजे कमी गंभीर असे विचार उत्पन्न होऊं शकतील, तरच त्या असंबद्धतेपासून हंसें येईल, एरवीं येणार नाही.

(६९) असंबद्धता तीन प्रकारची असू शकते. " एक उच्चगा " एक " समगा " व तिसरे " नीचगा " उच्चगा असंबद्धता दृष्टीस पडल्यानें विचार पूर्वीहून अधिक गंभीर व उदात्त होतात; व क्षणिक हंसें येत नाही. असंबद्धता ही समगा असेल, म्हणजे परस्परविरुद्ध असणाऱ्या गोष्टीं सारख्याच स्वरूपाच्या असतील तेव्हां मनःस्थिति फालटण्याचें कारण रहाणार नाही; म्हणजे पूर्वीच्या प्रकारचे विचार नंतरही राहून स्थित्यंतर नजरेस येणार नाही. मात्र असंबद्धता जेव्हां ' नीचगा ' असेल, म्हणजे मोठ्या गोष्टीचा लहान गोष्टीशीं विरोध किंवा असंबद्धता असेल, तेव्हांच मात्र हंसू येईल.

(७०) हास्यासंबंधानें इतर कित्येक ग्रंथकारांनीही आपापल्या मता-
 प्रमाणें उपपत्ति दिल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यांत निर्देश करितों. या उपपत्ती-
 पैकी जी मुख्य ' लाघवी ' तिला आपण पारिभाषिक संज्ञा देऊ. या उप-
 पत्तीच्या पुरस्कर्त्यांच्या मते विषयगत लघुत्वदर्शन हेंच हास्याचें रसलक्ष्या
 कारण होय. वस्तुमात्रांत जी जी वस्तु लघु किंवा हीन असेल, किंवा अनेक
 यस्तूचा कांहीं विदक्षित संबंध दाखविल्यानें जी लघुता किंवा हीनत्व दिसून
 येईल तेंच पाहावयाचें किंवा उचलावयाचें, असा एक प्रकारचा मनुष्यस्वभाव
 आहे; व त्या स्वभावाप्रमाणें लघु किंवा हीन तेवढेंच पाहिल्यानें किंवा उच-
 लल्यानें आनंदकारक अशी नवीन वृत्ति त्याच्या मनांत उत्पन्न होते. या उप-
 पत्तीच्या पुरस्कर्त्यांत प्रख्यात प्रीत तत्त्ववेत्ता आरिस्तातल व इंग्लिश तत्व-
 वेत्ते हॉव्स व प्रोफेसर वेन यांचा समावेश होतो. आरिस्तातल यानें आपल्या
 काव्य (साहित्य) ग्रंथांत ज्याला ' कॉमेडी ' हें इंग्रजी नांव आजकाल
 प्रसिद्ध आहे, अशा प्रकारच्या काव्याची व्याख्या देतांना ' मनुष्यस्वभावा-
 चा हलकपणा वर्णन करणारे काव्य ' अशी व्याख्या दिलेली आहे. ज्यांत
 स्वभावाचा हलकपणा असा कांहीं नसून फक्त वस्तुस्थितीचें अनपेक्षित्व हेंच
 हास्यास कारण हेति, अशा वस्तुस्थितीचा व हास्यविभावाचा परामर्ष त्यानें
 घेतलेला नाहीं. त्याच्या व्याख्येप्रमाणें पाहता हास्यकारक गोष्टीचा समावेश
 " कुरूप " गोष्टीखाली होतो. हॉव्स याचें म्हणणें असें आहे की, आप-
 त्याला जें हंसूं येतें तें आपल्या मनांत परसापेक्ष अशा श्रेष्ठपणाची कल्पना
 एकदम येऊन क्षणिक अहंकार वैभव प्रकट होतें त्यामुळें होय. या उपपत्तींत
 लघुतादर्शन किंवा हीनत्व दर्शन हें हास्याचें प्रत्यक्ष कारण न होतां विषयगत
 अहंकारपुतीचें हेंच प्रत्यक्ष कारण होतें. हें श्रेष्ठत्व परसापेक्षच पाहिजे असें
 नाहीं. दुसऱ्यापेक्षां आपण श्रेष्ठ असें मनांत येऊन जरी बहुधा आपल्यास
 हंसूं येतें तरी कित्येक प्रसंगी पूर्वी आपण होतो त्याहून प्रस्तुत क्षणीं आपण
 श्रेष्ठ आहों किंवा आपण जितके हीन झालों असतो तितके न होतां आपेंल
 श्रेष्ठत्व राहिलें असा विचार मनांत येऊनही हंसूं येतें; मूर्ख मनुष्य
 पाहिला असतां हंसूं येतें तें तो मूर्ख झणून येत नाहीं, तर आपण
 त्याहून शहाणे या विचारानें येतें. तसेंच, उदाहरणार्थ, आपण लहानपणीं तो
 ज्या खोड्या किंवा मूर्खपणा करीत होतें त्याचा विचार मोठेंपणीं मनांत

आला असतां पोक्त मनुष्यास हंसू येतें. या दुसऱ्या प्रकारच्या उपपत्तीत व पहिलीत एवढाच फरक आहे कीं, पहिलीत लघुतादर्शन हाच आहे व हाच अंत—म्हणजे एकच विचार मनांत येतो. दुसऱ्या उपपत्तीमध्ये प्रारंभ लघुतादर्शनानें होऊन शेवट अहंकारप्रतीतीनें होतो. परंतु या उपपत्तीला एक उघड अपवाद आहे. तो असा कीं, अनेकान वस्तूंचे केवळ मौजिवे प्रकार पाहिल्यानें, म्हणजे जेव्हां आपलें श्रेष्ठत्व किंवा हीनत्व याविषयीचा विचार उद्भवण्याचा अर्थीअर्थी कांहीं एक संबंध नसतां जें हास्य येतें त्याची सीमांसा करणास अहंकारप्रतीति हें कारण कसें लागू पडवें? आपल्यासमोर दुसरा कोणी मनुष्यजातीचा प्राणी मूर्खपणानें वागत आहे व लोक त्याकडे पाहून हंस्ताहित असें पाहून आपण त्याहून श्रेष्ठ आहों व आपणाला लोक त्याचे-प्रमाणें हंसणार नाहींत असा जो सुक्षितपणा वाटतो, त्यामुळे हंसूं कां यावें हें आपणास कळतें. परंतु समजा कीं, एखाद्या झाडावर भलें मोठें बांडगूळ वाढलेलें पाहिलें किंवा एखाद्या झाडाचा दुहून फोटोग्राफ काढिला असतां त्याची आकृति सहचळेनें साकडासारखी निघाली तर जें आपणांस हंसूं येईल, त्यास आत्मश्रेष्ठत्वप्रतीति हें कारण कसें लागू पडणार? प्रो. अलकूझांडर वैन यांनीं या पूर्वीच्या उपपत्तीवर थोडी सुधारणा केली आहे. त्यांच्या मतें झालें तरी लघुतादर्शन हेंच हास्याचे प्रत्यक्ष कारण होय. मात्र एवढेंच कीं, त्या लघुतादर्शनानें गर्भर किंवा अपेक्षायुक्त विचार येण्यासारख्या परिस्थितीत तें लघुतादर्शन घडून येऊं नये.

तत्त्ववेत्ता कॅट याच्या हास्याच्या उपपत्तींत हास्याची व्याख्या अशी आहे:—An affection arising from the sudden transformation of a strained expectation into nothing. परंतु कॅटची उपपत्ति ही सर्वत्र लागू पडेल असें वाटत नाहीं. हॉन्स व वैन यांचा विषयीगत विकार वर जसा सारा भर आहे, त्याचप्रमाणें कॅट याचाही सर्व भर विषयीगत विकारावर आहे. परंतु सर्व भार विषयीगत असंभरनेवारच ठेवून चालत नाहीं. म्हणजे हास्याच्या सर्व विभावजातींत सारखेंच लागू पडेल असें हें कारण किंवा हा खुलासा नाहीं. कॅटच्या सता-प्रमाणें पाहतां प्रथम असूक एक कल्पना अपेक्षारूपांनें उत्पन्न होऊन ती फुटत, म्हणजे त्या अपेक्षित कल्पनेचा निरास अनपेक्षित रीतीनें झाला पाहिजे.

परंतु व्यवहारांत पाहतां आपण हंसतां तेव्हां नेहमींच म्हणजे असें चडून येतें असें नाही. एखादा विनोदी लेख आपण प्रथम वाचून हंसतां, तेव्हां कॅटच्या म्हणण्याप्रमाणें अपेक्षानिरास नकळत होतो व म्हणून हंसूं येतें. परंतु तोच लेख पुन्हां दुसऱ्यानें अगर तिसऱ्यानें वाचूं लागलों असतां लेखाचें पर्यवसान पूर्वीच कळून चुकलें असल्यानें अपेक्षा अशी कांहीं रहात नाही. निदान तिचा निरास होतो, तेव्हां तो केवळ अनपेक्षित रीतीनें होतो असें तरी म्हणतां यावयाचें नाही. असें असतांही आपणांस हंसूं येतेंच. तेव्हां केवळ अनपेक्षित रीतीनें ठराविक अपेक्षेचा निरास होणें हेंच कारण हास्याच्या सर्व विभावांस सारखेंच लागू पडणार नाही.

जर्मन तत्त्ववेत्ता शोपेनहूर याचीही या बाबतींत एक उपपत्ति आहे. तो म्हणतो की, आपल्या कल्पना व त्यांशीं संबद्ध असलेल्या वस्तु यांच्या विसंवादित्वामुळे हास्य उत्पन्न होतें. कॅटच्या अपेक्षानिरासांत फजिती झाल्याचा ध्वनि होतो, शोपेनहूरच्या उपपत्तींत फजिती होण्याचा अमुक एक कल्पना नाही. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आपणांस अनुभव आला व कल्पनेशीं तो जुळणारा नसला म्हणजे हास्यकारण सिद्ध होतें. म्हणजे ही कल्पना अनुभवाचे पूर्वी आपल्या मनांत असलीच पाहिजे असें नाही. केव्हां केव्हा तर ही कल्पना अनुभवानंतरही ठरणें शक्य आहे. कॅटच्या उपपत्तींत विशिष्ट व पूर्वी वनलेल्या कल्पनेचा निरास हें तत्त्व आहे. शोपेनहूरच्या उपपत्तींत कल्पना विशिष्ट नसली व अनुभवानंतरही होणारी असली तरी चालते. परंतु शोपेनहूरची उपपत्ती ही सर्व विभावांस लागू पडेल असें नाही. कारण मनुष्यमात्रास क्षुलुक आपत्ति येणें या प्रकारच्या विभावांत अपेक्षानिरास योग्ये कांहीं नाही. तीच गोष्ट समजुतीचा घोटाळा होणें या हास्यविभावाचीही समजावी.

अशा रीतीनें दोन्ही प्रकारच्या उपपत्ति सर्व विभावांस सारख्याच लागू न पडणाऱ्या आहेत, असें दिसून येईल. म्हणजे केवळ लघुतादर्शन किंवा केवळ असंबद्धतादर्शन हें एकटेंच हास्यरसाचें कारण नव्हे असें ठरलें. इंग्लिश टीकाकार हॅझलिट व तत्त्ववेत्ता हरबर्ट स्पेन्सर यांना दोन्ही कारणांचा एकत्र समावेश करून हा विरोध नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्पेन्सर यानें नीचगा असंबद्धता हें एक मुख्य हास्यकारण ठरविलें आहे, असें मागे

सांगण्यांत आलेच आहे. अर्थात् 'नाचगा असंबद्धता' यामध्ये असंबद्धता व लघुतादर्शन दोन्हींचाही समावेश होतो. म्हणजे स्पेन्सरच्या मताप्रमाणें हें असें येतं याचें कारण लघुतादर्शनही होतें व असंबद्धताप्रतीही होते; सग प्रत्येकाचें प्रमाण कितीही कमज्यास्त कां असेना.

मि. सली या तत्त्ववेत्त्याचे मताप्रमाणें लघुतादर्शन किंवा असंबद्धता-दर्शन हें जितकें हास्यकारण आहे, त्याहीपेक्षां मनुष्याचा खेळकर स्वभाव, ज्याचे संबंधानें लहान मुलें व मोठीं माणसें हीं सारखीच होतात, हाच हास्याचें प्रत्यक्ष कारण मानतां येईल. परंतु ही उपपत्ति हास्याच्या सर्व विभावांस एकसारखी लागू पडत नाही, हें त्याचें त्यानेच स्वतः आपल्या हास्यावरील पुस्तकांत कबूल केलें आहे. तात्पर्य, अशा रीतीने पाहतां हास्यकारणाची सर्व-संमत किंवा सर्व-व्यापक एकच उपपत्ति अद्यापि निघाली आहे असें म्हणतां येत नाही, व ती तशी निघेल कीं नाही याचीहि वानवाच आहे. जरी हास्यक्रिया ही शारीरक्रिया या दृष्टीनें एकाच स्वरूपाची दिसते, तरी हेतुभेदानें व विभावभेदानें रसदृष्ट्या तिची उपपत्ति भिन्न असावी हें स्वाभाविकच आहे. *

* The impressions of the laughable cannot be reduced to one or two principles. Our laughter at times is of various tones. It gathers up into itself a number of primitive tendencies; it represents the products of widely removed stages of intellectual and moral evocation. This is virtually admitted by all who recognise the intellectual and the moral principle; for our laughter at seeing dignity unfrocked is presumably of more ancient origin than the laughter of the mind which discoursers on the ludicrous are for the most part-thinking of Our argument takes us farther, namely, to the conclusion that the effect of the

(७१) हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग:—येथवर झालेल्या विवेचनावरून, व आमच्या एकंदर लिहिण्याच्या शेखावरून, आम्हांवर एक जबरदस्त आरोप येण्याचा संभव आहे, हें आम्ही पूर्णपणे जाणून आहों. तो आरोप असा कीं, हास्यरसास आम्ही वाजवीपेक्षां अधिक महत्त्व देतो. आमच्या आक्षेपकारांच्या मते आम्ही हास्यरसास भूर्वाभिविक्त करून त्याला रस-वर्गीत राजपदावर स्थापिलें आहे; व असें झालें म्हणजे प्रौढ व गंभीर विचार, किंवा रसभरित सुंदर काव्यें यांस या दुनियेंत अनाथ व निराधार करून टाकल्यासारखें होणार ! कोणी ह्मणतील कीं, हास्यरसास फाजील महत्त्व देऊन आम्ही चेष्टेखोरपणाचा नवा बाजारच वसवूं पहात आहों; व हा बाजार उघडल्यानें सभ्यपणास व गंभीरपणास कायमची रजा मिळेल. कोणी विचारतील—“ कायहो, हें आयुष्य केवळ धर्मास्करी करून घालविण्याकरितांच आम्हांस मिळालेलें आहे कीं काय, कीं तें आम्हां हंसण्याखिदकण्यांतच घालवावें ? दिनोदयाची संवय लागली कीं आवेश, गांभीर्य, भक्ति इत्यादि सद्गुणांस आम्हांस पारखें व्हावें लागणार; व ज्याच्यायोगानें जगांत प्रगति संभवते ते हे वरील गुण नाहींसे झाल्यावर मग जग कसें चालणार ? ” आक्षेप विचार करण्यासारखा आहे, तेव्हां त्याचा आपण शांतपणे विचार करां.

(७२) 'सत्यं नृयात् प्रियं नृयात् न नृयात् सत्यमप्रियम्'—हें प्रीतिवचन कोणास संमत नाहीं ! खरें बोलावयाचें झालें तरी तें दुसऱ्यास

laughable, even of what is given by the philosophers as a sample of the ludicrous, is a highly complex feeling containing something of the child's joyous surprise at the new and unheard of; something too of the child's gay responsiveness to a play challenge; often something also of the glorious of expansion after compression which gives the large mobility to freshly freed limbs of young animals and children.

Sully, para 153.

रुचेल किंवा गोड लागेल अशाच रीतीने बोलावे हें तर ठीकच आहे; परंतु वचन सत्य असून, रुचेल असें बोलून वरती जर तें हास्योत्पादकही असेल तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होणार नाही काय ? परंतु हें तत्त्व जितकें समुक्तिक भासतें तितकें तें व्यवहार्य झालेलें आढळून येत नाही. कारण जगांत हास्या-विरोध युक्तिवाद व आचरण करणारे लोक पुष्कळ आढळून येतात. प्रथमतः निरतिशया मनुष्यव्यक्तींची मुखचर्या कशी असते हें साधारणतः सूक्ष्मदृष्टीने पाहणारास असें दिसून येईल कीं, कित्येकांची चर्याच मुळीं हास्यरसास प्रतिकूल असते. या लोकांचा व हंसण्याचा नेहमीं वारावा बृहस्पति आहे. आपल्यांत एक क्षणच अशी आहे कीं, “ मिया रोंते क्यों ? ” तर क्षणाले, “ सुरतही वैसी. ” अंतरंग व मुखचर्या यांमध्ये कधीं काळीं मेळ किंवा मुकाबला पडणार नाही, हें संभवनीय आहे. तथापि साधारण नियम असा आहे कीं, मनुष्यस्वभावाच्या व अंतरंगातील विचारसरणीच्या भांडाराची किंही मुखचर्यात सांपडावयाचीच व या किंहीचे सहाय्यानें जगांतील हास्यशत्रु निमेषिमे तेव्हांच ओळखून काढितां येतात. अशी मुखचर्या असणारांची दुसरी एक मौज अशी आहे कीं, यदाकदाचित् हिंवाळ्यांत पालवी फुटल्याप्रमाणें त्यांच्या रुक्ष मनांत हास्यरसाची क्वचित् उत्पत्ति झालीच तर त्याचे योगानें त्यांचे चेहऱ्यास मोहकता किंवा सौम्यता न येऊन उलट तो अधिकच भेसूर व कठोर असा वाटू लागतो. अशा लोकांशीं गांठ, पडणें क्षणजे एक प्रकारचें दुर्भाग्यच होय. दुसरे कित्येक लोक असे असतात कीं ते चेहऱ्यावरून सौम्य व आनंदी दिसतात व केवळ विनोदाने ते शत्रुच असतील असें मनु-दृष्टींनी वाटत नाही. परंतु हास्यविनोदाचें त्यांस वस्तुतः वावडें असतें. क्षणजे स्वतः ते बहुधा कधीं हास्यविनोदाच्या भानगडांत पडत नाहीत; इतकेंच नव्हे, तर यदाकदाचित् त्यांच्या कर्णपुटावर हास्याचा यत्किंचितही ध्वनि आला कीं लहान मुलाच्या कानीं अवचित मेघगजैना पडल्याप्रमाणें ते कानरे-वाबरे होतात. त्यांच्या अंतःकरणांतील सौजन्यक्षीरांत हा विनोद क्षणजे एकाचा मिठाच्या खड्याप्रमाणें पडून तें नासून जाऊन त्यांनी कालमकाळव होते. चार चौघां मंडळीत हंसणें, स्तित्करणें झालेलें प्राप्त त्यांना पंचमहापातकांत भर पडल्यासारखी भांति वाटते. व जगांतील सर्व सातुय; सर्व विचारपथा, सर्व तत्त्वज्ञान हें, ज्यांतरील रेषा कधींही पालटावयाची नाहीं.

अशा गंभीर व निश्चल चेहऱ्यांतच सांठविलें आहे, अशी त्यांची समजूत असते. यामुळें उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या सुखाची जोड करून देणारा एखादा विनोदाचा प्रकार त्यांचे दृष्टीस पडला तरी, शिकारीवर सोडलेल्या कुऱ्याचे कानाप्रमाणें त्यांची मनोवृत्ति ताठच राहते. दुसरे कित्येक असे असतात कीं, त्यांस करुणरसच हास्यरसाचे ठिकाणीं वाटतो. अशा लोकांचे अर्धे नसणारा एक गुण असतो. तो सहृदयता हा होय. म्हणजे हीं तिसऱ्या प्रतीचीं माणसें अंतःकरणानें प्रेमळ असतात, परंतु त्यांचें प्रेम सर्व करुणरसासच अर्पण केलेलें असतें. यांच्या समजुतीनं हें सर्व जग दुःखमयच असतें. करुणरसात्मक वस्तुवटना हा यांच्या मते सृष्टि-नियम असून आनंदस्थानं ही ते अपवादादाखल मानितात. हास्यविनोद करणें म्हणजे सृष्टिनियमांचे विरुद्ध जाणें असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो. कामधंधामध्ये विनोदास जागा मिळू शकतेच नाही, व कामधंदा करणें हा तर जीविताचा मुख्य हेतु होय. यास्तव थडामस्करी करणें ती केवळ पोरवाळांनीं करावी असें त्यांचें मत असतें. सन मोकळें करून हंसणें हें तर ते बहुधा अर्धवेळ्या किंवा पूर्णवेळ्या लोकांवरच सोंपवितात. थडा व अकल या दोन जणू काय सरुव्या वाहिणी आहेत, व म्हणून त्या उभयतांशीं एकाच वेळीं विवाहसंबंध देवणें म्हणजे अनीतिमय होय असें त्यांस वाटतें. शहाणपणाचा एकवेळ स्वीकार केला म्हणजे मग त्याजवरील प्रीति कायम रहावी याकरितां ते विनोदास मार्गातून हांकून देतात. व त्याचप्रमाणें विनोदावर प्रीति करणारा कोणी दिसल्यास त्यास शहाणपणाची ओळखही नसलीच पाहिजे असा सिद्धांत ते ठोकून देतात. तुझी वाटेल तें करा, त्यांचे हातून विनोद म्हणून घडणेंच नाही. दुसरे कित्येक असा युक्तिवाद करितात कीं, हास्याची उत्पत्ति ज्याअर्थी असंबद्धतेपासून आहे, व असंबद्धता हा गुण नसून तिरस्करणीय दोषच आहे, त्याअर्थी विनोदास उत्तेजन देणें म्हणजे बुद्धिवैकल्यास उत्तेजन दिल्यासारखेंच होय.

(७३) आतां तर जे इतकें विनोदशत्रूंचे निरतिशय प्रकार सांगितले, त्यांपैकी कांही कांही प्रकारच्या शत्रूंच्या नावडीची आवड करण्यास आधी असमर्थे आहां हें प्रांजलपणें कबूल केले पाहिजे. कारण यादोषच मुझी ज्यावर कोपला त्यास अनुष्यानें साहाय्य कोठवर करावें ? ज्यास ईश्वरानें प्राणेंद्रिय दिलें नाही त्याची तरी कीव आली तरी त्यास सुवासार्थें सुख कोण

कसे प्राप्त करून देईल ! ज्याप्रमाणे सुगंधाचे इंद्रिय नाक आहे, त्याचप्रमाणे विनोदाचे इंद्रिय मन आहे. विनोदग्रहणाची शक्ति ज्याची नाहीशी झाली असेल त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष मूर्तिमंत विनोद जरी येऊन अवतरला तरी काय होणार ? परंतु जे दुसऱ्या एका प्रकारचे विनोदशत्रु वर सांगितले आहेत. म्हणजे ज्यांचे विनोदग्रहणाचे इंद्रिय शाबूद आहे, परंतु युक्तीच्या वाजूने पाहतां ज्यास विनोद हा दोषप्रथ दिसतो, अशांना मात्र थोडेबहुत साहाय्य करितां येणे शक्य आहे. वर जी असंबद्धता म्हणून सांगितली ती वास्तविक नेहमी दोषरूपच असते असे नाही. प्रचारात 'असंबद्धता' या शब्दास थोडीशी गौणता आहे हे खरे. परंतु कोणत्याही प्रकारचे अपवादास्पद विकार मनांत न येतां केवळ गमतीने असंबद्धतेची व्यवहार करितां येणे शक्य आहे. एवढेच नव्हे, तर आणखी असेहा म्हणतां येईल की, असा व्यवहार करणे ही बुद्धीच्या एका भागाची किंवा प्रकाराची अवश्य करमणूकच होय. जगातील वस्तुजातांत जेथे असेल नसेल तेथून किंवा असंबद्धता संवादित्व हुडकून काढणे हे जसे बुद्धीस संपणावह आहे, त्याचप्रमाणे ज्या ज्या ठिकाणी असंबद्धता किंवा विसंवादित्व दिसेल, त्या त्या ठिकाणी तें हुडकून काढणे हे बुद्धिशक्तीस तितकेंच संपणावह आहे. संवादित्व असणें हा जसा वस्तुजाताचा गुण आहे, बुद्धीचा गुण नाही, त्याचप्रमाणे विसंवादित्व हा फार झाला तर वस्तुजाताचा दोष आहे, असे म्हणता येईल. तो बुद्धीचा दोष नव्हे. ज्या ठिकाणी हे विसंवादित्व किंवा ही असंबद्धता जसूनही तिचे अभिज्ञान करण्याने शारीरिक किंवा मानसिक दुःख होत नाही, किंवा एखाद्या मनुष्याबद्दल तिष्ठकास उत्पन्न होत नाही, किंवा आपल्या नीति-बुद्धीस धका पोहोचत नाही, अशा ठिकाणी असंबद्धतेचे ज्ञान हे निःसंशय आनंददायक झालेच पाहिजे. नाई हा पदार्थ स्वच्छ नाही, हे खरे आहे; परंतु तिचा उपयोग लिहिण्याकडे करणे हे जसे दोषास्पद होत नाही, त्याचप्रमाणे असंबद्धताही स्वतः सदांच असली तरी तिला व्यवहार्य करणे हे ही तसेच दोषास्पद होऊ शकत नाही. म्हणजे असंबद्धतेच्या गुणदोषांचा विचार फक्त योजकाचा हेतु किंवा त्या योजनेपासून होणारे परिणाम हे लक्षांत घेऊनच करावयास पाहिजे.

(५४) आतां ही गोष्ट खरी आहे की, नेहमीच कोठ्या, धटाभस्वरी किंवा विनोद करण्याची सवय असणें हे चांगले नव्हे, कारण तिचे योजने

उडील मजकूर पारिच पामे तसे तसे

स्वभावास एकदेशीयता येते व एकदेशीयता हा देव असून शिवाय असाही आहे की, तो ज्या ज्या गुणांची संवद्ध असेल त्यांची माती करितो. व विनोद हा गुण-साल्य तरी तोहि या नियमास अनुसरूनच असणार. मनुष्यस्वभावांत भारदस्तपणा व आवेश हे दोन्हीही मुळांशी असले पाहिजेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. विनोदाचे वेसुमार सेवन केल्याने या दोहोंस घटा वसण्याचा संभव असतो. जी जी वस्तु म्हणून सांगडेल तिची चेष्टाच करित गेले तर सर्वच घटा होणार. विनोद असा वा नसा, आपले मुख्य लक्ष जगांतील उदात्त व शुद्ध अशाच गोष्टीकडे रोखलेले असले पाहिजे. तसेच थडामहदारी केल्यावद्दल किंवा विनोदावद्दल जरी आपणास तिरस्कार वाटला नाही, तरी केवळ तिरस्काराह अशाच कांहीं गोष्टी जगांत आहेत; त्यांचे अध्याने मनांत नेहमी तिरस्कारच वाळगला पाहिजे. जगांत असंख्यदत्तबहा प्रकार अस पुढकच आहेत की, ते पाहून हंस कधीच येणार नाही, तर फक्त वाटलेच वाटेल, अर्थात् अशा गोष्टीच्या संभवांत विनोदास अवकाश नसत अशाच भारदस्तपणा याच गुणांचा तथे आश्रय करावा लागेल. जे लोक विनोदी म्हणून आपल्यास दिसतात त्यांपैकी कित्येक असे म्हणतात की, त्यांस जगांतील प्रत्येक गोष्ट तुच्छ वाटते व यांत काय आहे, त्यांत आहे, असे ते करित सुटतात. अशा लोकांना जगांत बंध किंवा पवित्र असे कांहींच नसते. परंतु अशा लोकांनी केलेल्या विनोदास विनोद संज्ञाच देता येत नाही. अशांच्या विनोदापासून एकाद्या रोगाप्रमाणे दूर राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, एकाद्या दूरवारांत ज्याप्रमाणे खुनसकन्या वतुर भाषण बोलत असतांही मुख्य स्थानावर राजा आरुढ असतो व इतर लोक आपआपल्या दुर्जाप्रमाणे अदबीने बसलेले असतात, त्याचप्रमाणे विनोदाचे काम चालू असतांही मनुष्याच्या मानसिक दूरवारांत उदात्तपणा, विदारीपणा किंवा सत्यप्रियता यांपैकी एखाद्याना एखादा तरी सदगुण मनःप्रवृत्तीवर आपला अम्मल चालवीत असला पाहिजे. व्यवहारांत आढळून येणारे कित्येक विनोदी लोक स्वभावतः पाहिले तर केव्हां मूर्ख तर केव्हां दुष्ट, केव्हां हेवखोर तर केव्हां पोकरडौली असे असतात. अशा लोकांकडे पाहिले म्हणजे असे वाटते की, एका विनोदाच्या प्राथी जर इतके वर सांगितलेले दुर्गुण आपल्यावर हक सांगू त्यागांल तर तो विनोदच नको. कारण विनोद ही चीज जरी इष्ट व प्रिय आहे रीत,

तिला किती किंमत याची याविषयी कांही तरी सीमा असलीच पाहिजे. परंतु वरील सर्व कारणांमुळे जितकी सूट घालावयास पाहिजे तितकी काढूनही शेवटीं विनोदाचे मूल्य ह्मणून कांही थोडे तरी शिल्लक राहतेंच. कारण ज्या कांही विद्वानांत गोष्टींत विनोद आपल्यास नको आहे अशा गोष्टी एकंदरीनें घोड्या असत ज्या गोष्टींत आपल्यास विनोद हवा आहे अशा गोष्टी अधिक भरतील. यासंबंधानें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, विनोदाची गण-
सेत्री पुष्कळ गोष्टींशीं जुळते; जुळत नाहीं अशी फार थोड्यांशींच. सदगुणांशीं विनोदाचा सहवास होईल तेथें तर दुष्ठांत साखर पडल्याप्रमाणें त्यास गोडी येईल, स्फटिकावर सूर्यकिरण पडल्याप्रमाणें त्याच्या जोडीस उज्वलता अगर तेदीप्रता येईल. शहाणा दृक्चक्षेत्रा, शूर वीर, सहृदय विद्वान्, व्यवहारचतुर पंडित, सदसद्दिवकी, इत्यादि प्रकारच्या लोकांवद्दल आपल्या मनामध्ये आदर तर असतोच; परंतु वरील लोकांपैकी प्रत्येकाचे अंगां जर सुदैवानें विनोदीपणाचाही भर पडलेला असला तर आमच्या आदरबुद्धींत एक प्रकारच्या गोडी प्रेमाचीही भर पडते. ह्मणजे नुसती आदरबुद्धि असल्यानें जे लोक आपणांस केवळ परके किंवा दूरतः सेव्य असे वाटतात, तेच वरील प्रेम उत्पन्न झाले असता आपणांशीं एकजीव होऊन त्यांचे सदगुण आपणांमध्ये संक्रमित होतात.

(५५) हास्य व विनोद यांच्या उपयोगाचा दोन तऱ्हेनें विचार करितां येईल. एक समाजदृष्ट्या व दुसरा व्यक्तिदृष्ट्या पैकीं समाजासंबंधानें पाहतां ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे की, समाज ही कोणी एक व्यक्ती अन्न तिला मन आहे असें नाही. परंतु ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनांना वाढ आहे, त्याचप्रमाणें एकंदर समाजाच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनांनाही वाढ असते. ज्यांच्या योगानें या दोनही बाबतीत समाज अधिक सुशिक्षित होईल; त्या गोष्टींनीं समाजास फायदा होईल, हास्यविनोद वगैरेचा उपयोग व्यक्तीपैक्षां कदाचित् समाजासच कांही वाचतात अधिक आहे. एका व्यक्तीच्या मनाचा कल बहुधा एकाच विशिष्ट बाजूचा असतो. त्याला शिक्षण बहुधा एकाच दिशेनें असतें व त्याचे विचारही बहुधा एकाच असातात. समाजाची गोष्ट तशी नाही; ह्मणजे समाजाची वाढ अनेक अंगांनीं घडायची असते. म्हणून त्यास शिक्षणही अनेक अंगांनीं मिळवें लागतें.

नेकांगी शिक्षण मिळण्यास समाजाच्या हास्यविनोदप्रियतेचा मोठाच उपयोग होतो. एखादे सुभाषित एखाद्या व्यक्तीने एकद्वानेंच वाचलें किंवा ऐकिलें तर त्यापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षा तेंच दहा लोकांनीं एकत्र वाचलें किंवा ऐकिलें असतां जो फायदा यथाप्रमाण व्हावा त्याहूनही तो अधिक होतो व्यक्तीस नुसतें शिक्षण मिळतें; परंतु दहा व्यक्तींनीं मिळून तोच सुभाषितास्वाद घेतला तर प्रत्येक व्यक्तीस मिळावयाचें तें शिक्षण मिळून वरतीं दहा लोकांच्या मनांचा तात्पुरता कां होईना परंतु मिलाफ होऊन संघशक्तिही उत्पन्न होते. घणून कोणतेंही सुभाषित कसें काय आहे याचा विचार कर्तव्य असतां व्यक्तीच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें पाहण्यापेक्षा समाजाचे मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें आधीं पाहिलें पाहिजे. हास्यविनोदशीलता हा एक सामाजिक गुण आहे; संपर्कांनीं एकापासून दुसऱ्यापर्यंत व दुसऱ्यापासून तिसऱ्यापर्यंत प्रसारा त्याचा प्रसार होतो. सामाजिक हास्यविनोदापासून सामाजिक सुखभाव, सामाजिक सदगुण, व समाजहितदृष्टि यांच्या वृद्धीस मदत होते.

(७६) आतां हास्यविनोदापासून व्यक्तीला होणाऱ्या फायद्याकडे लक्ष. हास्यक्रियेचा शरीरावर वैद्यकदृष्ट्या फायदेशीर परिणाम होतो ही गोष्ट प्रथमतः ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. हास्याचा परिणाम शरीरशुद्धीवर चांगला होतो ज्याला वैद्यकाची काही माहिती नाही असा मनुष्यही एकदम सांगु शकेल कीं, हंसण्यापासून अंगातील शिथिल एक प्रकारचा मोकळेपणा वाटतो. हास्य स्फुट नसत त्यावेळीं श्वासोच्छ्वासाची क्रिया संथपणें चालत असते. तिच्या वेळीं हंसणानें एकदम व्यत्यय येतो हें खरें. परंतु त्या व्यत्ययाचा परिणाम श्वासोच्छ्वासाच्या इंद्रियांवर व शरीरातील रक्तप्रवाहावर चांगला असतो. हास्यामुळे वक्षकपादावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. या प्रत्येक आघाताच्या वेळीं रक्त वाहिन्यांतील रक्त कालिजांत जाण्यास प्रतिबंध होतो. बराच वेळ मनुष्य हंसत असला म्हणजे त्याचे डोकें व मान जोरुस होताना. याचें कारण वरील प्रतिबंधच होय. तसेच हास्यक्रियेच्या मधून मधून जो खोल प्रसा श्वासोच्छ्वास घेतला जातो, त्याच्या योगानें फुफुसांत हवा शिरून तीं फुगतात आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं, वाहिन्यांतील रक्त कालिजाकडे घालविलें जातें. कालिजाकडे रक्त अधिक जाणें जाणें व त्यास प्रतिबंध होणें या दोन

क्रिया एकामागून एक व आलटून पालटून अशा झाल्याने रक्तांत प्राणवायूची मिश्रक अधिक होते, व प्रवाहही जोराने चालतो. हे सर्व प्रत्यक्ष परिणाम होत. यांशिवाय दुसरे अप्रत्यक्ष परिणामही होऊं शकतात. मोकळ्या मनाने मनुष्यांस हंसें आले म्हणजे रक्ताचा मेंदूवरील दाब कमी पडतो. रागावलेल्या मुलांस कांहीं नैश करून हंसवितात, याचे कारण तरी हेंच कीं, हंसें फुटल्याबरोबर मेंदूकडील रक्त मोकळें होऊन मनोवृत्ति फुलते. एकंदर शरीरप्र-
कर्तांवर हास्याचे होणारे सुपरिणाम अर्थात व इतके त्वरित होऊं शकत नाहींत परंतु ते होतात यांबद्दल कोणता क्वचितच शंका असेल. इंग्रजीत Laugh and grow fat अशी एक म्हण आहे, तिजवरून इंग्रज लोकांत याबद्दल काय समजून आहे, ती व्यक्त होते.

(1) When man smiles and much more when he laughs he adds a fragment to his life (Sterne).

(2) Laughter makes good blood.

(Italian proverb.)

प्रायः तत्त्ववेत्ता आरिस्टाटल याचे वेळेपासून आजपर्यंत, हंसण्याचे योगाने फुफ्फुसे बळकट होतात व शरीरप्रकृतीच्या निरोगीपणास हास्य हे एक साधन आहे असें सर्व इंद्रियाविज्ञानशास्त्रवेत्ते म्हणत आले आहेत. रस्त्यांत गर्दी वगैरे वरीच जमून जाण्यापेक्षास प्रतिबंध झाला असता पोलीसाने सोडा उगास्तून " चला लोक गर्दी सोडा " असें म्हटल्याने ज्याप्रमाणे जमलेल्या समा-
जाने लळवळ गुरू होते, त्याचप्रमाणे मेंदूवर किंवा मनावर ताण पडला असले किंवा कांहीं काळजी वादन उद्धिगता आली असली तर खळखळून हंसें आले म्हणजे एकदम मोकळेपणा वाटू लागतो. शरीरावरही तसाच परिणाम घडतो व मग अविधवा मोकळ्या हंसण्याने हातपाय वगैरे अंगाचे भागासही चलन मिळते. मात्र ' अति सर्वत्र वर्जयेत् ' या दृष्टीप्रमाणे हंसण्याच्या कामांतही अविशयमाने शरीरप्रकृतीवर वाईट परिणाम होण्याचा संभव असतो हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे. औषधाप्रमाणे हास्याचीही पथ्यकर व अपथ्यकर अशी प्रमाणे असतात, व निरनिराळ्या प्रकृतीस हास्यरूपा औषध हें निरनिराळ्या प्रमाणांतच दिहित आहे.

नेहमी गंभीर किंवा आवेशयुक्त विचार मनांत उत्पन्न झाल्याने मनावर एक प्रकारचा ताण पडतो. धनुऱ्याचा ज्यवेळी उपयोग कर वयाचा नसतो त्या वेळी त्याचा दोरी सोडून त्यावरील ताण कमी करतात. त्याचप्रमाणे कांही विशिष्ट प्रसंगांचे आवेशयुक्त व गंभीर विचारांचा ताण मनावर पडता, पर-
 वार्थ्या वेळी मन स्वाभावीक व न ताणलेल्या स्थितीत रहावे व त्याचे अंगच्या स्थितिस्थापकत्वाचा गुण नष्ट होऊ देऊ नये, याकरिता ईश्वराचे हास्यविनो-
 दानी तजवीज करून ठेविली आहे. हा उपयोग केवळ अकरणरूप झाला-
 तथापि याचे प्रत्यक्ष असेही उपयोग आहेत. पैकीं एक असा आहे कीं, विनो-
 दशीलतेमुळे आत्मस्वभावाने निरीक्षण मनुष्य करू शकतो. जें शत्रू आपण
 लोकांवर नेहमी चालवितो तेंच अर्थ त् स्वर्हा बुद्धीने आपल्यावरच चालवून
 पाहण्याची इच्छा मनुष्यास एखाद्याना एखादे वेळी तरी होणारच. विनोद
 हा एक फिरता दिवा आहे, त्याचा प्रकाश दुसऱ्यावर जसा पडतो
 तसा आपणावरही पडेलला पाहून त्याच्या उजेडांत ज्या गोष्टी
 दिसतील त्यांचा बोध आपणास सहजच होतो. "माझे मलाच हंसू येते"
 असा शब्दप्रयोग आपण व्यवहारांत नेहमी झालेला पाहतो. याचा अर्थ उघड
 आहे. ज्याला दुसऱ्याचे नेहमी हंसू येते, त्याला स्वतःचे एखादे वेळ तरी हंसू
 येईलच. परंतु आत्मनिरीक्षण किंवा आत्मशिक्षण याहून दुसरेहि फायदे आहेत.
 आपल्या जीवितक्रमांत लहान सहान अडचणी अगर लहानसहान संकटे
 आपणावर येतात. तेव्हां आपण कित्येक त्यांच्या ओढ्याखाली दडपून जातो.
 परंतु त्यांच्या योगाने आपल्या एकदर जीवितक्रमास व्यत्यय न येतां आपण
 कित्येक त्यांतून लललेने पार पडतो. एखादा जिवस आपणास कोठें तरी ठेवि-
 सेला असावा व तो सुरक्षितही असावा, पण हुडकू जावे तर मात्र तो
 आपणास सांपडत नाही, तो शोधशोधून आपण दमतो. अशा वेळी आपल्या
 मनास किती तरी त्रास होण्याचा संभव असतो. विनोदाने हंसून जर आपण
 तो क्षण सुखाचा वेला नाही तर तो दुःखाचा खास होईल. व असे झाले
 असतां शुक्र कारणाकरितां आपल्यास दुःखाचे किती तरी क्षण विनाकारण
 काढावे लागतात. एखादे वेळ गर्दागर्दीने गांवाला जाण्यास निघावे तो आम-
 गाडी चुकावी असे प्रसंग मनुष्यमात्रास केव्हां ना केव्हां तरी येतातच. समजा,
 अशा वेळी गाडी चुकली म्हणून खिन्न होऊन चा लोकांदेखत गुडघ्यांत मान

घालून बसणारा एक मनुष्य ध्या, व दुसरा एक असा ध्या की, आपल्या
 देखत गाडी सुटलेली पाहून न त्रासतां विनोदानें एवढेंच म्हणतां कीं "अहो
 बाई, तुमच्याकरितां आम्ही इतकें लांबून धडपडत व धाधा टाकीत आलों
 असं असतां आमची एक क्षणाची सुटां मुरवत तुम्ही धरूं नये, हें चांगलें
 दिसतें का ?" असं बोलून हंसत परत फिरतो. या दोन मनुष्यांच्या स्थिती-
 ची तुलना करून पहा व रांगा की, दोघांचिही नुकसान व अडचण सारखीच
 असतां त्यापैकीं तुखां कोण व दुःखी कोण ? समजा, आपण पायगाडीवर
 बसून जांरतें चाललों आहां, असं असतां एखादें वेळीं एखादें खेळकर व
 व खोडकर मूल मुद्दाम होऊन पुढें तरी येतें किंवा जागचें हालत तरी नाही-
 किंवा आपण त्यास बुद्धिविष्णूकारितां डावें उजवें हाताला वळवें तों तों तेंहि
 उजवी डावी वाज घेऊन नेमकें पुढें येतें. अशा वेळीं प्रथम चटकन् रागाचा
 व त्रासाचा झटका येतो. परंतु त्रासिक मनुष्य त्याजवर व आपल्यावर
 रागावून त्याला चार शिब्या देत आपणासही चार घेत निघून जाईल; किंवा
 त्या मुलाचें बतीनें कोणी बोलू लागल्यास बर्दळावरही येईल. व एकदां
 रागाच्या शब्दांची किंवा शिब्यांची सलामी देहोपक्षांकडून झाली म्हणजे सम-
 तो तंट्या कितो विकोपास जाईल किंवा अखेर काय परिणाम होतील हें देव
 जाणें. विनोदी मनुष्याची तऱ्हा पाहून वेगळी असते. अशा प्रसंगी तो हें
 पटकन् लक्षात आणाल कीं रस्त्यावर खेळण्याचा लहान मुलांचा हक निसर्ग-
 सिद्धच आहे, व येणाराजाणारांशीं गमतांनै वगणें हें त्यांच्या खेळांपैकींच एक
 अंग आहे. अशा वेळीं समजा की गाडीवरून तो पडला तरीहि, अपघात
 विशेषच नसेल तर तो "आतां या गाडीला तिच्या डॉक्टराकडे नेलें पाहिजे"
 एवढेंच म्हणून हांसून भागवून नेईल. किंवा अपघात न होतां मुलास बुक-
 वून जातां आलें तर मागें वळून तो एवढेंच म्हणेल की, कां कशी झाली
 फजिती ? दिली कीं नाही झोकांडी ? व असं झालें असतां तो स्वतां, व मूल
 व आसपासचे लोकही सर्वजण मिळून हंसून जो तो आपल्या काराल जाईल.
 आपण एखा दे वेळ गाडीतून उतरतांना आपणास न कळत दारांत पोहो-
 सांपडलेले असावे व आपणास जलदीन उतरतां येऊ नये, असा वेळीं
 कोचमनाला व्यर्थ शिब्या हांसडणारे व रागावून अकांडतांडव करणारे
 लोक ज्याप्रमाणें जगांत असतात, त्याचप्रमाणें दुसरेही असे कित्येक

असतात की, ते अशा वेळी एखादी कोटी कळून किंवा विनोदाचे भाषण कळून ती अडचणीचा क्षण हास्यासाच कारणीभूत करितील. अंधारे रात्री रस्त्याने जातांना अडखळून आपण पडलों असतां म्युनिसिपालिटीला शिग्यास्त्राप देऊन आपले जिवाला त्रास करून घेणें ही एक गोष्ट ध्या. आणि 'आतांशा आमच्या क्रमेडीची रोषनाईची व्यवस्था इतकी चांगली आहे की, तिचे केशील पाहण्यास घरचे केशील न्यावे लागतात' एवढेंच म्हणून व उद्गून आपल्या भार्यानें जाणें ही दुसरी गोष्ट. यांपैकी शहाण्या माणसांनें कोणती पत्करावी याबद्दल वाद होणार नाही. समजा, आपण नाटक पहावयास गेलों असतां आपल्या सव्या खुर्चीवर बसलेल्या गृहस्थाचें पागोटें भलें मोठें असल्याकारणानें मोज पाहण्यास आपल्यास व्यत्यय येतो. अशा वेळी "अहो नाटक पहावयास यावयाचें तर असलीं चाक्रासारखीं पागोटी घरीं ठेवून यावीं समजलांत कां? आम्ही मागच्या खुर्चीवर बसलों असलों तरी तुमच्यासारखेच आम्हालाहि पैसे मोजावे लागले आहेत. काडा तें पागोटें अगोष्ट, नाहीतर म्हाजेवरास कळवीत" असें बोलून त्यानें प्रत्युत्तर ऐकून घेणें व शेवटीं आंडाभांडी करून स्वतःच्या व लोकांच्या करमणुकीत व्यत्यय आणून पेलियापयेंत मंजळ घेणें हा एक मार्ग, आणि समोरच्या गृहस्थास "काय हो, स्टेजवर काय चाललें आहे तेवढें सांगल का?" असें विचारून व्यंगार्थीनें पागे आची अडचण त्याचे नजरेस आणून देणें, किंवा थेटें "रावसाहेब, आज फार ठकडतें आहे नाहीं? जरा पागोटें विगोटें काढून हवा घ्याल कीं नाहीं?" असें म्हणणें व अर्थातच "कां हवेची चौकशी चाललेली आहे? पागोटें विगोटें तुमच्या दष्टिआड येतें कीं काय?" असें विनोदी उत्तर त्याजकडून घेऊन आपला हेतु साधणें हा दुसरा मार्ग. यांपैकीं चांगला कोणता हें आम्ही सांगवयास नकोच. एखादा सिधुक्र घेऊन खडपटीस बसून त्रास देत आहे, अशा वेळी त्याजवर रामाडून "कायहो, शेंभर वेळां सांगितलें तरी तुम्हास कळत नाहीं कां? उठतां कीं हातास धरून घालवूं?" असें म्हणणें बरें? किंवा "भटजी महाराज, ऊन तर हात चाललें, आपल्याला आणसी. चार ठिकाणीं जायचें असेल, दुसरे चार लोक हातांत दक्षणा घेऊन आपली वाट पहात बसले असतात. त्यांची आपण निराशा करणार कीं काय?" असें म्हणणें बरें?

एखादे देळी कुलूप काढायला जावं तों तें गंजून गेल्यामुळे निघून चले अस होते. अशा देळी कोणी तरी कुलूप विघ्नडविलें खास अशी समजूत खरोखर नसतां हि उगाच घरच्या पोरानाळांस अथवा चाकरनोकरांस शिव्या हांसडणारी, किंवा आपल्या गैरमर्जीची मजल कुलुपांच्या कारखानदारांपर्यंत नेऊन “कुलूप गंजतात म्हणजे काय, अलीकडे सर्वत्र कारखाने चोरांचे बाजार झाले आहेत. यावद्दला वर्तमानपत्रांतून मद्दगवा केलाच पाहिजे ! ” वगैरे म्हणणारी माणसं वेगळी; आणि अजून कुलुपासच उद्देशून “का स्वारी आज हसली आहे वाटते ? तेल पाहिजे का थोडेंस प्यायला ? ” इतकेंच म्हणून जाणारी प्राणस वेगळी. कथा ऐन रंगांत आली अर्थां एखादे मूल रडूं लागले, व असें झालें असतां हरदास मूळ असेल तर तो “अहो वाई, त्या मुलाला गप कराल किंवा नाही ? लोकांनीं घेथें कथा ऐकयला यायचें कीं तुमच्या मुलाचें रडणें ऐकयला यायचें ? ” असें बोलून तो आपल्या स्वतःस त्रास करून धेईल व त्या विचाऱ्या माउलीस आपला जीव नकोसा करून टाकील. परंतु त्याचे जागीं एखादा विनोदी हरदास असेल तर “लहान बालकें हीं राजेलोकप्रमाणेंच शीघ्रकोपी असतात; त्यांचें समाधान करण्याचे धम काय असतात हें गोकुळच्या यशोदेस जाऊन विचारवें म्हणजे कळेल ” असें म्हणून लहान मुलावर एखादी गोष्ट सांगून सर्वास क्षणभर हास्यमुखाचा लाभ करून देईल. अशा प्रकारची उदाहरणें जितकीं घाबीं तितकीं थोडींच होतील. परंतु त्या सर्वांचें तात्पर्य हेंच कीं, संसारातील लहानराहान अडचणींचा किंवा संकटांचाहि परिहार विनोदानें जितका होतो तितका रागावून किंवा त्रास करून होत नाही. कित्येक गोष्टी हलक्या हातानें केल्या तरच त्या साधतात हें आपण नेहमीं पाहतों; व विनोददर्शनानें अडचणीकडे पहाणें म्हणजे त्यांच्या परिहारास जो एक प्रकारचा सफाईचा हात लागतो त्याचा उपयोग करण्यासारखें आहे. अशा प्रसंगीं साधु लोक परमार्थदर्शिनें जें समाधान स्वतःस प्राप्त करून घेतात तेंच संसारी लोक विनोदानें करून घेतात. आपल्या रागीट बायकोनें प्रथम शिव्या देऊन नंतर डोक्यावर घाण पाणी टाकिलें हें पाहून “विजेच्या कडकटाटानंतर व मधेगर्जनेनंतर पजेन्यवृष्टि झालीच पाहिजे ” असें म्हणणाऱ्या साकेतीच्या अंगचा विनोद जरी आपणां सर्वांमध्ये असला नाही तरी प्रत्येकास दन्मादशा संसारिक अडचणी व संकटे

किंवा परामर्ष विनोदी मनानें घेतां येईल, यांत संशय नाही. यद्दृष्ट्या किंवा प्रतीत ज्यास "Circumstances" असें म्हणतात, तिचा व मनुष्याच्या सामना विषम आहे. म्हणजे एका बाजूस सर्व शक्तिमान् यद्दृष्ट्या व दुसरे बाजूस अल्पशक्तिमान् असे आणि मानवी प्राणी आहेत आणि असें हे प्रसंगें जें पुरे तें आपणास जगावयाचें आहे तें पुरे तें चालणारच. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे मग हसप्रसंगी हातघाईवर किंवा उपायां न घेतां, विनोदरूपी मायावी शक्तीची आराधना करून तिच्या सामर्थ्याची मदत आपणास घेतल्याशिवाय या द्वंद्यांत यश मिळणार नाही अशी तेव्हाच मनीषी पटेल.

(७७) कें.णत्याहि अडचणीचा परिणाम एक प्रत्यक्ष म्हणजे प्रदार्थ. घडणारा व दुसरा अप्रत्यक्ष म्हणजे आपल्या मनावर होणारा, असे दोन प्रकारचे असतात. पैकीं विनोदानें प्रत्यक्ष परिणाम बाह्यांत होऊं शकणार नाहीं हें उघड आहे. त्यास योग्य अशी परिहारकारक कांहीं तरी क्रियाच लक्षांत पाहिजे. परंतु अप्रत्यक्ष म्हणजे मनुष्याच्या मनावर होणारा परिणाम विनोदानें वरानच कर्मा करितां यतो. विनोददृष्टीसुद्धें संकटाच्या अगर अडचणीच्या प्रत्यक्ष परिणामाचें भय वाटणार नाहीं. त्याचें स्वरूप आहे त्याहून थोडेसें असेंच वाटेल. व अप्रत्यक्ष परिणामासंबंधानें पाहतां एरव्ही संकटसमय शांति वस्तुस्थितीची जी बाजू आपणास दिसत नाहीं ती; दृष्टि विनोदी झाल्यास ती आपणास दिसूं लागते.

"In much of this alleviating service of humour the laugh which liberates us from the thralldom of the momentary is a laugh at ourselves. Indeed one may safely say that the benefits here alluded to presuppose a habit of reflective self-quizzing. The blessed relief comes from the discernment of the preposterous in the forcing of our claims, of a folly in yielding to the currents of sentiment which diffuse their mists over the realm of reality. The coming of the smile

announces a shifting of the point of view, the ma'-adjustment which a moment ago seemed to be wholly on the side of the world showing itself now to be on our side as well.

(Sully, p. 329.)

संकटें जितकीं मोठीं तितकी त्यांचा परिहार शक्य विनोद बुद्धीनें होणे कठिण आहे, हें उघड दिसतें. तथापि, तन्निवारणार्थ अवश्य असे उपाय मनुष्यमात्र करात असेत त्यास विनोदानें मागीत एक प्रकारचा आराम मिळतो. अर्थनिश्चयी व विचारी माणसें धैर्यानें व नेटानें संकटाशीं हलु, हलु येतात असेतां त्यांचा करमणूक न होईल तर त्यांस मनावर पडणारा तणाकार काळपर्यंत सोसतां येणार नाही. यामुळें इतिहासांत जे दविंधागीं पुरुष म्हणून नांवाजले गेले ते विनोदीही होते असें दिसून येईल.

(७६) हास्यविनोद ही देणगी दैविक आहे व तिचा उपयोग आध्यात्मिक किंवा धार्मिक रीतिनेंही करितां येणे शक्य आहे. विनोद ही वस्तुस्थितीवर टीका करण्याची एक रीति आहे. व विनोद करणारा मनुष्य तात्त्विक विचारांत जितका मुरलेला असेल तितकी त्याच्या विनोदाचा हाणजे टीकेला अधिक किंमत येईल. विनोदशीलता अंगीं येण्यास मन विकसित असतें लागतें म्हणून मागे सांगितलेंच आहे, परंतु केवळ सांसारिक मनुष्यांचा विनोद व तत्त्वज्ञाचा विनोद यांमध्ये अर्थातच पुष्कळ फरक पडेल. एकंदर जीवितविषयी आपली कल्पना काय आहे, हें ठरलें म्हणजे विनोदाचा जावितक्रमामध्यें कोणतें स्थान देतां येईल हें आपणांस ठरवितां येतें. तत्त्वज्ञानानें मनुष्याला वस्तुमात्रांतलें अत्रिनाशी कोणतें हें ठरवितां येतें. वस्तुस्थितीचें स्वरूप व तिचा खरा अर्थ याचा विवेक करितां येतो; व याच कामांत हास्यविनोदाचा मदत होऊ शकतो. तत्त्वज्ञानी मनुष्य आपल्या तत्त्वज्ञानरूपी पंखाच्या सहाय्यानें भरारी माळून वर गेला म्हणजे मग लोकसमाजाची सर्व व त्याचीं सर्व यांमध्ये फरक पडतो. जग असतें कसें व असतें कसें, या दोन कल्पनांमधील अंतर त्याचें दृष्टीनें लोकदृष्टीपेक्षां अधिकाधिक होत जातें. मोठ्या अशा मानलेल्या गोष्टी लहान दिसू लागतात; कित्येक लहान अशा दिसणाऱ्या गोष्टींचे महत्त्व लोक मानितात त्यापेक्षां तें अधिक ओड असें वाटें

लागतें; जे पदार्थ म्हणून दिसतात त्या निव्वळ छाया आहेत, असें वाटतें; अर्थात् जनसमूहाची दृष्टि व तत्त्वज्ञाची दृष्टि यांमध्ये फरक पडतो. विप्रसता दाखविणारे हें तत्त्वज्ञान हास्यप्रचण असावें, असें सद्गृह्णनी म्हणावें लागतें व तें खरेंही आहे. आतां कांहीं प्रकारच्या तत्त्वज्ञान पद्धतीत हास्याविनोदाला फाटा दिलेला असतो, व कांहीं तत्त्ववेत्ते मुर्खीच विनोदी नव्हते असेंही आपणास आढळून येतें. यानें कारण मात्र असें कीं, तत्त्वज्ञानी बनल्यावरही मनुष्यमात्रासंबंधानें जितकें प्रेम ठेवावयास पाहिजे तितकें त्या पद्धतीत व त्या तत्त्ववेत्त्यांमध्ये राहिलेले नव्हतें व मनुष्यजातिविषयगत प्रेम मनांत असल्याशिवाय विनोद होणें शक्य नाही इतकेंच काय तें. परंतु मनांत तत्त्वज्ञान एका वाजूनें स्थिरले म्हणजे लगेच दुसऱ्या वाजूनें हास्यविनोदानें निवून गेलेंच पाहिजे असें नाहा.

(७९) विनोद हें गंभीर व खेळ कर अशा दोन परस्पर विरुद्ध वृत्तींचें मिश्रण आहे. व संसाराची कोणतीही उपपत्ति घेतला तरी समपक्ष रीतीनें सर्वांशीं लागू पडत नाही. या गोष्टीमुळेच तत्त्वज्ञानी हा विनोदी बनण्याचा संभव उत्पन्न होतो. आनंदवाद किंवा सदाशावाद (Optimism) घेतला तर त्यांच्याशीं संसारांत प्रत्यक्ष अनुभवसाधेणाऱ्या दुःखांचा खेळ चांगलासा घालतां येत नाही; हाणजे ज्यास मनुष्यमात्राबद्दल खरी कळकळ व सहानुभूति आहे अशा मनुष्यास जर सांगितलें कीं, सद्गृह्णनी जीं दुःखें म्हणून दिसतात तीं दुःखें नसून जीविताच्या किंवा जगाच्या आनंदरूपी होणाऱ्या पर्यवसानाची साधनें आहेत, तर तें त्यास फारसें पटावयाचें नाही. परंतु अशा रीतीनें आनंदवाद किंवा सदाशावाद ज्यास सर्वांशीं संमत नाही असा मनुष्य जर विनोदी असेल तर तो निराशावादी किंवा दुःखवादी (Pessimist) ही बनणार नाही. फक्त संसार हा दैवाचा मनुष्यांशीं एक प्रकारचा खेळ आहे असा विचार त्याचें मनांत येईल. व तसें झालें म्हणजे अर्थात्च गंभीर व गमतीच्या अशा विचारांचें मिश्रण होऊन त्यास विनोदप्रतीते होईल व हंसू येईल. त्याला स्वस्वरूपाच्या अज्ञेयत्वाबद्दल निव्वळ खेद न वाटतां तो आपल्याशीं बहुधा असें ह्मणेल कीं “ हें सर्व गौडबंगल दिसतें. कोणचीही उपपत्ति घेतली तरी ती पुरते नाही व सर्वांशीं लागू पडत नाही तेव्हां जाईना कां ? उगाच उपपत्ति रचीत वसविण्याचे प्रस कशाळा घ्या ? आहे या स्थितीचें मनन केलें ह्मणजे मम्मत व हास्यानंद होतो तेवढा आपल्या खरा. ”

आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक विचार व विनोद यांचा वर्तलप्रमाणे संबंध आहे, परंतु तोही वाजूस ठेवून आपण विचार करू लागलो तरी जगातील नीति वाढविण्यास विनोदाचा अप्रत्यक्षरीत्या उपयोग होतो, हे सूक्ष्म दृष्टीने पाहणारास कळून येईल. अनीतीचे आविष्करण करण्यास विनोद सारखे दुसरे कोणचेच साधन समर्थ नाही. अनीतीची निंदा वेवळ रंगाने केली असता ती उलटून एखाद्या बेफाम बोड्याप्रमाणे उपायी येण्याचा संभव असतो. परंतु विनोदाच्या मऊ अशा शलाकेने अनीतीच्या सदाप दृष्टीत अंजन फिरले असता ती हळू हळू निवळून लागते. खुद्द विनोदी स्वभावाला तुम्ही सदगुणांच्या यादीत घाला किंवा न घाला, परंतु त्याच्या हातून जो नैतिक उपयोग होतो, त्याबद्दल वाद नाही. विनोदाला सदगुण क्षणव्यासंबंधाने ही कांही हरकत आहे, असे आम्हांस वाटत नाही. ज्याच्यापासून मनुष्याला स्वतः इतके सुख होण्याचा संभव आहे व ज्याच्यापासून दुसऱ्याचा इतकी सुधारणा होणे शक्य आहे, त्यास सदगुण कांक्षण नये, हे आम्हांस कळत नाही मनुष्याचे मनांत पापबुद्धि किंवा कित्येक दुष्ट व नियम विचार असूनही त्याला एक प्रकारचे हंसू येईल हे मागे एका ठिकाणी सांगण्यांत आलेच आहे. परंतु अशा प्रकारचे दोष हास्य बगळले असता इतर प्रकारचे म्हणजे निदोष हास्य ज्यांस येते ते खरोखर धन्य होत. प्रसिद्ध तत्ववेत्ता कार्लोईल याने एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, ज्या मनुष्यास आयुष्यांत एकदा तरी खळखळून व मन सोक्त हंसू आले असेल तो मनुष्य अगदी टाकाऊ असणे कधीही शक्य नाही.

“ No man who has once wholly and heartily laughed can be altogether irreclaimably bad. In cheerful souls there is no evil. ”

Carlyle

त्याच्यांत कांही ना कांही तरी चांगले गुण असणे शक्य आहे, निदान इतके तरी कबूल करावे लागेल की, विनोदास सदगुण म्हटले किंवा न म्हटले तरी तो असल्याशिवाय कोणताही मनुष्य, मग तो इतर रीतीने कितीही सदगुणी असो, पूर्णतःस पोचला असे म्हणता यावयाचे नाही. सदगुणांस सुख-
असल्यावांचून चालावयाचे नाही. व विनोदशीलता हा सुखभावाचा सर्वात मुख्य घटक आहे. कारणाशिवाय दुसऱ्यास न दुखविणे, त्यास खूप ठेव-

ध्यावा योग्य प्रयत्न करणे, व त्याजविषयी एक तऱ्हेचा कृपाकृपणा मनांत वागविणे, या आपल्या स्वभावगुणांनी विनोदी मनुष्य स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या सुखास व आनंदास कारणाभूत होतो. मनुष्यकृत दुःखांधःकार घालविण्यास मनुष्यकृत विनोदासारखे दुसरें कोणतेही तेज प्रभावी होऊ शकत नाही. कोठ्या करणारा मनुष्य हा मनुष्यजातीचा एक श्रेष्ठ उपकारकर्ता आहे असे मानावे लागते. शुद्ध भावाने केलेला विनोद हा एक प्रकारचा स्निग्ध असा गिलावा आहे. त्याच योगाने स्नेह्यांतील स्नेह आणि मानवी कुटुंबांतील मनुष्यांचे परस्पर प्रेम हें बळकट होते. केवळ एकमेकांवद्दल आदर-वाळगणाऱ्या स्नेह्यांचा स्नेह, आदर असूनही ज्यामध्ये विनोदशीलता आहे अशा स्नेह्यांमधील स्नेहापेक्षा कमी रम्य, कमी सुखकर व कमी टिकाऊ असतो. त्याचप्रमाणे असे एखादे कुटुंब ध्या की, ज्यांतील माणसं फक्त आपापल्या नात्याचे संबध मनांत आणून परस्परांशी वागतात; व दुसरें एक कुटुंब असे ध्या की, त्यांतील मनुष्ये हा नात्यानात्याचा संबध न विसरतां मित्रत्वाचे नात्यांनं हंसूनखेळून व्यवहार करितात या दोन कुटुंबांपैकी अधिक सुखप्राप्ति कोणाला बरे होईल ? कित्येक कुटुंबांत मुलगास मुलें झाली तरी तो आपल्या बापापुढे उभाही राहत नाही, किंवा वानप्रस्थाश्रमास योग्य झालेल्या नवरावायकोचें मनागत दिवसा परस्परांस कळाव्याचें झालें तर त्यांना कोटीतल्याप्रमाणें एखादा दुभाष्या लागतो. व यांचे कायते खरें बालबोध वळण आहे अशा समजुतीने आपल्या घरच्या या काजाल मर्यादेचा अभिमान वाळगणारी व विनोदशत्रु अशी कित्येक कुटुंबे अद्यापिही आढळून येतात. याच्या उलट समजा की, कुटुंबांत भाऊ भाऊ, नवरावायको, आईबाप व मुलें, हीं सर्व परस्पर मिळून मिळूनही नेहमी जोलतात, चालतात, बसतात, उठतात, जो तो आपापल्या बुद्धिशक्ती-प्रमाणें युक्तिवाद, कोठ्या व विनोद करितो व दुसरा-सग तो लहान असो किंवा वडीलभरा असो-आपल्या बुद्धिशक्तीप्रमाणें त्या युक्तिवादास, त्या विनोदास सयादी असे प्रत्युत्तर देतो, व सर्वजण मिळून सर्वजणांची हास्यावि-नोदद्वारे करमणूक करितात. अशी स्थिति असेल तर त्या कुटुंबांत पृथ्वीवरच स्वर्गमखाचा अवतार झाला आहे असे मानण्यास काय हरकत आहे ?

A good laugh is a sunrise in a house. असे म्हणतात. ते निवृत्त व टेनिसन यानें छटले आहे व तें अगदी यथार्थ आहे. शिक्षणशाळांचीही अशी-

गोष्ट आहे. शिक्षक व छात्रगण यांनी मिळून विनोद केला ह्याणजे गुरुशिष्यांच्या नात्यास रजाच मिळाली असें मानण्याचें कारण नाही. एवढेंच नव्हे तर जो गुरु विद्वान् असून विनोदाही असतो, तोच शिष्यवर्गास विशेष प्रिय व मान्य होतो.

(६०) आतां हास्यविनोद हा अतिरेकास जाऊन त्यापामून दुष्परिणाम होऊं नयेत, अज्ञाकरितां त्यास योग्य तितका प्रतिबंध होणें जरूर आहे. परंतु असा प्रतिबंध सुद्धास होऊन क्रोधास करावा लागत नाही. कारण विनोदातिरेकांनं सदसद्विवेक भ्रष्ट होण्याची भीति असते व यामुळें ज्यांचे त्याला आपण योग्य मर्यादेंत आहों कीं नाही, याविषयां कबुधा मान राहतेंच. शिवाय विषयगत मर्यादा राहिली नाही तरी विषयगत ही एक प्रकारची मर्यादा असतेच. ती अशी की, आपल्या विनोदापामून दुसऱ्यास बरें न वाटतां वाईट वाटू लागलें ह्याणजे आपोआप प्रतिबंध होतो. विनोदातिरेकांचे परिणाम अमर्यादित मद्यसेवनाप्रमाणेंच होतात. जो कारणाशिवाय व गरजेपलीकडे हास्यविनोदसुख घेतो तो दुसऱ्यास उपद्रवकारक होतो; व हास्यविनोद हा विषारी व असली पदार्थाप्रमाणें त्याचे स्वतःचे पचनी पडून त्यापामून त्याला खरें सुख होत नाहीसं होतें. परंतु या मर्यादेच्या आंत हास्यविनोदसुख उपभोगणें हें अगदीं कायदेशीर, योग्य, नीतिसंमत व सुपरिणाधी होतें. यामुळें त्यांचा वृद्ध करण्याचे कामीं श्रेष्ठ लोकांनीं आजपर्यंत प्रयत्न केले आहेत व पुढेही करतील यांत शंका नाही. वरील विधानाचे समर्थनास मुख्य साक्ष इतिहासाची व अनुभवाची दिली ह्याणजे झालें. राजदरबारी, विद्यामंदिरांत तसेंच कलाभवनांत हास्यविनोदाचा जो आजपर्यंत परामर्श घेतला गेला आहे, तो लक्षांत घेतला ह्याणजे निराळें काही सोगावयाचें कारण उरत नाही. हास्यविनोदाची व त्या हल्लीप्रमाणें प्रत्येकाचे अंगीं यावी असें पूर्वीच्या काळीं लोकांचें मत होतें असें दिसत नाही; तथापि त्याचे योगांत सज्जपणास कमीपणा येत नाही, अशी सर्वांची कबुली होती. हास्यविनोदास राजदरबारी व श्रीमंतांचे पदरीं उत्तेजन मिळत असे. आपल्याकडील संस्कृत नाटकांतून विदुषकांस राजांच्या जिवलग मित्राचा (प्रियवयस्याचा) मान दिलेला दिसून येतो. विदुषकांस राजास व इतरांस वाटेल तें बोलावें, माघ तें विनोदां असावें, अशी मुभा होती. विद्वान व भोज राजांचे पदरीं कवीप्रमाणेंच विनोदी भाष-

कारांस- तेज असे. पाश्चात्य राष्ट्रांतही राजांचे पदरी व श्रीमान् लोकांचे पदरी विदूषकांसारखे चतुरभाषणी विनोदी लोक असत, हें प्रसिद्धच आहे. हे लोक Clown व Fool या दोन प्रकारचे असत. हे दोनही प्रकार शेक्सपीअरच्या नाटकांत उल्कृष्ट तऱ्हेनें पात्रांच्य रूपानें वर्णिल्ले आहेत. यांच्या पोटाजाती नक होत्या. ५ (The general domestic fool) घरचा नकल्या. २ (Clown) नकल्या. ३ (Female fool) स्त्रीजातीस करमणुक करणारी नकली स्त्री. ४ (City or corporation fool.) लळिततांतला गिरे. ५ (The Tavern fool.) गुच्यांतून वगैरेकरमणुकीसाठीं ठेवलेला नकल्या. ६ (The fool of the ancient mysteries and moralities) पौराणिक नकल्या. ७ (The fool in the old-umb shows) बाहुल्यांच्या वगैरे खेळांतला नकल्या. ८ (The fool in the Morris dance) एक प्रकारच्या नाचतमाशांतला नकल्या ९ (The mountebank's Fool or merry Andrew) वदूषक. शेक्सपीअरच्या एका टिकाकारानें या नकल्यासंबंधानें व विदूषकांबंधानें असें म्हटलें आहे ;—

“ The practice of retaining fools can be distinctly traced from remotest times. They were to be found alike in the palace and the brothel. The pope had his fool and the bawd hers; they excited the mirth of Kings and beggars; the revel of the villain and the castle of the Baron were alike exhilarated by their jokes. With respect to the antiquity of this custom in England it appears to have existed even during the period of our Saxon history, but we are certain of the fact in the reign of William the Conqueror. They continued an appertenance to the English Court to a late period. Mickle John, the fool of Charles I. was perhaps the last regular person-

oge of that kind. These hirelings required considerable wit and dexterity to please their employers.....The license allowed them was very great." अशा प्रकारच्या नकल्यांचे व विदुषकांचे अंगी हास्यविनोद करण्याची केवढी जबरदस्त शक्ति असे याची कल्पना खालील Middleton नांवाच्या एका इंग्रजी प्रहसनकाराचे प्रहसनांतील उताऱ्यावरून कळून येईल:—

"Of the clowns that I have seen in my time, the very peeping out of one of them would have made a young heir laugh though his father lay a-dying; a man undone in law the day before."

प्रक्यात आंग्लकवि शेक्सपीअर याच्या नाटकांत—आतंदपथर्वसायी व शोकपथर्वसायी नाटकताही—नकल्या व विदुषक हे पात्ररूपाने आलेले आहेत. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, कवीने त्यांचे तोंडी जो विनोद घातलेला आहे तो हलक्या प्रतीचा नसून सभ्य व तत्त्वज्ञांस शोभेल असाच आहे. शहाणपणा मिरविणाऱ्या इतर पात्रांची व खुद्द नायक किंवा नायिका यांचीही फजिती कवीने त्यांच्या तोंडून करविली आहे. व त्यांचे कोटीवाज, विनोदी मार्मिक, मुद्देसूद व तत्त्वज्ञानप्रतीतिकारक अशी भाषणे वाचली म्हणजे उच्च प्रतीच्या हास्यविनोदाचा आस्वाद घेतल्याचा आनंद होतो. संस्कृत नाटकांतील

(१) Twelfth Night या नाटकामध्ये शेक्सपीअरने नकल्या (Clown) व आर्लॉव्हिबा नायिका यांच्या संवादांत नकल्याचे तर्कवादांतील चातुर्य सिद्ध केले आहे, तो प्रवेश फार गमतीचा आहे :—

Clown—Wilt ? and't be thy will, put me into good ! Those wits that think they have thee do very oft prove fools , and I that am sure I lack thee may pass for a wise man. For what says Quinapulus ? Better a witty fool than a foolish wit—God bless the lady ?

Olivia—Take the fool away.

Clown—Do you not hear fellows? Take away the lady.

Oli—Go to, you are a dry fool. I will no more of you, besides you grow dishonest.

Clo.—Two faults, Madona, that drink and good counsel will amend; for give sac the dry fool drink, then is the fool not dry; bid the dishonest man mend himself; if he mends he is no longer dishonest: if he cannot let the botcher mend him. Anything that is mended is but patched; virtue that transgresses is but patched with sin; and sin that amends is but patched with virtue. If that this simple syllogism will serve, so: if it will not what remedy? As there is no true cuckold but calamity, so beauty's a flower:—the lady bade take away the fool; therefore I say, again, take her away.

Oli.—Sir, I bade them take away you.

Clo.—Misprision in the highest degree! *Lady cucullus non facit monachum*; that's as much as to say I wear not motely in my brain. Good Madona give me leave to prove you a fool.

Oli.—Can you do it?

Clo.—Dexterously good Madona.

Oli.—Make your proof.

Clo.—I must catechise you for it Madona; good my mouse of virtue, answer me.

Oli.—Well sir, for want of other idleness I will abide your proof.

विदूषकहो. अशाच प्रकारें मार्मिक दाखविले आहेत. परंतु मृच्छकटिकांतील विदूषक लवळप्रणां न करणारा, स्वाभिमानी, मित्रप्रेमा असा असूनही मार्मिक व विनोदप्रिय जसा साधला आहे तसे इतर नाटकांतील विदूषक साधलेले नाहीत.

त्याचप्रमाणें King Lear नामक नाटकांतील संभाषणेंही फारच मार्मिक आहेत. इजिप्शियन राजे लोकांचे पदरीं विदूषक वगैरे असत, अशाबद्दलचा पुरावा मासपेरो या ग्रंथकर्त्याच्या Dawn of Civilization म्हणजे 'सुधारणेचा अरुणोदय' या पुस्तकांत दिलेला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांत अशा प्रकारचे विनोदी व मार्मिक नोकर श्रीमंतांचे पदरीं ठेवण्याची चाल होती, यास इतिहासाचा आधार आहे. व मध्ययुगांतही तो प्रवात सर्रास होता.

(५१) विद्यामंदिरांत हास्यरसाची संभावना कितपत झाली आहे, हें पाहाण्यास आपणास ग्रीक वाङ्मयापर्यंत मागें जावें लागतें. हल्लीप्रमाणें त्याही वेळीं हास्यविनोदाचें माहेरघर नाटकग्रंथ व प्रहसनें हीं होती. हास्योद्दीपनास अवश्य असणाऱ्या विषयांवा परामर्ष नाट्यग्रंथांस जितका घेतां येतो तितका इतर वाङ्मयप्रकारांत काचितच घेतां येतो. ग्रीक लोक स्वभावतः परचेष्टानुकरणाप्रिय, हजरजवाबी आणि कोटिबाज असत, व शेतांतील पिकें कापून खळ्यावर येऊन पडल्यानंतर द्राक्षासव पीतपीत व मौजेच्या गोष्टी बोलत आणि गार्धी गात हास्यविनोद करण्याचा ग्रीक लोकांचा प्रवात असे. त्याचप्रमाणें व्याजस्तुतिपर कविता, फटके वगैरे म्हणण्याची त्यांना संवय असे. या

Clo — Good Madona, why mournest thou ?

Oli — Good fool for my brother's death.

Clo — I think his soul is in hell Madona.

Oli. — I know his soul is in heaven fool.

Clo — The more fool you Madona, to mourn for your brother's soul being in heaven — Take away the fool gentlemen.

Twelfth Night Act I, Scene V.

दोहोंमधूनच ग्रीक भाषेतील हास्यरसप्रधान नाटकें उत्पन्न झालीं. या प्रहसनांचा उत्कर्ष ग्रीक राष्ट्र अगदीं भरभराटीच्या शिखरास पोचलें त्या सुमारास अॅरिस्टोफेनीस या कवीचे हातून झाला.* याचें नाटकें किंवा प्रहसनं हल्लींच्या नाटकांपारखीं किंवा प्रहसनांसारखीं नसत, कारण पात्रें, गाणें, भाषणें, नकला वगैरे अनेक गोष्टींचा त्यांत समावेश केलेला असे. हीं प्रहसनं वर्षातून तीन वेळां मद्यदेवतेच्या महोत्सवप्रसंगीं (Dionysia or the great Festivals of Bacchus) अथेन्स येथें रंगभूमीवर प्रयोगरूपानें लोकांपुढें मांडलीं जात. ग्रीक लोकांना कोट्या व विनोद यांचा मोठा शोक असे. व या महोत्सवप्रसंगीं प्रहसनांना मोठमोठीं वक्षिसें लावलीं जात. या प्रहसनांतील विषय म्हटलें म्हणजे मोठमोठ्या व्यक्तींवर, सामाजिक चालीरितींवर व राजकीय कथाप्रसंगांवर टीका असत प्रेक्षकवर्ग हा नाटक पात्रांपैकीच एक पात्र असा समजला जाई. शिक्षणाचा प्रसार या कालीं अथेन्स शहरांत बराच झालेला होता. परंतु मुद्रणकला माहित नसल्यानें पुस्तकें अर्थात् थोडीं असत, व न्यायकोटें, राजकीयसभा वगैरे ठिकाणीं नेहमीं हजर असल्यानें ज्यांची बुद्धि तीक्ष्ण झाली होती, अशा लोकांच्या कामणुकीस अर्थात्तच या प्रहसनासारखीं साधनें अवश्य होती. या कालीं ग्रीक लोकांचें शिक्षण व त्यांची

(*) It (Athenian Comedy) flourished in those glorious days of Athens which not long preceded her political decline, when the faculties of her citizens were strung to full pitch, when there was much wealth and much leisure, when the hearts were highly cultivated and education widely spread and refinements and vices which follow such a state of things presented an ample field for the play, wit and fancy, the *badinage* of the humourist or the more trenchant weapons of Satire.

सुधारणा ही कोठवर गेली होती, याची खरी कल्पना येण्यास त्या वेळच्या कवींची रम्य काव्ये अगर जाड्या इतिहासकारांचे ग्रंथ किंवा वक्तृत्वपूर्ण अशा मुत्सद्यांची भाषणे या सर्वांपेक्षा हास्यरसपूर्ण अशी त्या वेळची प्रहसनं वाचली पाहिजेत. लोकशिक्षण किंवा लोकमतानुभव ही साध्य होण्यास हास्यरसपूर्ण ग्रंथाची किती मदत होऊं शकते हें अॅरिस्टोफेनीस या ग्रीक प्रहसनकाराच्या ग्रंथांनीं चांगलें कळून येण्यासारखें आहे. क्लिऑन, अॅल्सीब्रायडीस, साक्रेटीस वगैरे लोकांच्या वेळची अथेन्सची स्थिति काय होती हें पाहणें असल्यास अॅरिस्टोफेनीस याचीं प्रहसनं मूळ भाषेंत वाचलीं असतां वस्तुस्थितीचा जितका खरा अर्थबोध होऊं शकतो तितका दुसरा कोणच्याही साधनांनीं होणें शक्य नाहीं. अशी गोष्ट सांगतात कीं, सायराक्यूज या संस्थानचा जुलमी राजा डिऑनिशियस यानें अथेन्स येथील खरी स्थिति कशी काय आहे असें प्लेटो नामक महातत्ववेत्त्यास विचारिलें. तेव्हां त्यानें अॅरिस्टोफेनीस याचा 'मेघमंडळ' या नांवच्या प्रहसनाची एक प्रत त्याजकडे पाठवून दिली व याशिवाय दुसरा कांहीं निरोप पाठविला नाहीं. अशा रीतीनें विषयगत गुणदोषावर टीका करण्याचें, प्रहसन हें सुमारे दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वी मुख्य साधन होऊन वसलें होतें. परंतु विनोद हा 'विषयी'गत गुणदोषांवरही टीका करण्यास एक चांगलें साधन होऊं शकतो, असें जें मागें सांगण्यांत आलें आहे त्याचें उत्कृष्ट व समर्पक उदाहरण त्याच प्रहसनकाराच्या "दारूची वाटली" या प्रहसनामध्ये सांपडण्यासारखें आहे. अॅरिस्टोफेनीस हा अत्यंत चारुणीप्रिय वनून त्यानें आपली धर्मपत्नी जी काव्यप्रतिभा तिचा त्याग केला, असा त्याजवर लोकापवाद आला होता. तेव्हां तोच विषय घेऊन स्वतःस नायक बनवून "दारूची वाटली" हें प्रहसन त्यानें रचिलें. वाढणंप्रेम कमी होऊन प्रतिभारूप धर्मपत्नीचा फिरून आपण सप्रेम अंगिकार केला व लोकापवादांतून आपण मुक्त झालों असा कथाभाग त्यानें त्या प्रहसनांत घातला होता. अॅरिस्टोफेनीस याची 'शिलेदार', 'मेघमंडळ', 'लिसिस्ट्राटा', 'मंडूकसभा', 'रमणीमहोत्सव', 'विहंगविलास' अशीं अनेक प्रहसनं प्रसिद्ध आहेत. पैकीं मेघमंडळ या प्रहसनामध्ये त्यानें, "स्कूलमेन" म्हणून एक प्रकारचे तत्वज्ञानी लोक जगापुढें त्या काळीं आलेले होते, त्यांची फजीती केलेली आहे. त्यांतच, साक्रेटीस हा एका पार्टीत वसून शिक्यावर लोंबतो आहे व गूढ

विचारांत अगदीं मग्न झालेला असून मेघसंडळाची प्रार्थना करीत आहे, असें दाखविलें आहे. ' गंधोलिका ' (Wasps) या नांवाच्या प्रहसनांत, न्यायकोर्टांत जाऊन ज्यूरर या नात्यानें इन्साफ करण्याची ग्रीक लोकांना जी अनावर चटक लागून राहिलेली होती तिची निंदा केलेली आहे. ' मंडूकसभा ' या प्रहसनांत त्यानें आपला सहव्यवसायी-युरिपायडीस-याच्या तत्वज्ञानाची टर उडविलेली आहे. तात्पर्य, हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग अॅरिस्टोफेनीस यानें सुमारें अडीच हजार वर्षांपूर्वीं करून दाखविला तो तसाच अद्यापिही होत आहे. फ्रेंच प्रहसनकार मॉलियर, इंग्लिश प्रहसनकार शेरीडन व गोल्डस्मिथ हेही अॅरिस्टोफेनीसप्रमाणें, प्रहसनकार या नात्यानें आपल्याकाळीं प्रसिद्ध होऊन गेले. एवढेंच नव्हे तर अद्यापिही त्यांचीं प्रहसनें मोठ्या आनंदानें व आवडीनें बोधप्रद ह्मणून वाचलीं जातात. ही गोष्ट प्रहसनांची झाली. परंतु हास्यरसविलास हा फक्त प्रहसनांमध्येच संग्रहित आहे असें नाहीं. तर तो मोठमोठ्या व नांवाजलेल्या नाटककारांचे ग्रंथांतून व कादंबऱ्यांतूनही संग्रहित आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणाऱ्या सर्वमान्य ग्रंथकारांची यादी जर कोणी करूं गेलें तर ती फारच मोठी होईल, यांत शंका नाहीं. परंतु वाङ्मयांतील अनेक उच्चस्थानांपैकीं एकावर हास्यरस अधिष्ठित झालेला आहे, हें सिद्ध करण्यास ग्रीक भाषेंतील अॅरिस्टोफेनीस, ल्याटिन भाषेंतील ज्युव्हेलियन, फ्रेंच भाषेंतील मॉलियर, रॅबेले, व्हाल्टेअर, चॉले डेप्यु, स्पॅनिश भाषेंतील सॅड्वॉटिस, जर्मन भाषेंतील हाईन, इंग्लिश भाषेंतील चॉसर, स्पेन्सर, बेन जॉन्सन, शेक्सपीअर, बटलर, विचर्लें कांग्रीव्ह, व्हॉनवरो, अँडिसन, स्टील रिचर्डसन, लॉरेन्स स्टर्न, टॉमस हूड, फिलिडिंग, डीफो, स्वीफ्ट, पोप, ड्रायडन, गोल्डस्मिथ, लँब, डिकन्स, थ्याकरे, लीहंट, हॅजलिट, ऑगस्ट इन विरल-मार्क ट्रेन, आर्टेमस वार्ड व संस्कृत भाषेंतील शूद्रक कवी, लटकमेलक प्रहसनाचा कर्ता श्रीशंखधर, मुकुन्दानन्द, भाणाचा कर्ता श्रीकाशीपति, व इतर सुभाषितकार इतकीं नांवे सांगितलीं असतां पुरे होतात. मराठी भाषेंत मोठ्या दर्जाचे हास्यरसात्मक ग्रंथ अद्यापि पुष्कळसे झालेले नाहींत व जे काहीं थोडे फारस व प्रहसनें आहेत तीं शिष्टमान्य ग्रंथांच्या यादीत पडण्यासारखीं नाहींत. तथापि सर्वकाळ केवळ विनोदी ग्रंथ अगर सुभाषितें लिहिण्याचेंच एकांगी काम ज्यांनीं केलें नाहीं, परंतु हास्यरसप्रचुर ग्रंथ अगर लेख लिहि-

प्याची ज्यांचे अंगां शक्ति होती, असे मराठी भाषेतील लेखक झटले हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रोफेसर आगरकर, प्रोफेसर वासुदेव बाळकृष्ण केळकर, प्रोफेसर गोळे, प्रो. शिवराम महादेव परांजपे, रा. गोविंदराव देवल, रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, रा. नारायण बापूजी कानिटकर, रा. कृ. प्र. खाडिलकर वगैरे होत.

(६२) हास्यरसात्मक लेखांसंबंधानं वरील विवेचन झालें. तथापि लेख व भाषणें यांत वाङ्मय या दृष्टीनें फरक करण्याचें कारण नाहीं हें उघडच आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणारे व हास्यरसात्मक भाषणें बोलणारे यांचें प्रमाण एकास दशा या प्रमाणें तरी पडेल. कारण लिहिण्यापेक्षां बोलण्याचे प्रसंग अर्थात्च पुष्कळ पडतात, व ज्यांनीं हास्यरसात्मक लहान-मोठी भाषणें केलीं असें असूनही ज्यांनीं हास्यरसात्मक अशा वर्णनाखाली पडणारे शब्दप्रबंध मुळींच लिहिले नाहींत असे अनेक लोक सांपडतील. हास्यरसात्मक भाषण करणें, हें कोणत्याही देशांत व कोणत्याही काळीं मनःसंस्कृतीचें एक लक्षण असें मानलें गेलें पाहिजे, याबद्दल यत्किंचितही वाद असण्याचा संभव नाहीं. लहान लहान विनोदी चुटके भाषणांत आले काय किंवा सुभाषित रचनेवरच नजर ठेवून ग्रंथ लिहिले काय, वास्तविक पहातां सुभाषिताची व विनोदाची योग्यता ठरण्यास दोर्हाचा उपयोग आमच्या मते सारखाच आहे. विनोदाचा उपयोग हा अगदीं राजदरबारापासून तों तहत गाजघरांत जेवावयास बसलेल्या नवरावायकोचे पंक्तीपर्यंत सर्वत्र सारखाच सुविहित मानला गेलेला आहे; वर सांगितलेल्या अशा या भोजनपंक्तींत किंवा चव्हाट्यावर किंवा पाणवट्यावर किंवा शेताच्या खळ्यावर, सराफक्यावर, मित्रमेळाणांत, शिक्षणशाळांत, व्यवहारसभेत, राजपरिषदेत,—तात्पर्य वाग्व्यवहार होण्याच्या हरएक प्रसंगीं व स्थळीं आजपर्यंत लोक विनोदपर सुभाषितें बोलत आले; परंतु अर्थात् त्यांचा उल्लेख व संग्रह होणें शक्य नाहीं. तीं ग्रंथकारांच्या लेखाप्रमाणें जरी काढून दाखवितां आलीं नाहींत तथापि मनानें त्यांची कल्पना करून त्यांच्या अस्तित्वावरून प्रस्तुत विषयासंबंधीं जें अनुमान काढणें न्यायाचें होईल तें काढण्यास आम्ही वाचकांस विनंति करितां. हास्यरसात्मक भाषणांसंबंधानें एवढेंच सांगितलें असतां पुरे होईल कीं, ज्या-प्रमाणें पूर्वी विक्रमभोजादिकांच्या सभेत, त्याचप्रमाणें सुधारणा व मनःसंस्कृति

यांचे बाबतीत उच्च स्थितीस पोहोचलेल्या या विसाव्या शतकांतही पाश्चात्य देशांतील राजसभांतून सर्वमान्य असे तत्ववेत्ते, मुत्सद्दी व ग्रंथकार जी भाषणे करितात तीं होतां होई तीं हास्यरसप्रवणच असतात. आजकाल इंग्लंडांत नांवाजलेला वक्ता लॉर्ड रोजवरी याचें वक्तृत्व जें लोकांस इतकें प्रिय होऊन राहिलें आहे, त्याचें मुख्य कारण त्यांतील हास्यरस हेंच होय. उलट बाजूनें पहातां, एडमंड बर्क हा विद्वत्तनें जाडा तत्त्ववेत्ता होता. तथापि तो पार्लमेंट सभेंत बोलावयास उठला असतां ती जेवणास निघून जाण्याची घंटा (Dinner Bell) झाली असें म्हणत. त्याचें भाषण केवळ हास्यरसप्रवण नसल्यामुळें घंटाळवाणें होणार म्हणून लोक आर्थाच उठून जात. या बाबतीत शेवटीं एवढें सांगायलाचें राहिलें आहे कीं, ज्या काळीं व्यक्तिसत्ता प्रबळ होती अशा काळीं जर विनोद सर्वमान्य होता तर आधुनिक काळीं, राजकारणांत एका व्यक्तीचे ठिंठाणी शंभर व्यक्तींचा अनुनय करण्याचें कारण उपास्थित झालें आहे, अशा काळीं सुभाषिताची मान्यता अधिक वाढली पाहिजे हें स्वतःसिद्धच आहे.

(६३) आतां कलाभवनामध्ये हास्यरसाचा प्रवेश कोणत्या द्वारानें झालेला आहे हें पहावयाचें उरलें. सौंदर्य किंवा सुसंबद्धता हा कलेचा आत्मा होय आणि विनोदाचा आत्मा असंबद्धता हा आहे. मनुष्याची वाक्सृष्टि जितकी समृद्ध असते तितकी कलासृष्टि ही समृद्ध नसते. कलासृष्टीचे चित्रकला, शिल्पकला व गायनकला असे मुख्य भेद आहेत. यापैकी गायनकला ही हास्यरसाचे दृष्टीनें आपल्या आपण वर्ज्य होते. हास्यरस उत्पन्न करणारे असें गायन असणें शक्य दिसत नाहीं. गायन हें सुरेल किंवा बेसुरेल असणार. पैकीं सुरेल गायनापासून रम्यताप्रतीति होईल, हास्य उत्पन्न होणार नाहीं. काव्यदोष ज्याप्रमाणें मुद्दाम योजिले असतां ते हास्यरसाचे विभाव होऊं शकतात त्याप्रमाणें बेसुरेल गायन हें मुद्दाम उत्पन्न केलें असतां कदाचित् काहींस हास्यरसोत्पादक होऊं शकेल. तथापि एकंदरीनें अर्थविभक्त अशा गायनाचा विचार आपल्यास करण्याचें कारण नाहीं; निदान तशा प्रकारचें गायन हास्यरसोत्पात्ति करण्याकडे उपयोगांत आणलेलें आमच्या पाहण्यांत नाहीं. शिल्पकलाही हास्यरस उत्पन्न करण्याकडे उपयोगांत आणलेली आमच्या पाहण्यांत नाहीं. तथापि केवळ हास्य उत्पन्न करण्याकरितांच जर बाईट शिल्परचना केली तर ती हास्योत्पादक होईल.

एखादा गणपति तयार करून त्याचे तोंडांत शाडूचा चिरूट रंगून दिला तर हास्य उत्पन्न होईल, व अशा रीतीने ज्या गोष्टी कल्पनेला असंबद्ध दिसतात, त्या शिल्पकलेच्या द्वारे व्यक्त करता येतील. परंतु वरील गणपतीच्या उदाहरणांत कदाचित् हास्य न येतां राग येण्याचाच संभव अधिक आहे. कारण पवित्र गोष्टीस अपवित्रता आणणे हा हास्याच्या चांगल्या विभावांपैकी विभाव होऊं शकत नाही. राहतां राहिली चित्रकला. चित्रकलेलाही बहुधा तिच्या इतर बहिर्णांप्रमाणेंच रम्य कल्पना जडद्रव्यद्वारा निर्मित करण्याचें काम आवडतें. तथापि अलीकडे तिचा उपयोग हास्यरसोत्पत्तीकडे केलेला दिसून येऊं लागला आहे. अर्गा कुशलता नसल्यामुळें वॉर्ड काढलेलें चित्र, हास्यरसाचा विभाव होऊं शकणार नाही हें उघड आहे. परंतु चित्रकला किंवा रेखनकला ज्यांस चांगली येते अशांनीं विकृत किंवा अद्भुत कल्पनांची प्रतीति आणून देणारे असें जर चित्र काढलें तर तें हास्योत्पादक खचित होईल. चित्रकलेचा असा उपयोग केल्याचें उदाहरण इंग्लिश चित्रकार होगार्थ याची समाजस्थितिदर्शक चित्रें हें एक आहे. अलीकडे वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें वगैरेंमधून चालू विषयांवर व व्यक्तींवर हास्यरसोद्दीपक चित्रें देण्याचा उपक्रम झालेला आहे. या बाबतींत लंडन येथील पंच, वेस्टमिनिस्टर ग्याझेट, वगैरे पत्रांतून अशीं चित्रें येतात. 'रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यूज' च्या एफा स्वतंत्र भागांत संबंध माहिण्यांतील वृत्त अशा चित्रांचे द्वारे दिलेले असतें. विलायतेंत लिनले सॅवॉर्न, बरनार्ड पाराट्रिज, बेरिंग गूड वगैरे गृहस्थांनीं अशीं चित्रें काढण्याचाच धंदा जन्मभर केलेला आहे. हास्यरसात्मक चित्र काढणें व शब्दांनीं कोटी करणें या दोहोंची फलश्रुति सारखाच असते. किंबहुना शब्दचित्रापेक्षां रंग व रेखा यांनी निर्माण केलेलें चित्र अर्थबोध करण्यास अनेक पटीनें अधिक समर्थ होतें. अलीकडे विलायतेंत राजकीय पक्ष परस्परांवर टीका करण्यास जीं साधनें उपयोगांत आणतात त्यापैकी हास्यरसोत्पादक चित्रें हें एक श्रेष्ठ साधन होऊन बसलें आहे. मि. ग्लॅडस्टन, लॉर्ड सालीसबरी, लॉर्ड रोजबरी, मि. चेंबरलेन वगैरे मुत्सद्यांचीं हास्यकारक चित्रें आजपर्यंत किती निघालीं असतील त्यांची गणतिच नाही. जी वेषविकृति शब्दानें बोलून दाखविणेंही कठीण जाईल ती या चित्रांतून मोठ्या सफाईनें रेखाद्वन दाखविली जाते. अशा चित्रांस Cartoon किंवा

Caricature असें म्हणतात. इंग्रजी पत्रांचें अनुकरण करून आपल्या इकडेही 'हिंदीपंच' वगैरे पत्रें सचित्र निधू लागलीं आहेत.

(८४) हास्यविनोद व शहाणपण यांमध्ये कांहीं तरी संबंध आहे काय ? कोटी किंवा चतुरालाप व विनोदवचन यांनीं हंसें येतें, हें कबूल आहे. परंतु त्यांच्या योगानें कांहीं तरी शहाणपण मिळतें काय ? हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. ज्या वचनानें हंसें येतें ती गोष्ट अगदीं असत्य आहे असा जर आपला समज झाला, तर आपणांस बहुधा हंसावयास येणार नाही. अर्थात् कोटीत किंवा विनोदवचनांत सत्याचा कांहीं तरी अंश आहे, असें आपल्या मनास वाटावें लागतें. मग तो अंश किती कां थोडा असेना ! जें थोडें सत्य आहे तें उघड अतिशयोक्तीनें सांगितलें असेल, ह्मणजे फार फुगवून सांगितलें असेल, इतकेंच काय तें. परंतु अतिशयोक्ति व असत्य यांत पुष्कळच फरक आहे, हें विसरतां कामा नये. कोटी व विनोदवचन यांचे तळांत सत्य असतेंच; व हें सत्य कळणें म्हणजे एक प्रकारचें शहाणपण शिकण्यासारखेंच आहे. मात्र कोटी व विनोदवचन यांचे द्वारे जें ज्ञान व शहाणपण दिलें जातें त्यांत, व सरळ शब्दांनीं म्हणजे उदाहरणार्थ नीतिवचनांचे द्वारे दिलेल्या ज्ञानांत किंवा शहाणपणांत, फरक आहे. तो असा कीं, पहिलें थोड्या प्रमाणावर असतें व त्याचें स्वरूपांतर झालेलें असतें; दुसरें अंतर्बिह्य नुसतें ज्ञान किंवा शहाणपणच असतें. परंतु प्रमाण थोडें असलें तरी उपयुक्ततेला पहिल्या प्रकारचें ज्ञान किंवा शहाणपण अधिक भरतें. एखादा औषधी पदार्थ जशाचा तसा दिला तर तो थोड्या वजनांत पुष्कळ देतां येईल. म्हणजे सुंठ द्यावयाची असल्यास सुंठीच्या अर्काचा एक थेंब जर जशाचा तसा दिला तर तो पुरेल; परंतु तो पाण्यांत किंवा इतर गोड पदार्थांत मिसळून न घेतला तर रुचीला व वासालाही उग्र लागेल व तो तसा घेवणार नाही; पण तोच थेंब जर जिंजरेड नांवाच्या वात-मिश्रित पाण्यांत मिसळतात त्याप्रमाणें आच्छेर पाण्यांत मिसळून व त्यांत थोडीशी साखर टाकून घेतला, तर तो रुचकर लागावयास लागून त्याचा औषधी उपयोगही कमी व्हावयाचा नाही. त्याचप्रमाणें एखादें सत्य प्रमेय समजावून द्यावयाचें असतां, तें स्पष्ट, अनलंकृत व गंभीर अशा वचनानें न सांगतां, अस्पष्ट रीतीनें गोड व अलंकृत शब्दांनीं व हांसूं येईल अशा रीतीनें सांगितलें असतां, समजण्यास व मनावर ठरण्यास सोईचें जातें. निव्वळ स्पष्ट सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें दंड्या रुपयाप्रमाणें आहे; हास्यविनोदांत ग्रथित असलेलें सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें त्याच रुपयाच्या केलेल्या खुर्द्याप्रमाणें असतें. दोन्हीचीही शेवटीं व एकंदरीनें किंमत सारखीच; पण दंड्या रुपयापेक्षां खुर्द्याचा उपयोग अर्थात् अधिक, त्याचप्रमाणें नीतिवचनापेक्षां सुभाषितांतर्गत

ज्ञानाचा उपयोग व्यवहारास जास्ती. बाजारांत जाऊन दहापांच जिनसांचा सौदा करावयाचा असल्यास ज्याला त्याला नुसता बंदा रुपया दाखवून कांहीं उपयोग नाही; मोड नसल्यामुळे शेवटी, पदरी द्रव्य असूनही हात हालवित परत यावे लागेल त्याचप्रमाणे ज्ञानाचा सुबलक सांठा असूनही हास्यरसाचे मदतीशिवाय तो फुकट जाण्याचा व इष्ट कार्य घडून न येण्याचा संभव आहे. एखादा व्याख्याता सर्वोत्कृष्ट विचार प्रतिपादन करणारा असला तरी, हास्यरसाची जर त्याजवळ सामुग्री नसेल तर शंभर रुपयांची नोट घेऊन भाजी बाजारांत जाणाऱ्या गृहस्थाप्रमाणे त्याचे लोकशिक्षणाचे श्रम व्यर्थ होतात. दुसरे एक उदाहरण असे देतां येईल कीं, एकाद्या धुराड्यावरची कोळिष्टके काढावयाची असतील तर तीं बोटांनीं काढीत बसण्यापेक्षां थोडासा जोर लावून तोंडाचा वारा घालून किंवा एकादा भाता घेऊन जर फुकून काढलीं तर तीं अधिक चांगलीं निवतात. त्याचप्रमाणे नीतिवचन व विनोदवचन यांत ज्ञानशक्ति जरी सारखीच असली तरी निव्वळ नीतिवचनापेक्षां किंवा तर्कवादापेक्षां विनोदवचनाचे योगानें मानवी मनावरची अज्ञानाची किंवा दुराग्रहाची कोळिष्टके अधिक जलद नाहीशी होतात. खोटें बोलणें हें पाप आहे असें नुसतें व इतक्याच शब्दांनीं सांगितल्यापेक्षां खोटें बोलणाराची फजिती करून दाखविणाऱ्या एखाद्या विनोदीशब्दप्रबंधानें तेंच काम अधिक चांगल्या रीतीनें होतें. तात्पर्य, सुभाषितांत व विनोदांत शहाणपणाचा अंश असतोच; मात्र तो व्यक्त होण्याची व त्याच्या उपयोगाची तऱ्हा मात्र वेगळी असते, इतकेंच काय तें. मॅक्स ऑरेल नांवाचा एक फ्रेंच विनोदी ग्रंथकार म्हणतो—

The Humourists are the wise men of the world because the most forcible way to impart truth is to do it according to a principle laid down by Horace—through a laugh, "*Ridentem dicere verum quid vetat.*" Many a sermon would be remembered if the preacher had not sent his hearers to sleep by his prosy delivery but had kept them cheerful and attentive by the introduction of a little wholesome humour.

आतां ही तऱ्हा वेगळी असली म्हणून सुभाषितावर नीतीचा किंवा तारतम्याचा मुळीच तावा असूं नये असें मात्र नाही. उलट असेंही म्हणतां येईल कीं, सुभाषिताचा उद्देश नेहमीं ज्ञान देण्याचाच असला पाहिजे, व हास्यविनोदानें तारतम्याचे कव्हांतच वागलें पाहिजे. म्हणजे एका दृष्टीनें

सुभाषितास स्वतंत्रता अधिक तितकेंच दुसऱ्या दृष्टीने बंधनही अधिक. इंग्लिश ग्रंथकर्ता अँडिसन यानें सुभाषिताचा जो वंशवृक्ष दिलेला आहे, त्यामध्ये सुभाषितास सत्याचा दूरचा संबंधी परंतु तारतम्याचें औरस अपत्य असें ठरविलें आहे. व अर्थात् सुभाषितानें व विनोदानें आपल्या या दोन वडील आसांच्या योग्यतेस कर्मापणा आणणारें असें कांहींच करतां कामा नये.

(Wherever you meet with anything like humour see if it is remotely allied to truth and lenially descended from good sense; if not you may conclude it to be counterfeit.--Addison.)

(८५) हास्यविनोद हा चांगला खरा. तथापि त्याचा उपयोग व्यवहारांत मिठासारखा किंवा साखरेसारखाच करावयाचा असतो. अन्नासारखा करावयाचा नसतो मीठ किंवा साखर हे पदार्थ अन्नाला रुचि येण्याकरितां व फक्त रुचि येण्यास अवश्य तितकेच उपयोगांत आणावयाचे असतात. गोड आंब्याच्या रसांत व आंबट आंब्यांच्या लोणच्यांत-दोन्हींतही रुचि येण्याकरितां मीठ घालतात. परंतु तें जास्ती झालें असतां ते दोन्ही पदार्थ निरनिराळ्या रुचीचे असूनही फुकट जातात पक्वान्नांतही साखर प्रमाणाबाहेर पडली असतां त्याचा नाश होतो. हेंच उदाहरण सुभाषिताच्या किंवा विनोदाच्या उपयोगाकडेही लागतें. भगवच्चिंतन हें जसें येता जातां, बसतां उठतां व आहारनिद्रादि सर्व व्यवहार करितांना विहित म्हणून सांगितलें आहे, तसा विनोद हा सर्वच काळीं विहित होत नाही. याचें पहिलें कारण असें कीं, व्यवहारांत आपणास शेंकडो माणसांशीं प्रसंग असतो व शेंकडों माणसें निरनिराळ्या स्वभावाची असतात, इतकेंच नव्हे, तर सर्वकाळ सर्वांची मनोवृत्ति एकसारखीच म्हणजे हास्यविनोद करण्यास प्रवण अशी नसते. दुसरें असें कीं, प्रतिक्षणीं अस्सल व शिष्टप्रभत अशा सुभाषिताचा व विनोदाचा व्यवहार करूं शकूं इतके आपण व लोक कोणाही बुद्धिमान् नसतां. उठल्या बसल्या कोट्या करणाऱ्या मनुष्याच्या कोट्यांमुळें हंसूं न येतां त्या कोट्या करणाराचेंच हंसूं येईल. सुभाषित हें स्त्रियांच्या कटाक्षांसारखें होय. दिवसभर कटाक्षप्रयोग करणाऱ्या स्त्रीच्या कटाक्षांच्या गोडीचें वर्णन कोणी करणार नाही. त्याचप्रमाणें दिवसभर कोट्या करणाऱ्या मनुष्यास कोटीबाज हें नांव न मिळतां त्याला मुखें किंवा फार्जाल असेंच लोक ह्मणतील. दुसरे पक्षीं हेंही खरें आहे कीं, विनोदाला थोडी बहुत सवलत इतर गोष्टीहून अधिक द्यावी लागते, म्हणजे प्रत्येक वेळीं कोटी घडून तिची छानी करीत बसणें हें बरोबर नाही. तिच्या औचित्याचा स्थूलमानानेंच विचार करावा लागतो. ज्याप्रमाणें एकाद्या नवीन

झाडास पालवी येत असतां तें सदळ वाढावें, बांकडें फुट्टें नये म्हणून जरा आजूबाजूस जाणारी प्रत्येक मंजरी किंवा प्रत्येक दळ जर आपण खुडूं लागलों, तर तें झाड बहुधा मुळींच वाढणार नाही; त्याचप्रमाणें कोटीबाज मनुष्यास निखालस कैचीत ठेवणेंही बरोबर नाही. कोटी म्हणजेच जर बोलून चालून पदार्थांचें विकृतस्वरूपदर्शन किंवा अद्भुत कल्पनांचा विलास होय, तर तर्कवादाच्या ताजव्यांत तंतोतंत बसणारी किंवा औचित्याच्या कसोटीवर अगदीं शंभर नंबर लागणारी कोटी, कितीही बुद्धिमान् व विनोदी मनुष्य असला तरी त्याच्या डोक्यांतून निघणें संभवत नाही.

(८६) हास्यविनोदाची सर्वमान्यता सिद्ध करण्यास एक अच्युतम प्रमाण असें आहे कीं, जगांत बहुधा असा एकही मनुष्य आढळत नाही कीं ज्यानें केव्हांना केव्हां तरी एखादी दुसरी कोटी केली नाही, किंवा जो एखादें विनोदवचन बोलला नाही. मनुष्य जितके वेळां हास्यविनोद करितांना दृष्टीस पडावा तितका पडत नाही, याचें मुख्य कारण हास्यविनोद हा वाईट अगर बर्ज्य होय असें त्याचें मत असतें हें नव्हे, तर जितके वेळां त्यास हास्यविनोद करावासा वाटतो तितके वेळां तो करण्याची त्याचे अंगी शक्ति नसते, हेंच होय. हास्यविनोदाचे बाबतींत पुष्कळ वेळां इसापनीतींतील कोल्हा आणि द्राक्षें हीं गोष्ट लागू पडण्यासारखी असते. म्हणजे हास्यविनोदास नावें ठेवणारे लोक त्याची निंदा करून किंवा नाकें मुरडून फक्त आपली तद्विषयक अपात्रता किंवा असामर्थ्य झांकूं पाहतात. निशाकालच्या चंद्रोदयाप्रमाणें, मनांत खरोखर हास्यरसाचा उदय झाला असतां, कित्येक जातींचीं मुखकमलें त्याचे योगानें प्रफुल्लित होऊं शकणार नाहीत एवढ्याच विचारानें, कोणीं आपले ओंठ दाबून धरतील व हास्यरसचंद्राचा सुधावर्षाव होऊं देणार नाहीत, इतकीं फाजील विचारी माणसें जगांत फारच क्वचित् सांपडतील. मात्र जीं गोष्ट आपणास येत नाही तिची महती होईल तितकी कमी करूं पाहणें हा मनुष्यस्वभावाचा निसर्गसिद्धच दोष आहे. लिहिण्याबोलण्यांत किंवा प्रत्यक्ष व्यवहारांत जेव्हां विनोदाकडे पाहून कोणी नाक मुरडीत आहे असें आपणास दिसेल तेव्हां वरील विवेचनांतील तत्त्व लक्षांत घेऊन त्या नाक मुरडण्याची खरी मीमांसा म्हणजे हेतुसंशोधन प्रत्येकानें आपले ठिकाणीं करून पाहावें. कोटी करितां येत असून केवळ औचित्य विचारामुळेच ती न करणाऱ्यापेक्षां कोटी न साधली तरी ती करण्याचा प्रयत्न करून स्वतःस हास्यास्पद करून घेणाऱ्यांची संख्या निःसंशय अधिक भरेल. कारण कोटी ही एक चमत्कारिक स्त्री आहे. तिच्या प्रेमाला मागणी घालणाराचा ती बहुधा अव्हेरच करिते; व जे तिजविषयीं उदासीनता दाखवितात, त्यांवरच ती अनुरक्त झालेली दिसते.

कोणताही लहान मोठा समाज ध्या त्यांत बहुधा प्रत्येक मनुष्य कोटी करून किंवा हास्यविनोद करून एकंदर वागव्यवहारास तजेला आणण्याचा प्रयत्न थोडाबहुत तरी करित असतोच. आपल्या वाक्चातुर्यांचे ज्याला त्याला कौतुकच वाटत असते. एका ग्रंथकर्त्याने असे म्हटले आहे कीं, आपल्या दैवावर खुष आहे असा, व आपण केलेल्या कोटीवर किंवा विनोदवचनांवर खुष नाही असा,—हे दोन्ही प्रकारचे मनुष्य जगांत विरळा. या विधानाचा अर्थ उघडच आहे. मनुष्य कितीही भाग्यशाली असू या, त्याला कितीही संतति संपत्ति व सुख असू या, त्याचे म्हणून समाधान व्हावयाचेच नाही. परंतु मनुष्याची कोटी कितीही अनुचित किंवा पाणचट अगर नीरस असू या, तिचे त्याला “ वः आपण काय सुरेख बोलले ” असे कौतुकच वास्त असते. तात्पर्य, अशा रीतीने निसर्गसिद्ध मनुष्यमात्रास प्रिय व आनंददायी जो हास्यविनोद त्याची खरी योग्यता ओळखून त्याचा योग्य प्रसार होईल, असा प्रयत्न करणे हे प्रत्येक प्रगतिप्रिय मनुष्याचे कर्तव्य आहे.

(६७) देशीभाषा व हास्यविनोद.—मराठी भाषेच्या स्थित्यंत-
रास प्रथम सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी सुरुवात झाली. व तेवढ्याकाळांत तिच्या-
वृद्धीसाठी व सुधारणेसाठी बरेच परिश्रम झालेले आहेत. कै० विष्णुशास्त्री चिप-
ळूणकर यांनी आपल्या “ निबंधमाले ” च्या पहिल्या अंकांत लिहिल्याप्रमाणे
“ स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी
भाषेची फारच हयगय होत गेली. ” ही गोष्ट त्यावेळी खरी होती. परंतु ते
लज्जास्पद अज्ञान व तो दुरभिमान हीं दोन्हीही अलीकडे नाहीशी होत जा-
ऊन, मराठी भाषेस दिवसेंदिवस चांगले स्वरूप येत आहे व पुढे मागे तिचा
उत्कर्ष स्वचित होणार अशाविषयीची सुचिन्हे जीं आज दिसतात तीं पाहण्यास
शास्त्रीभोवांना ईश्वराने आयुष्य दिले असते तर त्यांना किती तरी आनंद झाला
असतां ! मराठी भाषेविषयी तिच्या पुत्रांची उपेक्षा दिवसेंदिवस निःसंशय
कमी होत चालली आहे व एका पक्षी इंग्रजीप्रभृति परभाषांच्या कचाट्यांतून
जशी ती पूर्णपणे मोकळी होऊ लागली आहे तशीच दुसऱ्यापक्षी त्या परभा-
षांचे ज्ञानभांडारांतील सर्वसाधारण अशी विचारसंपत्ति व अनुकरणयोग्य भाषा-
पद्धति या आपल्याशा करण्याचे तिचे सामर्थ्य दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे.
पैकी विचारसंपत्तीसंबंधाने पाहतां हल्लीं फारच फरक दिसून येईल. इंग्रजी तत्व-
ज्ञान व शास्त्रविद्या यांचा प्रसार, शिक्षणशालांचीं पुस्तके, वर्तमानपत्रे व मासिक
पुस्तके यांचे द्वारे मध्यम प्रतीहूनही खालच्या लोकांपर्यंत थोडथोडा जाऊन
पोंबला आहे; आणि विचारवृद्धीमुळे शब्दवृद्धीही इतकी झाली आहे कीं,
पूर्वीचे मराठी कोश अगदी अपूर्णसे वाढू लागून त्यांचे जागीं आजतागायत-

च्या भाषाप्रचारास अनुसरून असणारे नवे कोश करण्याचा स्वभाषाभक्तांचा उपक्रम सुरू आहे, व या नवीन कोशांचे सहाय्यानं परभाषासंसर्गापुढें आलेले दूषणही मराठी भाषेतून समूळ नाहीसे होईल अशी आशा वाटत आहे. दुसरी गोष्ट भाषापद्धतीविषयीची. या बाजूने पाहतां परभाषासंसर्गापासून मराठीस एक प्रकारचा फायदाच झाला आहे. ही गोष्ट खुद्द शास्त्रीबोवांसारख्या विद्वान् स्वभाषाभिमानी बाणेदार लेखकांनंच कबूल केलेली आहे. 'भाषादूषण' या विषयावरील आपल्या निबंधांत त्यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, कांहीं विवक्षित मयादेप^१ त मराठी लेखकांनीं इंग्रजी भाषेचें अनुकरण करणें क्षम्य आहे, इतकेंच नव्हे तर अवश्यही आहे. ही जी त्यांनीं मर्यादा घातली, ती केवळ कांहीं प्रकारच्या शब्दप्रयोगांपुरतीच होती. परंतु भाषापद्धतीचे इतर कांहीं प्रकार असे असतात कीं, ते शब्दापेक्षां अर्थाशांच विशेष संबंध असल्यानें, एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत घेण्यास सोईचें असतात. इतकेंच नव्हे, तर ते घेण्यानें प्रसंगविशेषी उपकृत भाषेस ऐश्वर्यही अधिक येतें. ज्याप्रमाणें अँग्लो-सॅक्सन भाषा ग्रीक व लॅटिन भाषांचे सपकीनें अधिक प्रौढ, ऐश्वर्यसंपन्न व वैचित्र्यपूर्ण झाली, त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं बाबतींत मराठी भाषाही आरबी व पारशी या प्रिय सख्यांच्या सहाय्यानं पूर्वी नटली, व अलीकडे इंग्रजीच्या सहवासानेही तिची अर्थप्रकाशनाची शक्ति व रचनादौचे याची शोभा वाढ लागली आहे.

(८८) इंग्रजीच्या सहवासाने ज्या निरनिराळ्या भाषापद्धति मराठीमध्ये आलेल्या आहेत, त्यापैकी हास्यरसात्मक लेखपद्धति ही विशेष महत्वाची आहे. हिचा प्रसार अद्यापि फार झाला आहे असें नाही. तथापि तो यापुढें फार होईल असा रंग दिसत आहे. ही लेखपद्धति आपणांत पूर्वी मुळांच नव्हती असें आमचें द्धणणें नाही. परंतु एकंदर वाडूमयाचा विस्तार पाहिला तर त्यांतील हास्यरसपर लेख द्धणजे खंडीस रति या मानानें भरतील. सुमारे तीस वर्षांपूर्वी लिहितांना रा. विणुशास्त्री यांनी या बाबतींतील आढावा घेतला तो येथें दिला असतां, शास्त्रीबोवांच्या वेळेपासून या प्रकारच्या लेखपद्धतीची वाढ किती झाली हें कळून येईल. हा आढावा शास्त्रीबोवांच्या 'भाषापद्धति' या निबंधांत दिलेला आहे. ते लिहितातः—“वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगूं. एक विनोदाचा; विनोदात्मक लेखांची पद्धति पूर्वी मराठी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघड आहे. तशीच ती संस्कृतांतही विशेष द्धणण्यासारखी नाही, हें तद्भाषाभिज्ञांस माहित असेलच. त्या भाषेत इतकी नाटके आहेत; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका मृच्छं

कटिकांत मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे. पण त्यांतील निनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो, तर ही वरील रीत इंग्रजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रें सुरू होऊन त्यांचा जसा फैलाव होत चालला व जनमनोरंजन हें त्यांचें तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रघात वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टीविषयी व लोकप्रसिद्ध मनुष्यास अनुलक्षण लिहिलेला मजकूर लोकांस मनोवैधक होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीनें लिहिण्याची रीत पडली. त्याचप्रमाणें ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथांचें गुणावगुण लोकांस बरेच चांगले कळूं लागले आहेत. व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्यांहून अधिक वाढत चालला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक हांत जाईल, हें उघड आहे. आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम द्वयण्यासाखा मासला आजपर्यंत कोणकोणता दिसण्यांत आला तो सांगतां. एक येथील 'ज्ञानप्रकाशां' तील 'पिशाच' या सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमी महत्वाचा नसे तरी आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळे तीं पुष्कळ वाचकांस अत्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यांतील रोख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयासंबंधानेंच तीं प्रायः लिहिली असत. दुसरा मासला वरच्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदां माजी 'लोककल्याणेच्छं' त असा दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तींस अनुलक्षण 'कल्याणेच्छं' त 'गाल्या घुबड' या सहीचीं दोन पत्रें व 'ज्ञानप्रकाशां' त 'पढतमुखे' या सहीचें एक पत्र, अशीं सुमारे चार पांच वर्षापूर्वीं तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होती, तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होती कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांचे तोंडीं त्याशिवाय दुसरा विषयच नाहींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तींचें चरित्र गाऊं लागला. तसेंच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपणीं कळून आलें कीं, पुण्याचें पाणी कांहीं निराळेंच आहे. वनजंबूक-न्यायानें आपण पूर्वीं जीं विचित्र लीला केली, ती या पुण्यपत्तनांत खपली जाणार नाहीं; येथें मोठ्यामोठ्यांचीही मति कुंठित होते. असो. ग्रंथावरील टीकेंत यावयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्यापि पुष्कळसा दृष्टीस पडू लागला नाहीं. यापूर्वीं वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तकें दोनच होत. एक माजी 'शालापत्रक' व दुसरें 'विधिज्ञानविस्तार'. या दोहोंपैकीं पहिल्यांतील 'घाशीराम कोतवाला' वरील टीका, ही आम्हांला वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटतें व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलही कांहीं टीका आहेत."

३१	२७	द्वंदोहं	द्वंदो
३२	२५	करण, गुप्त	करणगुप्त
३७	१५	Cronograw	Cronogram
३७	२५	१२	११
४०	९	सरळ	तरळ
४५	३	स्वभायदग्निरुच्छिखः	स्वभावादग्निरुच्छिखः
४५	२३	समीपतरवार्ति	वार्ति
४६	७	देवराज	देवराजं
४७	१५	कारण	काव्य
४७	२३	शौर्य	शौर्य
४८	१०	पोपळी	पळी कशी
४८	१६	श्यामांबुदोपमः	श्यामांबुदोपमः
४८	१७	गौणीभुजलता	गौरीभुजलता
४८	१७	विद्युल्लेखेव	विद्युल्लेखेव
४८	२५	वल्लरवि	वल्लरीव
४९	१	भक्षयतं	भक्षयते
४९	२२	सोऽस्वसमये	सोस्तसमये
५१	५	होणारे एकंदर	होणारे दोन दोन तीन तीन किंवा चार अर्थ व त्याचे अनुरोधाने बदलणारे एकंदर
५२	२२	मित्र	भिन्न
५२	२३	भालतात	भासतात
५३	१२	उदाहरण रघुनाथ	उदाहरण आहे. सर्भंग श्लेषाचे उदाहरण रघुनाथ
५३	२७	अर्थालंकारच	अर्थालंकारही

५४	२३	शुक	शुक
५६	१९	Tow	Two
६२	५	असला, तरी	असेल, तरी
६९	१०	तितका अधिक	तितका विनोद अधिक
६९	२१	निर्मिस्तुः	निर्मित्तुः
७३	१४	पूर्व महो	पूर्वमहो
७५	२३	आपांडुगः	अपाडुराः
७९	११	साक्षेप	सापेक्ष
८०	२७	अज्ञ	अज्ञान
८१	१०	विभाग	विभाव
८१	२३	"	"
८१	२६	Fodles	Fables
८२	१२	Circumstanees	Circumstance
८२	१९	संस्कृत्यमप्रयुक्त	संस्कृत्यप्रयुक्त
८३	९	विभाग	विभाव
८३	२३	प्रथम	प्रथम
८३	२३	पिस्तृतिः	विस्तृतिः
८४	९	विकटारु	विकटोरु
८९	१६	कृति	कृमी
९२	२१	ललिते	लळिते
९६	१६	यथाशक्ति	इच्छाशक्ति
९९	२३	दुःसह दुःख	दुस्सह. दुःख
१०१	११	परिणाम घडवून	परिणाम होतो. चेहऱ्यावर परिणाम घडवून
१०४	२०	असंबद्धतेपासून	असंबद्धतेपासून

(४)

१०८	२१	evocation	enolution
१०९	२५	glorious of	glorious sense of
११२	१३	किंवा संबद्धता	संबद्धता किंवा
११३	२८	रीत	तरी
१२५	२०	मिळूनही	मिसळून
१२८	२२	Wilt	Wit
१२८	२३	good !	good fooling

REFBK-0002051